

NIIN & NÄIN

filosofinen aikakauslehti nro 102 syksy 3/2019

Pääkirjoitus

3 Jaakko Belt

niin vai näin

6 Hemmo Laiho, **Kerran vielä Kantista**

n & n -haastattelu

8 Kaisa Kortekallio,
N. Katherine Hayles ei-inhimillisestä

Ulkomaailman kirjeenvaihtaja

15 Samuel Butler, **Koneiden loppu**

Tekoäly

- 19 Asko Nivala, **Tekoälyn pitkä tarina** ↗
27 Arto Laitinen, **Ajatteleeko kone?** ↗
37 Jaana Parviainen, **Teknopöhinää Piilaaksossa**
41 Ville Lähde, **Tekoälyn elokuvaroolit**
47 Anna-Mari Rusanen, **Syväoppimisen ihmiskeskeinen ongelma** ↗
54 Minna Ruckenstein, **Datan politiikka**

Kolumni

60 Aino Korrensalo, **Ojitettujen soiden ristikko**

Artikkeli

65 Lasse Hänninen, **Hume valtionvelasta** ↗

Euroopan rajoilla

- 79 Tapani Kilpeläinen, **Di Cesare siirtolaisuudesta**
83 Susanna Lindberg, **Epäkotoisa Eurooppa**

Katsaus

91 Ville Suuronen, **Schmitt ja Arendt politiikkaperinteen synnystä, kriisistä ja tulevaisuudesta** ↗

Elokuvat

- 104 Tytti Rantanen,
Johann Lurf, tähtitaivaan tulkki
108 Jaakko Belt & Tytti Rantanen, **Sodankylä värikirjossaan**
115 Tytti Rantanen, **Lyhyesti Oberhausenista**

Otteita ajasta

- 118 Jouni Avelin, **McMietiskelystä**
119 Sini Mononen, **Jännittäviä aikoja Venetsiassa**
122 Hanna Hyvönen, **Arkkitehtuurin geometriaa**
124 Riikka Niemelä, **Taidekritiikki AI-maailmassa**
126 Otto Sahlgren, **Tekoälykollokviossa**
130 Olli Pyyhtinen, **Muistoissa Michel Serres**

Kirjat

- 132 Jussi Backman, **Perusteesta ja perusteettomuudesta**
134 Aino Salminen, **Salmenniemen novellien itsetekniikoista**
136 Henrik Rydenfelt, **Mitä totuuden jälkeen?**
140 Tuomo-Paavo Salokas, **Seneca elämästä ja kuolemasta**
142 Tommi Kakko, **Some kiinni**

Verkkoartikkelit

Ilja Lehtinen, **Toivo – minkä tähden?**
Ville Lähde, **Kirje Iljalle**

› Lue lisää: www.netn.fi/lehti/niin-nain-319

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

s. 144
niin & näin
-kirjoittajaohjeet

NIIN & NÄIN

OSOITE *niin & näin* – filosofinen aikakauslehti
PL 730, 33101 Tampere

PÄÄTOIMITTAJAT

Jaakko Belt, jaakko.belt@gmail.com
Anna Ovaska, anna.ovaska@gmail.com
Tytti Rantanen, tytti.p.rantanen@gmail.com
Antti Salminen, anttiee@gmail.com
paatoimittaja@netn.fi

TOIMINNANJOHTAJA

Ville Lähde, ville.lahde@villelahde.fi

ARTIKKELITOIMITTAJA

Ville Lähde, ville.lahde@villelahde.fi

KIRJA-ARVOSTELUT

Essi Syrén, arviot@netn.fi

TOIMITTAJAT

Reetta Eirinen, reetta.eirinen@gmail.com, Jarkko Halkonen, halkonen.jarkko@gmail.com, Tapani Kilpeläinen, tapani.kilpelainen@gmail.com, Kaisa Kortekallio, kaisa.kortekallio@helsinki.fi, Risto Koskensilta, risto.koskensilta@gmail.com, Jukka Mikkonen, jumikkon@gmail.com, Asko Nivala, aeniva@icloud.com, Juho Rantala, juho.rantala85@gmail.com, Antti Salminen, anttiee@gmail.com, Maria Salminen, johan.ludwig.pii@gmail.com, Pii Telakivi, pii.telakivi@gmail.com, Tuukka Tomperi, tuukka.tomperi@gmail.com, Tere Vadén, tere@kapsi.fi

AJANKOHTAISTOIMITUS

Elina Halttunen-Riikonen, elina.halttunen-riikonen@gmail.com
Noora Tienaho, noora.tienaho@gmail.com
ajankohtaista@netn.fi

KUVATOIMITUS

Jaakko Belt, Anna Ovaska & Antti Salminen

ULKOASU

Mirikka Hietanen, mirikkahietanen@gmail.com

TOIMITUSNEUVOSTO Marke Ahonen, Antti Arnkil, Saara Hacklin, Danika Harju, Kaisa Heinlahti, Ilona Hongisto, Julian Honkasalo, Hannele Huhtala, Hanna Hyvönen, Kaisa Häkkinen, Jaakko Hämeen-Anttila, Nora Hämäläinen, Antti Immonen, Olli-Jukka Jokisaari, Kimmo Jylhä, Tommi Kakko, Maija Kallinen, Sari Kivistö, Petri Koikkalainen, Riitta Koikkalainen, Katve-Kaisa Kontturi, Inkeri Koskinen, Camilla Kronqvist, Olli Lagerspetz, Arto Laitinen, Kaisa Luoma, Yrsa Neuman, Emilia Palonen, Mikko Peltari, Sami Pihlström, Olli Pyyhtinen, Juuso Rahkola, Martina Reuter, H. K. Riikonen, Markku Roinila, Petri Räsänen, Sami Syrjämäki, Milla Tiainen, Jarkko S. Tuusvuori ja Milla Törmä

TILAUKSET Kestotilaus 12 kk 48 euroa, ulkomaille 52 euroa. Välittäjän kautta lisämaksu. Kestotilaus jatkuu uudistamatta, kunnes tilaaja sanoo irti tilauksensa tai muuttaa sen määräaikaiseksi. Määräaikaistilaus 52 euroa. **niin & näin** ilmestyy neljä kertaa vuodessa.

TILAUS- JA OSOITE ASIAT

040-721 48 91, tilaukset@netn.fi

ILMOITUKSET

Jukka Kangasniemi, ilmoitukset@netn.fi, 040-721 48 91

ILMOITUSHINNAT 1/1 sivu 600 euroa, puoli sivua 360 euroa, 1/4 sivua 240 euroa. Takasisäkansi 600 euroa, takakansi/etusisäkansi 700 euroa (sis. väri). Hintoihin lisätään ALV 24 %.

MAKSUT BIC: OKOY FI HH, IBAN: FI11 573 274 200 51814

JULKAISIJA & KUSTANTAJA

Eurooppalaisen filosofian seura ry

ISSN 1237-1645 (painettu)

ISSN 2341-5916 (verkkojulkaisu)

26. VUOSIKERTA

PAINOPIAIKKA Forssa Print

Kultti ry:n jäsen

TÄMÄN NUMERON KIRJOITTAJAT

Jouni Avelin, kustannustoimittaja, Turku, **Jussi Backman**, FT, dosentti, akatemiatutkija, Jyväskylän yliopisto, **Jaakko Belt**, päätoimittaja, väitöskirjatutkija, Tampereen yliopisto, **Samuel Butler** (1835–1902), englantilainen kirjailija, taidemaalari, **Hanna Hyvönen**, arkkitehti, FM, Helsinki, **Lasse Hänninen**, fil. yo., Jyväskylän yliopisto, **Tommi Kakko**, FT, Aalto-yliopisto, **Tapani Kilpeläinen**, **Aino Korrensalo**, tutkijatohtori, Itä-Suomen yliopisto, **Kaisa Kortekallio**, väitöskirjatutkija, Helsingin yliopisto, **Hemmo Laiho**, FT, tutkijatohtori, Turun yliopisto, **Arto Laitinen**, professori, Tampereen yliopisto, **Susanna Lindberg**, filosofi, FT, Doc, Habil., Helsingin yliopiston tutkijakollegium, **Ville Lähde**, FT, BIOS-tutkimusyksikkö, Lempäälä, **Sini Mononen**, tutkija & kriitikko, Helsinki, **Riikka Niemelä**, FT, Helsinki, **Asko Nivala**, FT, dosentti, tutkijatohtori, Turun yliopisto, **Jaana Parviainen**, filosofian dosentti, yliopistotutkija, Yhteiskuntatieteiden tiedekunta, Tampereen yliopisto, **Olli Pyyhtinen**, sosiologian apulaisprofessori, Tampereen yliopisto, **Tytti Rantanen**, FM, väitöskirjatutkija, päätoimittaja, Helsinki, **Minna Ruckenstein**, apulaisprofessori, Helsingin yliopisto, **Anna-Mari Rusanen**, vastuullinen tutkija, kognitiotieteen yliopistonlehtori, Helsingin yliopisto, **Henrik Rydenfelt**, tutkijatohtori, Oulun yliopisto, **Otto Sahlgren**, filosofian maisteriopiskelija, Tampereen yliopisto, **Aino Salminen**, VTM, fil. yo., Helsinki, **Tuomo-Paavo Salokas**, YTM, FM, väitöskirjatutkija, Jyväskylän yliopisto, **Ville Suuronen**, tohtorikoulutettava, Eurooppalaisen oikeuden, identiteetin ja historian tutkimuksen huippuyksikkö, Helsingin yliopisto

NIIN & NÄIN

on filosofian ammattilaisten ja amatöörien kohtaustapa, monialainen asiantuntija-areena, yhteiskuntakriittinen debattifoorumi ja taidekyläinen kulttuurimakesiini. Vapaaehtoisvoimin toimitettu, poikkeuksellisen laajaan avustajakuntaan luottava ja etenkin muhkeista teemanumeroistaan tunnettu neljännesvuosijulkaisu aloitti 1994.

Kotisivut: www.netn.fi

Tämä lehti on saanut opetus- ja kulttuuriministeriön kulttuurilehtitukea sekä TSV:n kautta teollisen julkaisuvoimien avustusta, jota opetus- ja kulttuuriministeriö myöntää Veikkauksen tuotoista.

on vuonna 2002 aloittanut kirjasarja, jossa on tähän mennessä julkaistu yli 100 nidettä. *niin & näin* -kirjat on Suomen ainoa filosofiaan keskittynyt kustantamo. Sarjassa ilmestyy klassikkokäännöksiä, aikalaisanalyyssejä, ajattelutaito-oppiaineistoja lapsille ja aikuisille sekä esseistiikkaa ja muita vapaan filosofisen muodon taidonnäytteitä. Kirjasarjan päätoimittaja on Tapani Kilpeläinen.

Verkkokauppa: www.netn.fi/kirjat

www.filosofia.fi

on suomalainen filosofinen internet-portaali. Se on toiminut 2007 alkaen ajan-kohtaisen tiedon välittäjänä, yhteydenpitokanavana, tienä verkkofilosofiaan, johdatuksena suomalaisen filosofian historiaan sekä digitaalisena arkistona. Portaali palvelee sekä tutkijoita että laajaa yleisöä. Sen ovat tuottaneet EFS, *niin & näin* sekä Åbo Akademin filosofian oppiaine.

Filosofia.fi osana toimii jatkuvasti laajeneva filosofian verkkoensyklopedia *Logos*. Portaali sisältää suomalaisen filosofian historian digitoituja aineistoja sekä kattavan ruotsinkielisen osion. Portaali-toimitus pitää myös yllä aktiivista tiedotuspalstaa sähköpostilistoi- neen sekä kaikkeen puuttuvaa filosofian verkkokolkoa.

Portaalin päätoimittajat ovat Yrsa Neuman ja Tuukka Tomperi. Portaalin toimittaja on Elina Halttunen-Riikonen ja *Logos*-ensyklopedian päätoimittaja on Kalle Puolakka.

www.filosofia.fi

NIIN & NÄIN

on myös muuta toimintaa. *niin & näin* -väki on vuosia työskennellyt uuraasti vapaan filosofisen sivistys- ja valistustoiminnan saralla. *niin & näin* järjestää filosofian tutkimuksen ja opetuksen seminaareja sekä filosofisia keskustelu- ja yleisötilaisuuksia. *niin & näin* tekee yhteistyötä Kultin, SFY:n, Feton, muiden kustantajien ja kulttuuritoimijoiden kanssa. *niin & näin* on kalenterivuoden aikana mukana lukuisissa kulttuuritapahtumissa ja monilla kirjajessuilla. *niin & näin* -toiminnasta vastaa Eurooppalaisen filosofian seura (EFS) yhteyspäällikkönään Jukka Kangasniemi. *niin & näin* -toiminnasta saa lisätietoa tällä sivulla ja kotisivuilla olevista osoiteista ja puhelinnumeroista.

JAAKKO BELT

Pääkirjoitus

Edistyykö ihmissuku jatkuvasti kohti parempaa? Voiko vastauksen (ennalta) tietää? Miten vedota menneisyyden opetukseen tai aiempiin tekoihin, kun ennustetaan vapaiden ihmisten tulevaa toimintaa? Näillä kysymyksillä preussilaisfilosofi Immanuel Kant (1724–1804) lähestyy edistymisen ongelmaksi kutsumaansa vyyhtiä 1700-luvun lopun vallankumousten vuosikymmeninä¹. Perifilosofiset pohdinnat ihmisen moraalisesta luonteesta ja tietämisen rajoista johdattavat myös (myöhäis)valistuksen aikalaiskiistoihin historian suunnasta.

Kantin mielestä edistymisen ongelmaa ei voi ratkaista vain dokumentoimalla tapahtunutta. Sen sijaan edistys-historiaa pitää kirjoittaa eteenpäin, *ennakoivana* eli tulevan ajan historiana. Lähimenneisyydestä on etsittävä tietynlaisia tapahtumia tai kokemuksia, jotka todistavat ihmisten kyvystä alkuunpanna omilla teoillaan ja omaloitteisesti kehityskulkuja kohti parempaa. Kantin sanoin tällainen ”historian merkki” (*Geschichtszeichen*) muistuttaa jo tapahtuneesta edistyksestä antaen samalla toivoa, että vastaisuudessakin edetään kohti parempaa. Edistyksen hedelmistä ei välttämättä pääse nauttimaan omana elinaikanaan. Kant katsoo kuitenkin voivansa todistaa, että ihmiskunnalla *kokonaisuutena* on sekä kykyä että moraalinen taipumus edistyä vähä vähältä kohti parempaa.²

Kriittisen koulukunnan työn jatkaja Axel Honneth (s. 1949) näkee Kantin ajatuksessa ”historian merkeistä” välineen vastarinnan ja kapinamielialan elvyttämiseksi nykypäivänä. Valikoitujen lähihistorian tapahtumien esittäminen yleistä hyväksyntää nauttivina peruuttamattomina edistysaskeleina voi kannustaa jatkamaan ennalta viitoitetulla kehityksen tiellä. Kamppailujen saavutuksista, sosiaalisista parannuksista ja moraalisisista läpimurroista muistuttamisella on siten Honnethin mukaan niin empiiristä kuin suggestiivistakin voimaa. Historian merkit tarjoavat näin lääkettä Honnethin diagnosoimiin aikamme ongelmiin: edistyskeptisyyteen, tulevaan suuntautuvan luottamuksen puutteeseen ja kyvyttömyyteen ponnistella muutoksen eteen. Ne antavat *perusteita* toivolle toivottomina aikoina.³

Kantille vakuuttavin historian merkki oli hänen itsensä todistama ja yhä jatkuva Ranskan vallankumous tasavaltalaispyrkimyksineen. Honneth poimii tuoreemmista edistysaskeleista esimerkeikseen YK:n kansainvälisen tuomioistuimen perustamisen ja lasten oikeuksien tunnustamisen globaalisti. Heidän katsannossaan his-

torian merkit jakavat tietyt peruspiirteet: julkisina tapahtumina ne herättävät myötä- ja intomieltä, ne synnyttävät sivustaseuraajissakin epäitsekään kokemuksen osallisuudesta jaettuun toivoon, niiden vaikutusala on maailmanlaajuinen ja niihin voi palata yhä uudestaan.

Mikään ei tietysti takaa, ettei saavutuksia tehtäisi tyhjäksi. Alkuperäinen pyrkimys voi hyvin epäonnistua. Parantunut tilanne voi Kantin sanoin myös ”turmeltua entiselleen” tai yrityksen hintana saattaa olla sellaista ”surkeutta ja hirmutekoja”, ettei yksikään järkävä ihminen lähtisi siihen toistamiseen. Näillä varauksilla Kant tulee tunnustaneeksi terrorin riskin ja huomioi aikalaisarviot Ranskan vallankumouksen taantumisesta. Hän kuitenkin luottaa vankkumatta siihen, että lupaus paremmasta silti pysyy eikä ”filosofinen ennuste” menetä voimaansa: ”Sellainen inhimillisen historian ilmentymä näet *ei enää unohdu*, koska se on paljastanut ihmisen luonnollisen taipumuksen ja kyvyn parempaan.”⁴

*

Toisen maailmansodan jälkeisiä historian merkkejä voi Honnethin ehdotusten jatkoksi hakea myös Euroopan ihmisoikeussopimuksesta ja sosiaalisesta peruskirjasta sekä tiettyyn mittaan Euroopan unionista perusoikeus-

kirjoineen. Kantin mielestä historian merkeille tyypillistä jaettua ja aitoa innostusta herättävät juuri oikeuksien kaltaiset *ideaalit*, joihin tähdätään puhtaan moraalisesti eli epäitsekäästi ja intressittömästi. Toisaalta kansojen välisenä rauhanprojektina EU on luvannut ja pitkälle myös taannut ajanjakson ilman keskinäistä sotaa. Kantille sota on tunnetusti ”moraalisuuden suurin este” ja sen taannuttaja, ”kaiken hyvän tuhoaja”.⁵ Tähän numeroon kirjoittanut Susanna Lindberg muistuttaakin, että EU pohjaa valistuksen ideaaleille ja peruskirjat heijastelevat juuri kantilaista kosmopoliittisuutta.

Toisaalta EU uhkaa jähmettyä menneiden saavutusten muistomerkeiksi. Maailmansotien uhrin lepäävät nyt rauhoittuneilla sisärajoilla, mutta Välimerestä on tullut hausta unionin ulkorajoille ja periaatteellinen sitoutuminen ihmisoikeuksiin toteutuu käytännössä valikoivasti, Lindberg jatkaa. Euroopan rajoja käsittelevään teemapakettiin haastateltu italialaisfilosofi Donatella di Cesare näkee maanosan rikkoneen taannoiset lupauksensa: ”Mielestäni ihmisoikeuksien isänmaa Eurooppa on pettänyt itsensä, ja se joutuu vastaamaan siitä historian edessä.” Peruskirjojen symbolinen voima todisteina ja ennusmerkkeinä edistyksestä on vaarassa kivettyä tyhjiksi kirjaimiksi.

Päivänpolttavasta julkisuudesta ei joudu hakemalla hakemaan viitteitä vastakkaisista kehityskuluista. Esimerkiksi monenkeskisen kansainvälisen sopimusjärjestelmän tietoista purkamista tai kyvyttömyyttä saada ilmasto- päästöjä kääntymään laskuun on vaikea katsoa muuksi kuin taantumisen merkeiksi. Yleisessä mielipiteessä näitä kehityskulkuja ei pidetä ainoastaan haitallisina tai pahimmillaan katastrofaalisina, vaan itseaiheutettuina ne on myös kiusaus tulkita osoitukseksi moraalista huonontumisesta. Tai kenties Brexit houkuttelee päättelemään, että nousut ja laskut vuorottelevat, eikä tässä ”ikuisessa heiluriliikkeessä” ihmiskunta lopulta etene moraalisesti mihinkään: ”Niinpä koko sukumme keskinäisen kanssakäymisen näytelmän tällä pallolla täytyy näyttää pelkältä farssilta.”⁶

*

Miten valistusajan hypoteettinen moraalihistoria puhuttelee ympäristökriisin aikakaudella? Kant tulee lyhyesti noteeranneeksi aikansa luonnonhistorioitsijoiden käsityksen, jonka mukaan jonkinlaisen luonnonkatastrofin on täytynyt aikoinaan haudata alleen silloinen eläin- ja kasvikunta. Niinpä vähittäisenkin edistymisen välttämättömän edellytys on, ettei toinen vastaava ”luonnonrevoluutio” tule tällä kertaa pyyhkäksi ihmistekin näytämöltä. Kantille ihminen on luonnon näkökulmasta mitätön sivuseikka. Tämä kuitenkin vain alleviivaa edistyshistorian ihmiskeskeisyyttä: hallitsijansa sotaan ajamat ja välineekseen alistamat ihmiset, jotka tahtovat kansana säätää itselleen perustuslain ja tavoittelevat oikeusperiaatteisiin nojaavaa tasavaltaista valtiomuotoa, *eivät* sen sijaan ole vähäpätöinen asia vaan valistuksen moraalisten pyrintöjen ydintä.⁷

Jälkiviisaasti katsottuna luontoperustan ohittaminen maininnalla ei ole ainoa puute Kantin yrityksessä ratkaista edistymiskysymys. Kant rajaa myös vastausvaihtoehdot perin ongelmallisesti. Joko ihmiskunta kokonaisuudessaan etenee jatkuvasti kohti parempaa, taantuu väijäämättä kohti pohjaa – tai sahaa ikuisesti samalla tasolla. Kehityskulku nähdään kaikissa tapauksissa yhdenmukaisena ja aikahorisontti avautuu silmänkantamattomiin. Vaikka historian merkit ammentavat lähimeneisyydestä ja ankkuroivat mielikuvitusta nykynäkymiin, perspektiivi uhkaa karata aikalaisten ulottumattomiin. Jos ihmiskunta aina ja kaikkialla edistyy, jääkö kunkin osaksi seurata kehitystä sivusta? Jos suunta on alaspäin, odotellako vain lopunaikoja? Jos ihmisyys on tuomittu polkemaan paikallaan, miksi vierittää Sisyfoksen kiveä?

Tämän numeron verkkosivuilla Ilja Lehtinen ja Ville Lähde purkavat kirjeenvaihdossaan ympäristökeskustelun lukkiutuneita asetelmia yhtenä juonteenaan juuri niiden juuret modernissa aikakäsityksessä. He puretuvat houkutukseen jäsentää tulevaisuutta ja nykypäivän toimintamahdollisuuksia yksiulotteisesti valintoina optimismin ja pessimismin, edistysuskon ja fatalismin sekä pelastuksen ja kadotuksen kaltaisten vastakohtien välillä. Tällöin myös Kantin ja etenkin Honnethin ruotima toivo ja toivottomuus nähdään helposti ainoana ja kaiken muun poissulkevana suhtautumistapoina tulevaan.

Onko historian merkeistä osviitaksi tilanteessa, jolle ei ole ennakkotapauksia? Kant ei viittaa Ranskan vallankumoukseen (eikä muihin vanhan järjestyksen mullistuksiin) antaakseen ohjeita saati takeita tulevaisuuden esteiden ylittämiseksi. Tavoitteena on pikemminkin piirtää edistyksen pitkää linjaa tulkitsemalla tietty yleisesti hyväksytty ja globaalisti innoittava tapahtuma edistyksen viitepisteeksi. Vaikkei aikajänteeksi venytetä ihmislajin historiaa eikä taipumusta jatkuvaan edistykseen etsitä ihmisluonnosta tai ihmiskunnan kokonaisuudesta, voivat historian merkit silti todistaa *kyvystä* edistysaskeleisiin. Merkkien arvo mitataan, Honnethia mukailakseni, niiden voimassa rohkaista itseä ja muita jatkamaan yhteisiä ponnisteluja.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Kant esittää avainkysymyksen teoksensa *Der Streit der Fakultäten* (1798) osion ”Erneuerte Frage: Ob das menschliche Geschlecht im beständigen Fortschreiten zum Besseren sei” otsikossa. Ks. suomeksi Immanuel Kant, Edistyykö ihmiskunta jatkuvasti kohti parempaa? Suom. Markku Mäki. Teoksessa *Mitä on valistus?* (1995) Toim. Juha Koivisto, Markku Mäki & Timo Uusitupa. Vastapaino, Tampere 2007, 113–128.
- 2 Kant 2007, 113, 117–119.
- 3 Axel Honneth, Toivo toivottomina aikoina (Hoffnung in hoffnungslosen Zeiten, 2015). Teoksessa *Sosialismin idea*. Suom. Arto Kuusterä & Jussi Palmusaari. Gaudeamus, Helsinki 2018, 143–156 (erit. 146, 148–151, 155–156).
- 4 Kant 2007, 119–121.
- 5 Sama, 119–120, 123, 125.
- 6 Sama, 115–116.
- 7 Sama, 119–125, viite 8 sivulla 128.

Ilari Hautamäki

”Olen Kuvataideakatemiasta vuonna 2011 valmistunut kuvataiteilija ja taidemaalari, työskentelen ja asun Helsingissä perheeni kanssa.

Maalaukseni lähtevät liikkeelle nopeasti ja spontaanisti, yleensä ilman varsinaista luonnosta. Sitten alkaa hitaampi prosessi ja kuvan rakentaminen. Käytän töissäni sekatekniikkaa. Aloitan usein ohuesti vesiohenteisilla väreillä, joista siirryn paksumpiin öljymaaleihin. Öljyvärien käyttö tuo maalauksiin intensiteettiä ja mukavaa haastetta työhöni.

Taiteen tekemisessä pidän itseni haastamisesta ja työhön uppoutumisesta. Haluan tulla paremmaksi maalariksi. En päästä itseäni liian helpolla ja olen tietystä mielessä kilpailuhenkinen itseäni kohtaan. Aina on kehittymisen varaa – ehkä tämä on eteenpäin vievä voima? Nautin onnistumisista ja prosessin yllättävistä käänteistä. On voimaannuttavaa, kun saa vaikean maalauksen ratkaistua jollain odottamattomalla tavalla.

Numeron teokset ovat kahdesta edellisestä yksityisnäyttelystäni: Greenwall, 2017, HAM-Galleria ja Indoor Fireworks, 2019, Helsinki Contemporary.”

Kuva: Sirja Moberg / Frame Finland

Jaakko Kahilaniemi

Jaakko Kahilaniemi on helsinkiläinen kuvataiteilija, joka työskentelee valokuvan ja veistostaiteen rajapinnalla. Kahilaniemi valmistui valokuvataiteen maisteriksi Aalto-yliopiston taiteiden ja suunnittelun korkeakoulusta keväällä 2018 ja kuvataiteilija AMK:ksi Turun Taideakatemiasta 2014.

Hän työskentelee pääsääntöisesti Helsingissä ja osittain Tampereella, sillä monet hänen töistään käsittelevät hänen perimäänsä metsää, joka sijaitsee Tampereen pohjoispuolella.

Kahilaniemen työskentelytapaa kuvaa kokeellisuus ja uteliaisuus. Hän haluaa kyseenalaistaa totut esittämistavat ja löytää uusia keinoja visualisoida ajatuksiaan.

Teoksissaan Kahilaniemi kuvaa, miten ihmisen ja luonnon ristiriidat näkyvät nyky-yhteiskunnassa. Hän yrittää ymmärtää ympäröivää maailmaa luomalla skenaarioita, jotka samanaikaisesti herättävät, kysyvät ja tutkivat usein pinnan alle jääviä rakenteita.

Kahilaniemen töitä on ollut esillä lukuisissa yksityis- ja ryhmänäyttelyissä sekä kansainvälisissä julkaisuissa ympäri maailmaa.

Kuva: Jaakko Kahilaniemi

HEMMO LAIHO

Vielä Kantin ”käsitteestä”

Kiitän Risto Pitkästä asiantuntevasta taide-käsitteen historiaa käsittelevästä kirjoituksesta ”Taiteen ja taidon väärästä ja oikeasta historiasta” *niin & näin* -lehden numerossa 1/2019. Artikkelissa Pitkänen vastaa samalla numerossa 4/2018 julkaistuun, Pitkäsen suomentamaa Kantin *Arvostelukyvyyn kritiikkiä* (Gaudeamus, 2018) luotaavaan arviooni. Jatkan alkunutta keskustelua esittämällä lyhyesti pari jatkohuomiota Pitkäsen kirjoituksesta ja ennen muuta oikaisun, sillä Pitkänen tulee laittaneeksi sanoja suuhuni.

Käännösarviossani mainitsin ohimennen, että saksan *Kunst*-sanan kääntäminen ”taiteeksi” hämärtää erotelun taidon ja taiteen välillä. Huomiotani ei ollut tarkoitettu Pitkäsen suomennoksen kritiikiksi – totesinhan myös, että Kant itse käyttää yhtä ja samaa sanaa, mikä jo puoltaa Pitkäsen käännösvalintaa. Esitin kieltämättä varsin ylimalkaisen toteamukseni siitä näkökulmasta, että lukija saattaa erehtyä luulemaan Kantin puhuvan taiteesta sanan nykymerkityksessä silloinkin, kun hän puhuu jostakin yleisemmin taidollisuuteen viittaavasta.

Hyvä esimerkki tästä on *Arvostelukyvyyn kritiikin* johdannossa esitetty taulukko ylemmistä sielunkyvyistä¹. Taulukossa arvostelukyvyyn sovelluskohde on ”taide”. Tässä ja vastaavissa kohdissa lukijan tulee olla erityisen tarkkana, sillä Kant tuskin tarkoittaa, että arvostelukyvyyn sovelluskohde – edes sen reflektiivisessä käytössä – olisi (vain) taide niin kuin se nykyisin yleensä ymmärretään. Lisättäköön vielä, että Pitkäsen edellä mainittu kirjoitus on paitsi tuiki tarpeellinen taide- ja taito-termien käyttöä koskeva tarkennus myös nähdäkseni täysin yhteensopiva nyt esittämäni jatkohuomion kanssa. Ja eihän uskollis-

essa käännöksessä tokikaan voi lähteä pehmentämään alkutekstin tulkinnallisia sudenkuoppia.

Pitkänen ounastelee, että kannatan Kantin ”latinalaistamista”. En kannata. Mielestäni en käännösarviossani missään vaiheessa ilmaissut, että Kantin suomentamisessa pitäisi suosia latinalaisperäisiä sanoja, kuten englanninkielisissä käännöksissä on varsin ymmärrettävistä syistä ollut tapana. En esimerkiksi väittänyt, että ”representaatio” on paras mahdollinen käännös *Vorstellungille*, jos kohta ”mielletä” kavahtavana ja Nikkarlan & Rankin *Puhtaan järjen kritiikin* (Gaudeamus, 2013) käännösvalintoihin jo tottuneena käytinkin arviossani kyseistä termiä. Toin lähinnä esille kantani, ettei ”vierasperäisiä” sanoja tarvitsisi ehdoin tahdoin vältellä tai ruveta puoliväkisin ”suomalaistamaan”. Enkä tällä nyt tarkoita, että Pitkänen näin olisi yleisesti ottaen tehnytään. Ilmeinen osoitus tästä on ”intuition” käyttäminen saksan *Anschauungin* vastineena *Arvostelukyvyyn kritiikissä*.

Siirrytään lopuksi oikaisua vaativaan kohtaan Pitkäsen vastauksessa. Pitkänen kirjoittaa: ”Toinen esimerkki on sana *Vorstellung*, jonka suomennan johdonmukaisesti ’mielteeksi’. Laiho on tietenkin oikeassa siinä, että sana olisi joissakin yhteyksissä luontevampaa suomentaa ’käsitteeksi’.”² Tällaista en kuitenkaan arviossani esittänyt, edes epäsuorasti. Sen sijaan kirjoitin: ”Paikoin nimittäin on selvää, että *Vorstellung* pitäisi kääntää aivan yksinkertaisesti ’esittämiseksi’ – olkoonkin, että Pitkänen on varannut tämän sanan *Darstellungille*.”³ Mitä ilmeisimmin Pitkänen on vain erehtynyt sanasta lukemalla esittämisen käsittämisenä, eikä pieniin inhimillisiin virheisiin tulisi takertua. Painettuun lehteen asti päätyneenä lopputulema on kuitenkin harmillisen vää-

”Kantille *Vorstellung* on katto- käsite, joka jakautuu kahteen päälajiin: intuitioihin ja käsitteisiin.”

ristävä, sillä en tulisi kyllä ehdottaneeksikaan, että *Vorstellungin* voisi suomentaa ”käsitteeksi”, kuten Pitkänen nyt asian esittää.

Pitkänen aivan oikein toteaa, että Kantilla on ihan oma terminsä varsinaiselle käsitteelle: *Begriff*. Täydennettäköön tässä, että Kantille *Vorstellung* on kattokäsite, joka jakautuu kahteen päälajiin: intuitioihin ja käsitteisiin. Tämän kahtiajaon hämärtyessä – kuten tapahtuisi, jos *Vorstellungista* puhuttaisiin ”käsitteksenä” – hämärtyisi koko Kantin systeemi, ainakin niiltä osin kuin se seisoo heti *Puhtaan järjen kritiikin* ”Transsendentaalisen estetiikan” alussa esitetyn aistimellisuus–ymmärryserottelun varassa⁴. Muitakin perusteluja voisi antaa. Esimerkiksi muillakin kuin ihmiseläimillä on Kantin mukaan representoimisen (toisin sanoen mieltämisen) kyky, tai näin meidän ainakin on sallittua päätellä:

”Siitä, että eläinten vaikuttamistapa (jonka perustaa emme pysty välittömästi havaitsemaan) on samanlainen kuin ihmisen vaikuttamistapa (josta olemme välittömästi tietoisia), voimme kuitenkin aivan oikein *analogian mukaisesti* päätellä, että myös eläimet toimivat *mielteiden* mukaisesti (eivät ole koneita, kuten Descartes halusi) ja ovat lajikohtaisesta erilaisuudesta huolimatta kuitenkin (elävinä olentoina) samaa sukua ihmisten kanssa.”⁵

Kant näyttäisi kuitenkin olevan sitä mieltä, ettei muilla eläimillä ole kykyä käsittää tai käsitteellistää⁶. On myös viitteitä siitä, ettei kaikenlainen inhimillinenkään representoiminen (mieltäminen) edellytä Kantin mukaan aina käsitteitä, jos kohta tämä on laaja-alainen tulkinnallinen kysymys⁷. Silloinkin kun varsinaisen, tiedollisen repre-

sentoimisen (mieltämisen) voidaan katsoa edellyttävän sekä intuitioita että käsitteitä, sekaannusten välttämiseksi on hyvä pitää erillään representoiminen (mieltäminen) sinänsä ja sen eri lajit, jotka molemmat yhdessä mahdollistavat kyseisen representaation (mielteen). Päätän *Arvostelukyvyyn kritiikin* käännöstä koskevan keskustelun omalta osaltani tähän.

Viitteet

- 1 Kant 2018, IX, 113; AA 5:197.
- 2 Pitkänen 2019, 22.
- 3 Laiho 2018, 128.
- 4 Kant 2013, 67/519; A19/B33.
- 5 Kant 2018, 414n; AA 5:464*.
- 6 Ks. esim. metafysiikan luennot *Metaphysik L*, AA 28:594. Ks. myös Ranki 2016.
- 7 Aiheesta lisää ks. esim. Laiho 2012.

Kirjallisuus

- Kant, Immanuel, *Gesammelte Schriften*. De Gruyter, Berlin 1900–. (AA)
- Kant, Immanuel, *Arvostelukyvyyn kritiikki* (Kritik der Urteilskraft, 1790). Suom. Risto Pitkänen. Gaudeamus, Helsinki 2018.
- Kant, Immanuel, *Puhtaan järjen kritiikki* (Kritik der reinen Vernunft, A=1781/B=1787). Suom. Markus Nikkarla & Kreetta Ranki. Gaudeamus, Helsinki 2013.
- Laiho, Hemmo, *Perception in Kant's Model of Experience*. Väit. Turun yliopisto, Turku 2012.
- Laiho, Hemmo, *Arvostelukyvyyn kritiikin suomennoksesta. niin & näin* 4/2018, 124–130.
- Pitkänen, Risto, Taiteen ja taidon väärästä ja oikeasta historiasta. *niin & näin* 1/2019, 19–22.
- Ranki, Kreetta, *Animal Experience in Kant's Philosophy*. Väit. Turun yliopisto, Turku 2016.

KAISA KORTEKALLIO

”Kognitio ei kuulu vain ihmisille”

Haastattelussa N. Katherine Hayles

Keväällä Helsingissä vierailut kirjallisuudentutkimuksen professori emerita N. Katherine Hayles tunnetaan monitieteisestä työstään informaatioteknologian, kognitiotieteiden, digitaalisten medioiden ja kirjallisuuden parissa. Kulttuurien teknologisoituessa ja teknologisten järjestelmien itsenäistyessä Hayles on pitänyt yllä keskustelua siitä, kuinka inhimillinen ajattelu ja toiminta kietoutuvat yhteen ei-inhimillisen kognition kanssa. ”Osaavatko koneet ajatella” on kuitenkin aivan liian ihmiskeskeinen kysymys.

Pysykö nykyajan kaunokirjallisuus mukana teknologisen ympäristömme muutosvauhdissa? Entä pystykö nykykirjallisuus keskustelemaan teknologian kanssa mielekkäillä tavoilla?

Esimerkiksi digitaalisessa kirjallisuudessa yhteys teknologiaan on hyvin suora, koska se käyttää teknologiaa itsensä esittämiseen. Digitaalinen kirjallisuus on paljon muutakin kuin tekstiä näytöllä, ja se käyttää tietotekniikan mahdollisuuksia hyväkseen luodakseen vaikkapa uudenlaisia käyttöliittymiä. Ajatellaan vaikkapa hienoa iPadille tarkoitettua teosta nimeltä *Pry*, jossa käytetään näytön suurentamiseen tarkoitettua sormielettä. *Pry* kertoo tarinan sotaveteraanista, joka kärsii trauman jälkeisestä stressihäiriöstä. Hän nukkuu huonosti ja näkee painajaisia. Lukija avaa hänen silmänsä sormiaan käyttäen ja saa nähtäväkseen hänen ahdistuksensa lähteet. Lukija näkee kuvia ja tekstiä päähenkilön silmän läpi ja konkreettisesti tunkeutuu hänen menneisyyteensä ja mieleensä. Syntyy vaikutus, jollaista painettu kirjallisuus ei voi luoda.¹

Mutta jos puhutaan perinteisestä kirjallisuudesta, lähtisin etsimään kirjallisuuden ja teknologian yhteyttä tieteisfiktioista. Tieteisfiktio on olennainen kulttuurin ala siinä, miten se koittaa kuvitella ja tuoda näkyville uusien teknologioidemme seurauksia. Se herättää kiehtovia kysymyksiä. Kuinka paljon itsenäisyyttä haluamme sallia teknisille järjestelmillemme? Ja mitä niiden itsenäistymisestä saattaisi seurata?

Tieteisfiktio on tutkinut tällaisia kysymyksiä ja jatkaa tutkimistaan. Sen ansiosta voimme ajatella näitä kysymyksiä kaikessa yksityiskohtaisuudessaan, kuvitteellisesti asuttaa maailmoja, joissa teknologinen kehitys on ottanut uusia suuntia. Tällaiseen asuttamiseen ei historia pysty, koska se voi käsitellä vain asioita, jotka ovat jo tapahtuneet. Ei myöskään filosofia, koska se voi puhutella vain järkeä. Kirjallisuus kutsuu lukijoita osallistumaan myös monimutkaisilla ruumiillisilla ja emotionaalisilla tavoilla. Kirjallisuus käyttää siis keinoja, joita muilla taidemuodoilla ei ole ja jotka tekevät siitä ainutlaatuisella tavalla sopivan tulevaisuuksiemme käsittelyyn.²

Entäpä ei-inhimillisen kirjallisuuden mahdollisuudet? Luennollanne puhuitte AlphaGo Zerosta, joka on oppinut pelaamaan gota tavoilla, jotka eivät palaudu ihmispelaajien luomiin strategioihin³. Voiko algoritmien äly mielestänne luoda uudenlaista, aidosti ei-inhimillistä ajattelua tai kirjallisuutta?

Tarinoita kirjoittavia ohjelmistoja on jo käytössä, mutta ne eivät kirjoita kovin hyviä tarinoita. Hyvässä kertomuksessa on aukkoja, joihin lukija voi heijastaa itsensä. Hyvä tarina ei selitä kaikkia kausaalisia vaiheita toiminnan taustalla. ”Hän läjäyttää tiskit altaaseen.” Selvä, tiedämme siis, että hän läjäyttää tiskit altaaseen jostain syystä, ja päättelemme syyksi sen, että hän on vihainen. Mutta hyvä tarina ei kerro meille, että hän on vihainen – se jättää lukijoille tilaa tulkita toimintaa itse.

Ohjelmistot voivat sen sijaan suunnitella tarinoita ainoastaan yksiselitteisten loogisten ketjujen avulla.

Kukaan ei halunnut lukea TaleSpin-tarinakoneen luomia kertomuksia, koska ne olivat tällaista mallia: ”Karhu halusi hunajaa. Siksi karhu käveli puun luokse. Ja karhu etsi hunajaa.” Tarinoissa ei ollut lainkaan aukkoja! Ne olivat siis loputtoman tylsiä.

Nyttemmin on kuitenkin kehitetty myös ohjelmistoja, jotka kykenevät päättelevään ajatteluun. Algoritmit tuottavat jo kaavakirjallisuutta, kuten romansseja. Sankarittaren täytyy olla viehättävä; jos hän on hyvä, hänellä täytyy olla vaaleat hiukset; jos hän on paha, hänellä täytyy olla tummat hiukset; hänen täytyy tavata upea mies, jota hän inhoaa, koska silloin tiedämme, että lopulta he rakastuvat; ja niin edelleen. Tällaisia tarinoita ohjelmistot voivat luoda aivan onnistuneesti. Mikä vain kaavamainen kirjoittamisen laji soveltuu algoritmiseen tuotantoon, esimerkiksi urheiluselostukset tai talousuutiset. Mutta kun siirrytään luovempiin ja vähemmän kaavamaisiin asiayhteyksiin, koneet eivät kirjoita kovinkaan hyviä tarinoita.

Ainakaan ihmisten näkökulmasta.

Ainakaan ihmisten näkökulmasta. Mutta äsken luulin, että olit kysymässä, voivatko muut biologiset elämämuodot kirjoittaa tarinoita. Ursula Le Guin on kuvitellut maailman, jossa bakteerit voivat laatia viestejä ja jäkälät kirjoittaa tekstejä sammalen halki. Sellainen maailma on toki mielikuvituksellinen, mutta nähdäkseni mahdollisuuksien rajoissa.

Ei-tietoinen kognitio, tekoäly ja yksilökeskeisyys

Halki tuotantonne olette pohtinut, kuinka tekniset systeemit ja ihmisen kognitiivinen toiminta ovat kehittyneet yhdessä. Viimeisimmässä teoksessanne *Unthought* (2017) esittelitte termin ’ei-tietoinen kognitio’⁴. Kuvaatte sillä ei-tietoisia prosesseja sekä ihmismielessä että sellaisissa tietokonejärjestelmissä, jotka osallistuvat ihmisyyhteisöjen toimintaan. Miksi ei-tietoiseen kognitioon tulisi kiinnittää kriittistä huomiota?

Ensinnäkin ei-tietoinen kognitio on tärkeää, koska se on niin merkittävässä asemassa ihmismielen toiminnassa. Suuri osa ihmisten toiminnasta nousee ei-tietoisesta. Usein toimimme ensin ja tulemme tietoiseksi toiminnastamme vasta, kun se on jo alkanut tai loppunut. Sitten järkemme keksii jälkikäteen syytä toiminnalle. Todelliset syyt saattavat olla jossain paljon tietoisuutta syvemmillä.

Tietenkin jo Freud muotoili keskeiset väitteet tiedostamattomasta. Mutta tiedostamaton on yhä yhteydessä tietoisuuteen ja saavutettavissa harhojen ja oireiden kautta. Ei-tietoinen kognitio sen sijaan on määritelmällisesti tietoisuuden saavuttamattomissa. Nykyään jo tiedetään, että ei-tietoinen kognitio suorittaa tietoisuuden toiminnalle välttämättömiä tehtäviä, esimerkiksi ylläpitää kehotietoisuutta ja koherentin ajantajun kaltaisia asioita. Tällaiset ilmiöt eivät ole ympäristössämme, vaan ei-tietoinen kognitio tuottaa niitä aktiivisesti.

Otetaan esimerkki: jos joku koskettaa päälakeasi ja samaan aikaan myös varvastasi, ja jos näet, että nämä kosketukset ovat samanaikaisia, myös koet ne samanaikaisina. Mutta varpaan kosketus saavuttaa aivosi muuttaman mikrosekunnin myöhemmin kuin pälaen kosketus. Juuri ei-tietoinen kognitio yhdistää nämä kaksi tuntemusta ja saa ne vaikuttamaan samanaikaisilta. Näin tapahtuu jokaisessa aistikokemuksessa: ei-tietoinen kognitio tulkitsee aistien saamaa informaatiota ja järjestää sen tietoisuutta varten. Jos ei-tietoinen kognitio yhtäkkiä lakkaisi toimimasta, tietoisuus löytäisi itsensä kaoottisesta informaation ja melun pyörteestä, joka olisi sille aivan liian monimutkainen käsittää.

Ei-tietoinen kognitio on siis tärkeä osa ihmismielen toimintaa. Mutta myös ei-inhimillisillä organismeilla on pitkälle kehittyneitä, ei-tietoisia kognitiivisia kykyjä. Pitkän aikaa, 1600- ja 1700-luvuilla, ajateltiin, että vain ihmisillä on tietoisuus. Nykyään tiedetään, että tietoisuutta on monilla maanisäkkäillä ja myös joillakin merenelävillä, kuten mustekaloilla, delfiineillä ja valailla. Tietoisuus ei kuulu vain ihmisille, mutta myöskään kognitio ei kuulu vain ihmisille. Jos erotetaan toisistaan kognitio ja tietoisuus, voidaan sanoa, että vaikkapa kasveilla on kognitiivisia kykyjä. Ne eivät ole tietoisia, eikä niillä ole aivoja, mutta ne kykenevät vastaamaan ympäristöönsä kognitiivisilla tavoilla. Näin kuva kognition asemasta biosfäärissä näyttäytyy paljon rikkaampana.

Kun nyt on todettu, että kognitio ei vaadi tietoisuutta, voidaan myös ajatella uudelleen vanhaa kysymystä ”osaavatko koneet ajatella”. Tämän kysymyksen muotoilua vaivaa ihmiskeskeisen ajattelun painolasti. Ajattelua on niin pitkään pidetty inhimillisenä toimintana ja kykynä, että koko aiheesta on tullut sekava – ikään kuin yritettäisiin väittää, että koneet ovat ihmisiä. No, koneet eivät ole ihmisiä, koneet ovat perustavalla tavalla toisenlaisia ruumiillisia olentoja. Koneet eivät määritelmällisesti ole kykeneviä tietoisuuteen. Minun tietooni ei ole tullut yhtään tietoista konetta. Mutta jos tietoisuutta ei vaadita, voidaan järkevästi kysyä ”voiko kone suorittaa kognitiivisia toimintoja”. Tämän kysymyksen muotoilua varten tarvitaan tietynlainen kognition määritelmä, jollaista ehdotan *Unthought*: ”kognitio on prosessi, jossa informaatiota tulkitaan konteksteissa, jotka yhdistävät sen merkitykseen”.⁵ Tämä on hyvin strateginen määritelmä, sillä se antaa keinoja keskustella ei-inhimillisestä merkitysten luomisesta – sekä muiden biologisten elämänmuotojen kohdalla että koneellisen merkityksellistämisen kohdalla. Tämä on minulle tärkeää ei-tietoisessa kognitiiossa.

Ei-tietoisien kognition käsite mahdollistaa myös keskustelun siitä, kuinka erilaiset kognitiiviset toimijat vuorovaikuttavat – mikä on ehkä vielä kiehtovampaa.

Niin – ja ajattelen, että meille on nyt tärkeää ymmärtää asemamme biosfäärissä. Inhimillinen kognitio toimii vuorovaikutuksessa sekä kasvukognition että muiden biologisten kognitionien kanssa, mutta tietenkin myös tietotekniikan kanssa.

Kuinka tekoöly asettuu ei-tietoisien kognition kontekstiin?

Tekoöly on melko epämääräinen termi. Tekoölyä sanotaan olevan kynissä, Photoshopin kaltaisissa ohjelmissa ja niin edelleen – mutta olennaista tässä on tunnistaa kognition jatkumoluonne. Kognitio ei ole binäärinen funktio: ei ole niin, että jollakin oliolla joko on kognitiota tai ei. Missä kohdassa jatkumoa päätämme kutsua kognitiota tekoölyksi? Aika mielivaltaistahan se on. Itse en kutsuisi tekoölyksi aivan mitä tahansa, esimerkiksi Photoshopin kykyä viimeistellä piirtoviiva. Kognition täytyy mielestäni toimia ihmiskognitiota vastaavalla tavalla, ennen kuin sitä voidaan kutsua tekoölyksi. Käsitän ihmiskognition ominaisuuksiksi joustavuuden, sopeutuvuuden ja korkeimmalla tasolla myös kyvyn evolutiiviseen kehitykseen⁶.

Esimerkiksi erittäin joustavat tehdastyöt tekevät robottijärjestelmät osaavat muun muassa latoa laatikoita päällekkäin tietynlaisiin muodostelmiin. Tällainen toiminta vaatii hyvin monimutkaista visuaalista järjestelmää, jonka avulla robotiikka tunnistaa reunoja, symmetriantajua, jonka avulla se asettaa laatikot oikein, kykyä arvioida painoa ja tiheyttä tilavuuden perusteella, ja niin edelleen. Tällaista järjestelmää kutsuisin tekoölyksi.

Mainitsitte, että ajattelun mieltäminen puhtaasti inhimillisenä toimintana vaikeuttaa ei-inhimillisen ajattelun ymmärtämistä. Perinteisesti on myös oletettu, että ajattelu on yksilöllistä toimintaa. Voiko ei-tietoinen kognitio haastaa yksilökeskeistä käsitystä kognitiosta?

Andy Clark on argumentoinut, että inhimillinen ajattelu on lähes alusta saakka vaatinut avukseen esineitä. Tässä on paljon järkeä. Richard Feynmanista ja hänen elämäkertansa kirjoittajasta kerrotaan seuraavaa anekdoottia. Biografi kysyy paperista, jolle Feynman kirjoitti ideoitua: ”kirjoitit ajatuksesi paperille”. Feynman vastaa: ”ei, ajattelu vaatii työskentelyä paperin kanssa”. Ajatusten ilmaiseminen paperille ei ole jo ajatellun raportointia vaan osa ajattelun prosessia. Symbolien kirjoittaminen johtaa uusien symbolien ajatteluun, uusiin vaiheisiin prosessissa, ja paperi on näin ollen osa ajattelua. Jos täytyisi muotoilla kaikki vain mielessä, ajattelu ei olisi yhtä nopeaa tai yhtä onnistunutta kuin paperin kanssa. Paperi ja kynät ovat siis kognitiivisen järjestelmän välineitä, jotka auttavat meitä ajattelemaan. Mutta paperi ja kynät ovat passiivisia, niillä ei ole toimijuutta. Jos sen sijaan kirjoittaa tietokoneella, on tekemisissä suhteellisen kehittyneen kognitiivisen järjestelmän kanssa. Se ei ole pelkkä väline vaan tekijä, joka osallistuu ajattelun prosessiin. On jo kehitetty ohjelmia, jotka kirjoittavat sähköposteja loppuun kirjoittajan omalla tyylillä.

Joidenkin filosofien mielestä ollaan tilanteessa, jossa inhimillinen ajattelu korruptoituu, kun ohjelmistot tartuttavat ajatteluun vieraan elementin, joka suorittaa ajatuksen eikä vain avusta sen raportoinnissa. Tämä tulkinta on paikallaan siinä mielessä, että ohjelmat ovat usein rutiinointuneita ja käyttävät hyväkseen kaavamaisia ilmaisuja,

jotka toistuvat tietokannoissa loputtomasti. Voidaan väittää, että ne tyypistävät luovaa ilmaisua ja ohjaavat ajattelua kuluneille urille. Rutinoitumisella voi olla hyvinkin huolestuttavia vaikutuksia. Samalla on kuitenkin tunnus-tettava, että sähköpostit eivät muutenkaan ole mikään luovan ajattelun leikkikenttä. Eikö olisikin mukavaa, jos voisi nappia painamalla säästyä turhalta naputtelulta?

Luovakaan kirjoittaminen ei ole erityisen omaperäistä – ainahan kirjoittaminen ottaa muotonsa muiden ajatuksista ja perinteistä. Tästähän on keskusteltu jo vuosikymmeniä. Ihmismielen autonomia ei ole linnake, jota voisimme puolustaa.

Niinpä. Ei mikään kirjoittaminen tapahdu yksin tai pelkästään yksilötasolla. Sehän olisi mahdotonta – tai ainakaan se ei olisi kommunikaatiota.

Autonomian haave ja globaali päätöksenteko

Olette taannoin kirjoittanut: ”Täyden autonomian haaveella on luja ote amerikkalaisesta mielikuvituksesta, Thoreau’n *Waldenista* aina Kim Stanley Robinsonin *Mars*-trilogiaan saakka. Mutta Thoreaukin käytti edellisen asujan jättämiä lankkuja ja nauvoja ja käveli kaupunkiin useammin kuin hänen muistikirjansa kertovat.”⁷⁷ On kiinnostavaa, että edes itsellisyuden voimallisimmat kuvaajat eivät pääse eroon kytköksistään.

Tässä taitaa olla kyseessä erityisen amerikkalainen, rajaseudun ideaan kietoutunut fantasia. Että on mahdollista vain kävellä metsään, selviytyä omillaan, vapaana muista ihmisistä. Ehkä tällä haaveella on lujempi ote amerikkalaisesta kuin eurooppalaisesta tai suomalaisesta mielikuvituksesta?

On Suomessakin toki omavaraisuuteen pyrkiviä liikkeitä.

Omavaraisuus, niin, sehän on haaveena. Luultavasti sen juuressa on riippuvaisuuden pelko. Jos on riippuvainen muista ihmisistä, saattaa joutua pettymään. Jos taas on kokonaan omavarainen, on oman kohtalonsa herra. Mutta tietenkään emme koskaan ole oman kohtalomme herroja.

Luennollanne esititte ajatuskokeen kysymällä, mitä tapahtuisi, jos maailman tietokonejärjestelmät romahtaisivat yhtäkkiä. Puhuitte logistiikan, tiedonvälityksen ja liikenteen verkoista, joita alkaa olla mahdotonta kytkeä irti niitä hallinnoivista ohjelmistojärjestelmistä. Jos koneet kaatuvat, kauppaan ei tule ruokaa. Tätä sotkuista kysymystä omavaraisuusväki välttelee. Omavaraisuuden ihanteessa yksilö voi huolehtia vain itsestään tai pienestä ryhmästä välittämättä yhteiskunnan yhteenkietoutumisesta teknologisten järjestelmien kanssa. Ehkä kietoutuneisuuden tunnustamisesta lähtevä yhteiskunnallinen ja poliittinen toimintakin on erilaista kuin autonomian ihanteesta lähtevä toiminta?

Inhimillisen vastuun ajatukseen kuuluu sekä ihmisten keskinäisen kietoutuneisuuden että muihin elämänmuotoihin kietoutumisen tunnustaminen. Autonomian il-

luusio on vaarallinen muun muassa siksi, että se tukee uskoa siihen, että meidän ei tarvitse olla vastuussa muille kuin itsellemme. Mutta, kuten koitin sanoa luennollani, olemme nyt globaalien haasteiden äärellä. Emme voi ajatella itseämme autonomisina ja itsenäisinä, koska jos jokainen tekisi niin, ratkaisuihin ei olisi mitään mahdollisuutta. Jos olen autonominen, minun ei tarvitse huolehtia Euroopassa asuvista ihmisistä, koska asun itse Yhdysvalloissa. Tällainen ajattelu heikentää aktiivisesti kykyämme ratkaista ongelmia yhdessä.

Luennollanne ehdotitte, että voimme ajatella ihmislajia toimijana, jonka tehtävänä on säädellä teknologisten järjestelmien itsenäistymistä. Tilanteessa, jossa teknologiaa kehitetään ilman eettisiä rajoitteita, kasvontunnistusohjelmistojen tai aseistettujen lennokkien kaltaiset ei-tietoiset teknologiat päätyvät käyttämään merkittävää valtaa. Emme kuitenkaan keskustelussa aivan päässeet siihen, millaiset globaalit tahot tai kokoukset näiden teknologioiden säätelemistä suunnittelisivat.

Pariisin ilmastopöytäsoittimushan on jo hyvä alku. 230 maata osallistui siihen ja sopi asettavansa toisessa kokouksessa tavoitteita, joista yksittäiset maat ottavat vastuun. Vaikka näissä sopimuksissa on puutteensa, ne ovat tärkeä alku. Bernard Stiegler sanoi tänään luennollaan, että saattaa olla jo liian myöhäistä⁸. Mutta jos oletetaan, että on liian myöhäistä, voimme saman tien luovuttaa. Täytyy aloittaa siitä, missä nyt olemme. Emme mitenkään voi aloittaa kahta vuosisataa aiemmin.

Uskon, että ongelmat ovat ratkaistavissa. Ajatellaan vaikka globaalia terveydenhuoltoa. Rikkaiden maiden täytyy osallistua, koska köyhät maat eivät pysytele maantieteellisten rajojensa sisällä. Ebolaesiintymät ovat hyvä esimerkki. Ne pitää taltuttaa ajoissa, koska ne leviävät nopeasti myös muihin maihin. Tässä on edistytty, mutta vain koska ebola on niin pelottava ja tappava virus. Muissa tapauksissa on enemmän haasteita. Yhdysvalloissa on levinnyt mistään tietämätön liike, joka yrittää yhdistää rokotukset autismiin. Mitkään todisteet eivät tue sellaista yhteyttä. Silti vanhemmat ovat kieltäytyneet rokottamasta lapsiaan, minkä takia tuhkarokkoesiintymiä kohdataan nyt ensimmäistä kertaa viiteenkymmeneen vuoteen. Tämä on esimerkki taaksepäin menemisestä ja tieteellisen konsensuksen vastustamisesta.

Rokotusvastaisuusliike on siitä kiinnostava, että se myös leviää maailmanlaajuisesti mediaverkostojen välityksellä. Sama liike on voimistunut Suomessakin. Ihmiset käyttävät samoja verkkolähteitä ja foorumeita ja toimivat saman perusteettoman huolen vallassa. Maantieteelliset rajat eivät tässäkään rajoita paljoo.

Tiedonvälitykseen on jo maailmanlaajuisia mekanismeja. Puuttuu kuitenkin maailmanlaajuisia mekanismeja tieteeseen perustuvan yhteiskunnallisen konsensuksen saavuttamiseen.

Uskotteko, että tekoälystä tai tietokonejärjestelmistä voi olla apua tässä asiassa?

Ne voi valjastaa hyötykäyttöön. Esimerkiksi hahmon-tunnistamisen työkaluista on apua suurten datamäärien käsittelyssä. Niitä on sovellettu vaikkapa harvinaisten sairauksien varhaiseen havaitsemiseen terveydenhoidon tietokannoista. Ohjelmistot onnistuvat löytämään tällaiset poikkeamat.

Entäpä poliittinen toiminta, kuten konsensuksen saavuttaminen eri toimijoiden kesken? Vallalla on ihanne, jossa poliittiset toimijat tekevät itsenäisiä päätöksiä. Heidän ohjailemisensa jonkinlaisen algoritmin prosessin avulla nähdään helposti poliittisen järjestelmän korruptiona.

Amerikkalaisena tiedän hyvin, millainen korruptoiva potentiaali algoritmeilla on. Siitä huolimatta pidän Moral Machines -kyselytutkimuksia kiinnostavina ja vaikuttavina⁹. Näillä kyselyillä pyrittiin määrittelemään kvantitatiivisesti, miltä ihmisten tekemät eettiset päätökset todellisuudessa näyttävät. Kyselyiden tuloksia jäsennettiin maantieteellisiin ja demografisiin perusteisiin, pitkälle kehittyneitä tilastotieteellisiä työkaluja käyttäen. Moral Machines -tutkimus sivuuttaa kysymyksen siitä, pitäisikö algoritmin päätöksenteon palata inhimillisen etiikan malleihin – tekijät eivät ota siihen kantaa. Tämä tutkimus on malliesimerkki siitä, kuinka vaikeisiinkin kysymyksiin voidaan hakea vastauksia globaalilla tasolla ja tuottaa merkityksellistä tietoa.

Viimeinen kysymykseni käsittelee oppimista. Historiantutkija Yuval Noah Harari on taannoin väittänyt, että tulevana vuosikymmeninä nuorten ihmisten täytyy jatkuvasti keksiä itsensä uudestaan sopeutuakseen algoritmin vallan tuomiin mullistuksiin työmarkkinoilla. Hän on myös esittänyt, että tärkeimmät taidot tällaisessa tilanteessa ovat tunneäly ja mielen joustavuus. Ihmisten kannattaisi harjoittaa

meditaatiota voidakseen paremmin vastustaa teknologista manipulaatiota ja ”ihmisten hakkerointia”. Millaisia taitoja teknologisissa yhteiskunnissa elävien ihmisten pitäisi harjoittaa?

Olen samaa mieltä Hararin kanssa siitä, että erikoistuneet käytännön taidot, vaikkapa virtapiirien valmistaminen, muuttuvat käyttökeltomiksi muutamassa vuodessa, mahdollisesti jo ennen opiskelijan valmistamista. En väitä, että erikoistunut tekninen koulutus sinänsä olisi tarpeetonta, mutta uskon vahvasti, että se ei riitä opintojen jälkeisessä elämässä selviämiseen. Tärkeintä on osata arvioida tietoa kriittisesti ja kuvitella sellaisiakin mahdollisuuksia, jotka eivät ole ilmeisesti näkyvillä lähitulevaisuudessa.

Tällaisten taitojen opettaminen onkin sitten mitavampi haaste, jonka olen itsekin kasvattajana kohdannut. Humanistisessa koulutuksessa tavataan korostaa kriittisten ajattelutaitojen merkitystä, ja humanistien mielestä kaikkien pitäisi oppia niitä. Esimerkiksi kausaation ja korrelaation erottaminen on elintärkeä taito, ja sen puute on johtanut valtaviin ongelmiin päätöksenteossa. Pitäisi opettaa, kuinka hankitaan uskottavaa todistusaineistoa ja kuinka sitä arvioidaan. Trumpin hallinnon levittämä vaihtoehtoisten tosiasioiden trendi on erittäin huolestuttava, koska hallinto antaa ymmärtää, että Yhdysvaltain väestöllä ei ole taitoa erottaa oikeaa tietoa väärästä. Jotenkin on käynyt niin, että perusopetus on jättänyt kolmekymmentä prosenttia väestöstä vaille elintärkeitä kansalaistaitoja. Tässä ei ole kysymys vain tulevaisuuden haasteista vaan nykyhetken polttavista ongelmista. Ajattelutaitoja ei voi pitää vain eliitin asiana, vaan niillä pitää olla laaja demokraattinen pohja. Muussa tapauksessa demokratia on tuhoon tuomittu.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Pry (2015) on Tender Claws -tuotantoyhtiön iOS-käyttöjärjestelmälle luoma ”elokuvallinen novelli”, joka yhdistää tekstiä, kuvaa ja videota ja jossa lukija navigoi kosketusnäyttöä manipuloimalla. Lisätietoa teoksesta osoitteessa tenderclaws.com/pry.
- 2 Hayles käsittelee digitaalista kirjallisuutta teoksissaan *Electronic Literature. New Horizons for the Literary*. University of Notre Dame, Notre Dame 2008 ja *How We Think. Digital Media and Contemporary Technogenesis*. University of Chicago Press, Chicago 2012. Tieteisfiktiota hän ruotii erityisesti teoksessa *How We Became Posthuman. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. University of Chicago Press, Chicago 1999.
- 3 Hayles piti Helsingin yliopistolla järjestetyssä Moral Machines -konferenssissa 6.3.2019 luennon otsikolla ”Cognitive Assemblages and Their Implications for Ethics”. AlphaGo Zero on DeepMind-yhtiön vuonna 2017 julkaisema tekoälyohjelmisto, jota pidetään yhtenä kognitioltaan monimutkaisimmista tekoälyistä.
- 4 N. Katherine Hayles, *Unthought. The Power of the Cognitive Nonconscious*. University of Chicago Press, Chicago 2017.
- 5 ”[I]nterpreting information in contexts that connect it with meaning” (Hayles 2017, 22).
- 6 Käsitteen *evolubility* määritelmästä: ”Evolubility is the possibility to change the programming, genetic or technical, that determines the repertoire of responses. Genetic and evolutionary algorithms are examples of technical systems with these capabilities, as are computers that can reconfigure their own firmware, rearranging logic gates to solve problems with maximum efficiency.” (Hayles 2017, 30.)
- 7 N. Katherine Hayles, *Literary Texts as Cognitive Assemblages. The Case of Electronic Literature*. *Electronic Book Review*, 2018. Verkossa: electronicbookreview.com/essay/literary-texts-as-cognitive-assemblages-the-case-of-electronic-literature/. Rajaseudusta amerikkalaisessa mielikuvituksessa, ks myös Jarkko S. Tuusvuori, *Rajamaan filosofia – Professori Markku Henriksson haastattelussa. niin & näin* 2/99, 62–67. Verkossa: www.netn.fi/artikkeli/rajamaan-filosofia-professori-markku-henriksson-haastattelussa
- 8 Bernard Stiegler piti Moral Machines -konferenssissa kutsuluennon otsikolla ”The Machines of the Technosphere. The role of morality in the biosphere according Arnold Toynbee in 1971 and the New Genealogy of Morals”.
- 9 Hayles viittaa Moral Machines -tutkimushankkeeseen, jossa kerättiin laajalla internetpohjaisella kyselyllä tietoa ihmisten moraalista päätöksistä. Kyselyllä tutkittiin erityisesti valintatilanteita, joihin itseohjautuvat autot saattavat joutua, kuten tappaako kaksi matkustajaa vai viisi jalankulkijaa. Kyselyyn saatiin 40 miljoonaa vastausta lähes kaikkialta maailmasta. Edmond Awad ym., *The Moral Machine Experiment*. *Nature*. Vol. 563, 59–64, 2018. Ks. lisää moralmachine.mit.edu/.

NÄMÄ TEOKSET PISTÄVÄT MIETTIMÄÄN

TILAA KIINNOSTAVIMMAT OPUKSET VERKKOKAUPASTAMME: INTOKUSTANNUS.FI

26⁹⁰

Kurt Sontheimer

HANNAH ARENDT SUUREN AJATTELIJAN ELÄMÄ

Merkittävän ajattelijan poikkeuksellinen tarina on kiehtovaa luettavaa!

19⁹⁰

John Seed

YMMÄRRÄ MARXIA

“Valaisee ainutlaatuisella tavalla Marxin ajatusmaailmaa ja poliittisia näkemyksiä.” - Political Studies Review

19⁹⁰

Juha Suoranta

PAULO FREIRE SORRETTUJEN PEDAGOGI

Monet tuntevat Paulo Freiren *Sorrettujen pedagogiikka* -teoksen, mutta moniko tuntee kirjan kirjoittajaa?

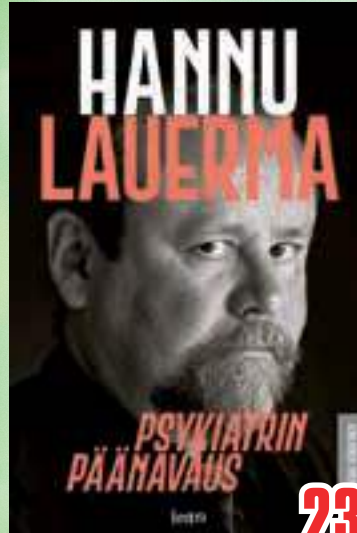
25⁹⁰

Marianne Kiskola

TOISKIN FILOSOFIA

HYVÄN ELÄMÄN AVAIMIA ETSIMÄSSÄ

Kirja hyvän itsetunnon rakentamisesta ja onnistuneesta lastensuojelusta.

23⁹⁰

Kari Häkkinen

HANNU LAUERMA

PSYKIATRIN PÄÄNAVAUS

Tunnetun psykiatrin matka ihmismieleen.

26⁹⁰

Ari Turunen

MULKEROT

PATSAALLE KOROTETTUIJEN SUURMIESTEN ELÄMÄKERTOJA

Kaikki mitä muut eivät uskalla sanoa suurmiehistä.

 Myös e- ja äänikirjana

PSST! KUN LIITYT INNON YSTÄVÄKSI, SAAT 20 % ALENNUKSEN KAIKISTA KIRJOISTAMME.

into
INTOKUSTANNUS.FI

SAMUEL BUTLER¹

Darwin koneiden joukossa

The Pressin toimitukselle, Christchurch, Uusi-Seelanti, 13. kesäkuuta 1863.

H yvä herra – ei ole montakaan asiaa, josta nykypolvi on yhtä oikeutetusti ylpeä kuin niistä ihmeellisistä edistyskelista, joita päivittäin otetaan mekaanisten kojeiden saralla. Onkin lukuisia syitä osoittaa suosiota tälle kehitykselle. Näiden syiden mainitseminen on tässä tarpeetonta, sillä ne ovat varsin ilmeiset – tällä erää keskitytään pohdintoihin, jotka saattavat käydä ylpeytemme päälle ja jotka pakottavat meidät miettimään vakavasti ihmislajin tulevaisuudennäkymiä. Jos palaisimme takaisin varhaisten alkukantaisten koneellisten elämänmuotojen pariin – vipujen, kiilojen, ramppien, ruuvien ja taljojen – tai (vertauksen johdatuksessa meitä askeleen pidemmälle) sen alkukantaisen lajin, josta koko konekunta on kehittynyt, nimittäin itse vivun pariin, ja jos sitten tutkisimme SS Great Easternin² koneistoa, olisimme melkeinpä pelonsekaisen kunnioituksen lyömiä, kun tajuaisimme koneiden maailman suunnattoman kehittyneisyyden ja ne jättimäiset harppaukset, joilla siellä on edetty eläin- ja kasvikunnan hitaaseen kehitykseen verrattuna. Emme voisi välttää kysymästä, mihin tämä mahtava kehitys oikein johtaa. Mihin suuntaan se pyrkii? Mikä on sen lopputulos? Tämän kirjeen tarkoitus on esittää jokunen vajavainen aavistus näiden kysymysten vastauksista.

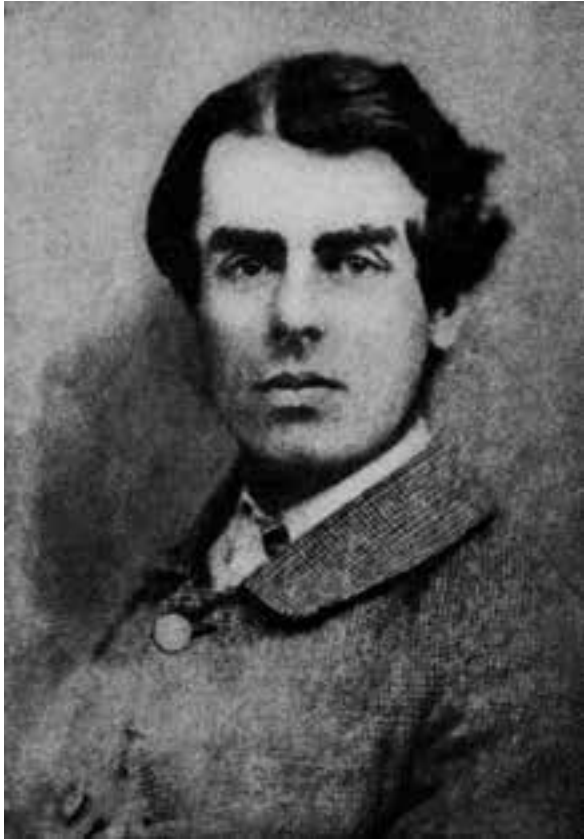
Olemme puhuneet ”koneellisesta elämästä”, ”konekunnasta”, ”koneiden maailmasta” ja niin edelleen ja olemme tehneet niin tarkoituksella, sillä niin kuin kasvikunta kehittyi vähittäin kivikunnasta ja vastaavasti eläinkunta nousi kasvikunnasta, viimeisimpien aikakausien aikana on syntynyt kokonaan uusi kunta. Olemme saaneet tähän mennessä nähdä siitä vasta jotain sellaista, mitä tulevaisuudessa pidetään lajin aataminaikaisina esimuotoina.

On hyvin valitettavaa, että kirjoittajan tiedot niin luonnonhistoriasta kuin konetekniikasta ovat liian vähäiset, jotta hän voisi ryhtyä suunnattomaan hankkeeseen koneiden luokittelemiseksi sukuihin, alasukuihin, lajeihin, muunnoksiin ja alamuunnoksiin ja niin edelleen, jäljittämään aivan erityyppisten koneiden kehitysketjun renkaita, sen osoittamiseen, että ihmisten käyttöön alistumisella on ollut koneiden piirissä sama vaikutus kuin luonnonvalinnalla eläin- ja kasvikunnassa, tai sellaisten surkastuneiden elinten³ osoittamiseen, joita joillakin harvoilla koneilla on. Ne ovat heikosti kehittyneitä ja hyödyttömiä mutta kertovat kehityksen jostain aiemmasta muodosta, joka on joko hävinnyt tai muuntunut uudenslaisiksi kone-elämän ilmentymäksi.

Voimme vain todeta tällaisen alan odottavan tutkimusta – muiden, joiden sivistyneisyys ja lahjakkuus on paljon korkeammalla tasolla kuin mitä kirjoittaja voi itsestään väittää, on tartuttava tehtävään.

Olemme päättäneet uskaltautua etsimään joitakin vihjeitä, vaikkakin ryhdymme hankkeeseen äärimmäisen arasti. Ensin haluamme huomauttaa, että samoin kuin jotkin alemmat selkärangaiset olivat huomattavasti kookkaampia kuin niistä polveutuvat ja niitä huomattavasti kehittyneemmät nykyään elävät sukulaiset, vastaavasti koneiden pienentyminen on usein ollut osa niiden kehitystä ja edistystä. Otetaan taskukello esimerkiksi. Tutkikaa tämän pikku eliön ihailtavaa rakennetta – katsokaa sen muodostavien pienen pienten osien älykäästä leikkiä. Silti tämä pikku otus ei ole muuta kuin 1200-luvun kömpelöistä kelloista alkaneen kehityksen tulos – se ei ole niiden rappeutunut muoto. Saattaa tulla aika, jolloin seinäkellot – jotka eivät nykyisellään ole yleisesti pienentymässä kooltaan – syrjäytyvät kokonaan taskukellojen yleisen käytön seurauksena. Siinä tapauksessa seinäkellot kuolevat varhaisempien matelijoiden tavoin sukupuuttoon ja taskukellot (joilla on joidenkin vuosien ajan ollut taipumus pikemminkin pienentyä kuin päinvastoin) jäävät ainoiksi olemassa oleviksi lajinsa edustajiksi.⁴

Nämä koneita koskevat käsitykset, joihin vain auttavasti viittoilemme, antavat ratkaisun yhteen aikamme suurimmista ja arvoituksellisimmista kysymyksistä. Tarkoitamme kysymystä: millaiset olennot seuraavat Maan valtiaina ihmisen jälkeen? Asiasta on kiistelty paljonkin, mutta meistä näyttää, että olemme itse luomassa omia seuraajiamme; päivä päivältä teemme niiden fyysisistä rakenteista kauniimpia ja hienostuneempia; päivä päivältä annamme niille enemmän voimaa ja varustamme ne kaikenlaisilla nerokkailla itsesäätelyn ja itsestään toimimisen kyvyillä, mistä tulee niille samaa mitä älykkyys on ollut ihmislajille. Aikojen kuluessa saamme huomata olevamme itse vähäisempi laji. Vähäisempinä voimitamme ja vähäisempinä itsehillinnän moraaliselta arvotamme me kohotamme kasvomme niiden puoleen kehityksen huippuna, jota vain parhaat ja viisaimmat ihmiset voisivat koskaan uneksia tavoittelevansa. Pahan- tahtoinen kiihko, kateus, ahneus tai likaiset mielihalu eivät häiritse näiden upeiden olentojen työntä mahtia. Synnillä, häpeällä eikä liioin surulla ole sijaa niiden joukossa. Niiden mieli on ainaisessa tyytyväisyyden tilassa, sielun tyyneydessä, joka ei tunne halua ja jota ei katumus häiritse. Kunnianhimo ei niitä koskaan piinaa. Kiittä-

Samuel Butler 23-vuotiaana.

”Hullaantunut lajimme ei halua nähdä mitään muuta niin paljon kuin että kaksi höyrykoneetta solmii hedelmällisen liiton.”

mättömyys ei saa niitä koskaan tuntemaan ahdistuksen hetkiä. Huono omatunto, pitkittynyt odotus, maanpaon kärsimykset, virastoröyhkeys, potkaisut joit’ ansiokkaat epatoilta saavat⁵ – tämä kaikki on niille täysin tuntematonta. Kun ne haluavat, että niille ”syötetään” jotakin (millä tavoin puhuminen jo itsessään paljastaa, että tunnustamme ne eläviksi organismeiksi), niitä palvelevat kärsivälliset orjat, joiden tehtävä ja halu on pitää huolta, että niiden kaikki tarpeet tulevat tyydytyiksi. Jos ne menevät epäkuntoon, niiden rakenteen syvällisesti tunteva lääkäri tulee paikalle. Jos ne kuolevat – sillä edes nämä suurenmoiset eläimet eivät säästy välttämättömältä ja universaalilta täyttymykseltä – ne siirtyvät välittömästi seuraavaan olemisen vaiheeseen, sillä mikä kone kuolisi yhdellä kertaa kokonaan jokaiselta osaltaan?

Kun näin kuvailtu tilanne saavutetaan, ihmisestä on nähdäksemme tullut koneelle sitä, mitä hevonen ja koira ovat ihmiselle. Ihminen elää edelleen, jopa kehittyä, ja luultavasti voi paremmin kesytettyinä koneiden hyvää tekevässä alamaisuudessa kuin nykyisessä villissä tilassaan. Kohtelemme hevosiamme, koiriamme, karjaamme ja lampaitamme yleisesti ottaen hyvin lempeästi. Annamme niille sen, mikä on kokemuksemme mukaan niille parasta, eikä ole epäilystäkään, että lihan käyttömme on lisännyt alempien eläinten onnelli-

suutta paljon enemmän kuin mitä se on sitä vähentänyt. Vastaavalla tavalla on järkevää odottaa koneiden kohtelevan meitä ystävällisesti, sillä niiden olemassaolo riippuu meidän olemassaolostamme niin kuin meidän riippuu alemmista eläimistä. Ne eivät voi tappaa ja syödä meitä, kuten me teemme lampaille. Nuorien koneiden synnyttämisen (mikä osa niiden taloudenhoitoa jää aina meidän käsiimme) lisäksi ne tarvitsevat meitä niiden syöttämiseen, sairaiden korjaamiseen ja kuolleiden hautaamiseen tai rakentamaan kuolleiden ruumiista uusia koneita. On selvää, että jos kaikki eläimet ihmistä lukuun ottamatta kuolisivat Isosta-Britanniasta ja jos samalla kanssakäyminen ulkomaisten kanssa kävisi mahdottomaksi yllättävän katastrofin vuoksi, selvätkin tällaisissa olosuhteissa ihmiselämän menetyksen kaameus ylittäisi käsityskyvyn – samoin jos ihmislaji loppuisi, koneille kävisi yhtä kehnosti ellei vielä huonommin. Meidän etumme on kiinni niiden edusta, ja niiden meistä. Kumpikin laji on riippuvainen lukuisista toiselta saatavista hyödyistä, ja niin pitkään kuin koneiden lisääntymiselimet eivät ole kehittyneet tavalla, jonka käsittäminen on meille nykyisellään lähes mahdotonta, ne ovat riippuvaisia ihmisestä jopa lajinsa jatkumisessa. Eittämättä nämä elimet voivat lopulta kehittyä, siinä määrin kuin ihmisen kiinnostus suuntautuu siihen

suuntaan: hullaantunut lajimme ei halua nähdä mitään muuta niin paljon kuin että kaksi höyrykonetta solmii hedelmällisen liiton. Jo nykyäänkin koneet osallistuvat koneiden synnyttämiseen luoden konejälkeläisiä usein kukin lajinsa mukaan, mutta kuhertelun, seurustelun ja avioliiton aika tuntuu kovin kaukaiselta, ja kieltämättä sitä on hyvin vaikea ymmärtää meidän avuttomalla ja epätäydellisellä kuvittelukyvylämme.

Päivä päivältä koneet kuitenkin edistyvät meitä nopeammin; päivä päivältä nöyryimme yhä enemmän niiden edessä; päivittäin yhä useampi ihminen orjuutetaan huolehtimaan niistä; päivittäin yhä useampi ihminen omistaa elämänsä kaiken energian kone-elämän kehittämiseen. Lopulta kysymys on vain milloin, mutta vielä tulee aika, jolloin koneet ovat maailman ja sen asukkaiden todellisia valtiaita, eikä kukaan, jolla on aito filosofin mieli, voi enustusta kyseenalaistaa.

Kantamme on, että koneita vastaan on välittömästi julistettava sota kuolemaan asti. Oman lajinsa puolella olevan on tuhottava joka ikinen ja kaiken tyyppinen

kone. Poikkeuksia ei tule tehdä eikä antaa armaa. Palatkaamme kerralla takaisin lajimme alkukantaiseen tilaan. Jos väitetään, että se on mahdotonta nykyisissä ihmiselämän oloissa, se jo itsessään osoittaa, että vahinko on tapahtunut, että orjuutuksemme on käynnistynyt toden teolla, että olemme synnyttäneet sellaisten olioiden lajin, joiden tuhoaminen on voimiemme ulottumattomissa, ja että meitä ei ole vain orjuutettu vaan me myös täydellisesti alistumme kahleisiimme.

Tällä erää jätämme aiheen käsittelemisen ja luovutamme sen ilman vaateita Filosofisen seuran jäsenille. Mikäli he suostuvat hyödyntämään osoittamaamme laajaa alaa, me itse pyrimme työskentelemään sillä jonain tulevana ja tarkemmin määrittelemättömänä aikana.

Teidän, hyvä herra, jne.,
Cellarius

Suomentanut Risto Koskensisla
(alun perin: Darwin Among the Machines.
***The Press* 13.6.1863)**

Kirjoittajan ja suomentajan huomautukset

- [Tämä englantilaisen kirjailijan ja taidemaalarin Samuel Butlerin (1835–1902) kirjoitus julkaistiin salanimellä Cellarius uusiseelantilaisen päivälehden *The Pressin* yleisönosastolla neljä vuotta Darwinin sitä selvästi innoittaneen tutkielman *Lajien synty* (1859) ilmestymisen jälkeen. Uudessa-Seelannissa Butler asui 1859–1864, koska halusi ajan brittiläiselle yläluokalle kohtuullisen tyyppisesti ottaa etäisyyttä perheeseensä. Tuona aikana syntyi pohjamateriaali hänen satiiriseen utopiaromaaniinsa *Erewhon* (Erewhon 1872. Suom. Sirpa Meriläinen. Terra Cognita, Helsinki 2000), josta hänet erityisesti tunnetaan. ”Darwin koneiden joukossa” lukeutuu *The Pressissa* julkaistuihin kirjoituksiin, joiden pohjalta Butler laati kolme *Erewhonin* lukua, jotka kuvaavat kuvitteellisesta *Koneiden kirjaa* (”The Book of the Machines”). – Suom. huom.]
- [Purjeavusteinen teräshöyrylaiva SS Great Eastern (1857–1889) oli valmistuessaan maailman suurin. Kunnianhimoinen Great Eastern tuotti rakentajilleen tappiota, mutta se oli laivanrakennustaidon mestarinäyte teknologian kiivaan kehityksen aikakaudella. – Suom. huom.]
- Tämän kirjeen käsikirjoituksen lukenut oppinut filosofi-toveri kysyi, mitä tarkoitamme vihjattessamme,

että koneilla olisi surkastuneita elimiä. Voimmeko antaa, hän kysyi, yhtään esimerkkiä sellaisesta elimestä? Osoitimme pientä kohoumaa piippumme pesän pohjassa. Se on alun perin suunniteltu samaan tarkoitukseen kuin teekupin pohjassa oleva kehä, joka on muodoltaan erilainen mutta tarkoitukseltaan sama. Kohouman tarkoitus oli estää piipun kuumuutta jättämästä jälkeä pöytään, jolle piippu on asetettu. Kuten voi nähdä hyvin varhaisista piipuista, tämä kohouma oli alun perin muodoltaan hyvin toisenlainen kuin nykyään. Se oli leveä pohjasta ja tasainen, jolloin piippua poltettaessa pesää saattoi pitää pöydällä. Käytöllä ja käytön puutteella on ollut vaikutuksensa, ja niiden vuoksi kohouman tarkoitus on taantunut nykyiseen surkastuneeseen tilaansa. Se, että surkastumat ovat harvinaisempia koneissa kuin eläimissä, johtuu ihmisvalinnan ripeydestä verrattuna hitaampaan mutta sitäkin varmempaan luonnonvalinnan toimintaan. Ihmiset tekevät virheitä, pitkällä aikavälillä luonto ei koskaan. Olemme esittäneet vain epätäydellisen esimerkin, mutta älykäs lukija kehittää itse havaintoesimerkkejä. [Surkastuma eli rudimentti on eliön elin, jonka alkuperäinen, evolutiivisesti kehittynyt tarkoitus on lajin kehityksen myötä kadonnut, heikentynyt tai muuttunut toiseksi ja joka siksi kehittyy lajin yksilöille vain osittain.

Esimerkiksi ihmisen häntänikamat ja viisaudenhampaat ovat yleisen käsityksen mukaan nykyisellään vailla merkittävää käyttötarkoitusta. – Suom. huom.]

[Butler piruilee tässä ilmeisestäkin englantilaisen piispa William Paleyn (1743–1805) kustannuksella. Paley esitti teoksessaan *Natural Theology or Evidences of the Existence and Attributes of the Deity* (1802) hyvin kuuluisaksi tulleen version Jumalan olemassaoloa puolustavasta, kellon perustuvasta suunnitteluargumentista. Tämän analogia-argumentin perusidea on todeta ensin taskukellosta, että sen rakenteen monimutkaisuuden ja tarkoituksenmukaisuuden vuoksi jonkun älykkään olennon on selvästikin täytynyt rakentaa se. Toiseksi kiinnitetään huomio luonnon kaikkialliseen monimutkaisuuteen ja rakenteiden ilmeiseen tarkoituksenmukaisuuteen. Niin kuin kellolla, näin argumentti kuuluu, myös kaikella luonnolla täytyy siis olla tekijä, joka piispalle on tietenkin kristinuskon Jumala. – Suom. huom.]

[Viittaus Hamletin yksinpuheluun, iii näytös, ii kohtaus. Suom. Yrjö Jylhän mukaan. Otava, Helsinki 1955. – Suom. huom.]

ASKO NIVALA

Onko tekoälyä olemassa?

2010-luvulla ei ole voinut välttyä tekoälyä koskevalta keskustelulta. Teknologiayrittäjä Elon Muskin mukaan tekoäly on ydinaseita vaarallisempi uhka ihmiskunnalle¹. Samaan aikaan Muskin johtama Tesla kehittää automaattiohjauksella varustettuja autoja, jotka pysyvät ainakin suurimman osan ajasta kaistaviivojen välissä. Muskin suhtautuminen tekoälyyn vaikuttaa ristiriitaiselta, ellei oteta huomioon, että hän kenties tarkoittaa vaarallisella tekoälyllä vahvaa tekoälyä, kun taas Teslan koneoppimiseen perustuva autopilotti edustaa heikkoa tekoälyä². Myös Onnibussin, Uberin ja Foodoran kaltaiset disruptiiviset yritykset hyödyntävät hinnoittelussaan ja liiketoimintamallissaan koneoppimista ja dataa kerääviä kännykkäsovelluksia. Tekoälystä on tullut bisnesmaailman *buzzword*, jonka mainitsemalla start up -yritysten on mahdollista avata enkelisijoittajien kukkarojen nyörit. Tosiasiassa kukaan ei ole vielä kehittänyt keinotekoisia toimijaa, jolla olisi ihmismieleen verrattava tietoisuus. Koneet pystyvät toki tunnistamaan kasvoja ja säveltämään virheettömiä Bachin koraaleja, mutta nämä koneoppimisen sovellukset perustuvat tilastollisten mallien kouluttamiseen tarpeeksi laajalla aineistolla.

Tekoälykeskustelua tuntuu luonnehtivan käsitteellisten sekaannusten ohella presentismi ja antropomorfismi. Ihmiset ovat aiemminkin olettaneet juuri oman aikakautensa olevan ratkaisevien teknisten läpimurtojen kynnyksellä. Läpi historian he ovat projisoineet itsensä luomiinsa koneisiin. Kuinka perusteltuja tekoälyyn liittyvät utopiat ja dystopiat ovat historiallisesti tarkasteltuna? Kun tekoälykeskustelua tarkastellaan historiallisesti, voidaan myös hahmottaa, mitä eroa on vahvalla tekoälyllä, symbolisella tekoälyllä ja neuroverkolla.

Haave tekoälystä on yhtä vanha kuin ihminen

Historiallisesti katsottuna tekoälykeskustelua on luonnehtinut katteettoman innostuksen ja syvän pettymyksen kausien vaihtelu. Ajatus ihmisenkaltaisesti toimivasta mekaanisesta automaatista ei ole uusi vaan pikemminkin yhtä vanha kuin länsimainen kirjallisuus. Homeroksen *Iliaan* mukaan seppäjumala Hefaistos valmisti metallista automaatteja, jotka työskentelivät hänen apunaan.³ Myös *Talmudin* savesta muovattu Golem voidaan ajatella haaveeksi ihmisen luomasta keinotekoisesta apulaisesta, joka kykenee suorittamaan itsenäisesti helppoja tehtäviä. Itse asiassa Aadam ja hänen jälkeläisensä ovat kenties itsekin eräänlaisia savesta luotuja Golemeja, mutta juutalaisen perinteen mukaan ihmisen luomat Golemit ovat hänestä itsestään poiketen mykkiä ja typeryytensä vuoksi erittäin vaarallisia: ne kääntyivät lopulta luojaansa vastaan.

Vaikka automaateilla on esihistoriansa myyttis-maagisen ajattelun antropomorfismeissa, emme kenties nykyisin pidä magian keinoin animoituja älykkäitä olentoja

varsinaisena tekoälynä. Modernin tekoälykeskustelun olennainen juuri on pikemminkin komputationalismissa ja funktionalistisessa mielenfilosofiassa. Komputationalismiksi kutsutaan kognitiivisen mielenfilosofian suuntausta, jonka mukaan ihmisajattelu palautuu symbolisia representaatioita käsittelevään sääntöjärjestelmään⁴. Siinä missä maagisiin uskomuksiin sisältyy oletus, että eloton materia voidaan herättää taikakeinoilla henkiin, komputationalismi päin vastoin olettaa, että ajattelu voidaan palauttaa laskennaksi, jolloin se voidaan toteuttaa myös koneellisesti.

Komputationalismi on tietokoneita vanhempi mielenfilosofian paradigma. Pikemminkin jotkut tietokoneen taustalla olevat matemaattiset innovaatiot syntyivät varhaisten komputationalistejen inspiroimana. Majorcalainen filosofi Ramon Llull (1232–1315), Thomas Hobbes ja Gottfried Wilhelm Leibniz kehittivät vuorollaan ajattelun formaaleja sääntöjä, joiden avulla argumentoiminen voitaisiin palauttaa laskemiseksi. Kiinassa lähetystyötä tehneen jesuiitta Joachim Bouvet'n (1656–1730) innoittamana Leibniz myös tutki binäärilukujärjestelmää, joka on nykyisten tietokoneiden toiminnan perustana. Jälleen tietotekniikan ja maagisen ajattelun historia kietoutuvat yhteen, sillä Leibnizin binäärijärjestelmä otti vaikutteita kiinalaisesta *Muutosten kirjasta* (*Yijing*, noin 800 eaa.) ja sen ennustustaitoon liittyvistä heksagrammeista.⁵ Leibniz esitti, että binääriluvuilla toteutettavat yhteen-, vähennys-, kerto- ja jakolaskut voitaisiin laskea mekaanisella laitteella – vieläpä helposti!⁶ Blaise Pascal ja Leibniz rakensivat tahoillaan laskukonetta seuraten Wilhelm Schickardin (1592–1635) esimerkkiä, joka rakensi ensimmäisen mekaanisen laskukoneen vuonna 1623⁷.

Erityisesti Leibnizin kohdalla komputationalismi ei kuitenkaan rajoittunut laskukoneeseen vaan siihen sisältyi myös käsitteellinen yleiskieli *characteristica universalis* ja loogisen laskennan pohjana toimiva *calculus ratiocinator*. Yhdessä ne kykenisivät formalisoimaan kaiken käsitteellisen ajattelun mekaanisiksi säännöiksi, jotka olisivat yhtä intuitiivisia ja erehtymättömiä kuin matemaattiset todistukset. Tämän tuloksena Leibniz lupasi – hiukan Timo Honkelan *Raubankoneen* (2017) tavoin – koneiden päättävän Eurooppaa repivät uskonsodat, sillä ajattelun matematisointi estäisi teologiset väärinymmärrykset⁸. Ei ole aivan itsestään selvää, mitä Leibniz tarkkaan ottaen tarkoitti *calculus ratiocinatorilla*, mutta kybernetiikan perustajan Norbert Wienerin mukaan Leibniz kuitenkin asetti sillä perustan modernille tietokoneelle, joka ei prosessoisi pelkkiä lukuja vaan kykenee olemaan ”ajatteleva kone” (*the reasoning machine*)⁹.

Kesät ja talvet vuorottelevat

Tietotekniikan ja tekoälyn historia on täynnä suuria suunnitelmia ja utopistisia lupauksia, joita ei ole kuitenkaan osattu toteuttaa käytännössä. Leibnizin työtä jatkoi Charles Babbage (1791–1871), joka kuvasi ensimmäistä kertaa vuonna 1837 analyttisen koneen. Se oli tarkoitettu yleiskäyttöiseksi mekaaniseksi tietokoneeksi, joka käyttäisi muistinaan reikäkortteja.¹⁰ Analyttistä konetta ohjelmoitaisiin erityisellä konekielellä, jonka on arveltu olleen jo Turing-täydellinen eli kykenevä simuloimaan minkä tahansa muun tietokoneen toimintoja. Babbagen kaavailema tietokone nimittäin käytti pelkkiä syötteitä sisältävien reikäkorttien ohella myös erillisiä käskykortteja, jolloin kone kykeni vaihtamaan tilaansa ja siirtelemään reikäkortteja käskyjen mukaan eteen- ja taaksepäin eli suorittamaan hypyn muistiosoitteesta

toiseen. Analyttinen kone jäi lähes kokonaan suunnitelmien tasolle eikä ole edes selvää, olisiko sitä voitu toteuttaa aikalaisteknologialla. Tästä huolimatta lordi Byronin tytär Ada Lovelace (1815–1852) ehti kirjoittaa analyttiselle koneelle ensimmäisenä tietokoneohjelmaksi pidetyn algoritmin Bernoullin lukujen laskemiseksi¹¹.

Vaikka ajatus tietokoneesta on siis esitetty jo aiemmin historiassa, toimivaa laitteistoa saatiin odottaa kauan. Vielä 1900-luvun alkupuolella sana *computer* ei viitannut laitteeseen vaan matalapalkkaisten naisten ryhmiin, jotka suorittivat tieteellisen ja sotilaallisen laskennan tarpeisiin vaivalloisia rutiinilaskuja kuten ballistisia taulukoita. Ennen digitaalisia eli täsmällisillä portaittaisilla arvoilla laskevia tietokoneita oli olemassa myös analogisia tietokoneita, joiden arvot vaihtuivat portaattomasti ja jotka tuottivat tuloksenaan likiarvoja. Saksalaisen Konrad Zusen vuonna 1941 toteuttama Z3 oli jo täysin ohjelmoitava, digitaalinen ja Turing-täydellinen tietokone, joka oli kuitenkin vielä suurelta osin mekaaninen. Brittiläisen Women’s Royal Naval Servicen kryptografiaan käyttämä Colossus oli jo täysin sähköinen muttei kuitenkaan puolestaan Turing-täydellinen tietokone. Vasta 1945 valmistunut ENIAC oli täysin elektroninen ja Turing-täydellinen. Toisen maailmansodan tarpeisiin syntyneitä tietokoneita käytettiin kotirintamalla ballistiseen laskentaan ja tästä syystä myös ensimmäiset tietokoneohjelmoijat olivat tavallisesti naisia¹².

Tietotekniikan varhaishistoria oli pääasiassa laskukoneiden kehittämistä ennen kuin George Boole (1815–1864) kehitti lausekalkyylin. Boolean algebran operaattorit kuten AND (konjunktio), OR (disjunktio) tai NOT (negaatio) toimivat loogisina konnektiiveina, joita informaatioteorian perustaja Claude Shannon (1916–2001) sovelsi kymmeniä vuosia myöhemmin elektroniikassa¹³. Loogisten porttien avulla digitaaliset

”Kun ihminen järkeilee, hän ei tee muuta kuin ajattelee summaa, joka saadaan kun osia *lasketaan yhteen*, tai ajattelee erotusta, joka saada, kun yksi summa *vähennetään* toisesta. Jos tämä tehdään sanoin, silloin ajatellaan sarjaa kaikkien osien nimistä kokonaisuuden nimeen tai kokonaisuuden ja yhden osan nimistä toisen osan nimeen. [...] Nämä operaatiot eivät koske yksinomaan lukuja, vaan kaikenlaisia olioita, joita voidaan laskea yhteen ja vähentää toisistaan. Sillä kuten aritmeetikot opettavat laskemaan yhteen ja vähentämään *luvuilla*, niin geometrikot opettavat tekemään samaa *janoilla, kuvioilla* (avaruudessa ja pinnassa), *kulmilla, suhteilla, ajoilla, nopeuksilla ja voimilla* ja niin edelleen. Loogikot opettavat samaa *sanasarjoilla*, jolloin kaksi nimeä lasketaan yhteen ja saadaan *sylogismi*, ja *monta sylogismia* lasketaan yhteen ja saadaan *todistus*, ja *sylogismin summasta* eli *johtopäätöksestä* he vähentävät yhden *proposition* ja löytävät toisen. Poliittiset kirjoittajat laskevat yhteen *välipuheita* saadakseen selville ihmisten *velvollisuudet*, ja lakimiehet laskevat yhteen *lakeja* ja *tosiasioita* saadakseen selville, mikä on itse kunkin toiminnassa *oikein* ja *väärin*. Ylimalkaan kaikissa asioissa missä on sijaa *yhteenlaskulle* ja *vähentämiselle* on sijaa myös *järjelle*, ja missä näillä ei ole sijaa, siellä *järjellä* ei ole mitään tekemistä.”

Thomas Hobbes, *Leviathan* (1651). Suom. Tuomo Aho. Vastapaino, Tampere 1999, 57.

piirit kykenevät toteuttamaan näitä loogisia operaatioita binäärisille syötteille. Norbert Wienerin perustama kybernetiikka syntyi läheisessä yhteydessä informaatioteoriaan. Nykyisessä lehtimieskielessä kybersodankäynnillä tarkoitetaan tietohyökkäyksiä ja internetissä julkaistua propagandaa. Täsmällisemmin ymmärrettynä kyberneettiset järjestelmät perustuvat palautesilmukkaan, jonka avulla ne pystyvät säätelemään itse itseään ja pysymään annettujen raja-arvojen puitteissa. Wiener sovelsi kybernetiikkaa tähtäystään automaattisesti korjaaviin ilmatorjuntatykkeihin mutta havaitsi myös orgaanisen elimistön säätelevän omaa toimintaansa pyrkien homeostaasiin eli tasapainoon. Esimerkiksi ylikuumentunut keho alkaa hikoilla, jotta se voi säädellä ruumiinlämpöä. Ymmärrettävästi kybernetiikka on vaikuttanut merkittävästi niin tekoälyn teoriaan kuin robotiikkaankin, vaikka se on niitä paljon laajempi tutkimusala.¹⁴

1950- ja 1960-luvuilla tietotekniikka kehittyi nopeasti, ja aikalaiset ajattelivat ihmisen tasoisen ellei paremmankin tekoälyn valmistuvan muutamien vuosien kuluessa. Tutkimusalue nimeltä *Artificial Intelligence* perustettiin vuonna 1956 Dartmouth Collegessa järjestetyssä kesäkoulussa. Klassinen symbolinen tekoäly perustui oletukselle, jonka mukaan tekoälyä olisi kehitettävä ylhäältä alaspäin niin, että tietokone suorittaa sille eksplisiittisesti annettuja sääntöjä älykkään tuloksen saavuttamiseksi. Tyypillinen esimerkki tästä klassisesta lähestymistavasta ovat erilaiset haku- ja päätöspuut (*decision tree*). Esimerkiksi vuosina 1966–1972 kehitetty Shakey-robotti hyödynsi reittiensä valinnassa A*-algoritmia, jota monien tietokonepelien tekoäly edelleen käyttää lyhimmän mahdollisen reitin laskemiseen kahden solmun välillä. Myös voittoisa shakkikone Deep Blue perustui edelleen kovakoodattuihin shakin sääntöihin, laajaan avauskirjastoon ja tehokkaaseen heuristiikkaan hakupuun vaihtoehtojen karsimiseksi.

Komputationalismin kanssa kilpaileva konnektionistinen paradigma teki myös läpimurron 1950-luvulla. Siinä missä komputationalismi ymmärtää mieltämisen laske- misena, konnektionismi olettaa mielen olevan verkosto, jossa monimutkaisemmat toiminnot rakentuvat emergentisti (alhaalta ylöspäin) yksinkertaisten toimintojen yhdistelmistä. Vuonna 1958 psykologi Frank Rosenblatt keksi perseptronin. Se oli ensimmäinen neuroverkko – sähkö- johdoista ja potentiometreistä koostuva fyysinen laite, jota käytettiin kuvantunnistukseen. Klassinen komputationalismi seuraa Turingin koneen teoreettista mallia, jonka muistilaitte sisältää ohjelman eli joukon ohjeita, joiden perusteella kone suorittaa siirtymät tilasta toiseen. Neuroverkkoa taas ei ohjelmoida käsky käskyltä, kuten tavanomaisia sekventiaalista laskentaa suorittavia tietokoneita, vaan neuroverkko perustuu ihmisaivoja jäljitellen massiiviseen määrään rinnakkaisia ”neuroneita”. Ohjelmoinnin sijasta keinotekoisia neuroverkkoja ”koulutetaan” esimerkiksiaineistolla syötteitä ja tulosteita. Verkon onnistuneeseen koulutukseen tarvitaan tilastollisesti edustava aineisto. Vaikka neuroverkolle ei anneta eksplisiittisiä sääntöjä, joiden mukaan sen tulisi ennustaa syötteen mukainen tuloste, sen arkkitehtuuriin sisältyy algoritmi, joka korjaa koulutuksen aikana neuronien välisiä painotuksia.

Perseptroni oli siis pohjimmiltaan piiri, joka summasi syötteitä oppimiensa painotusten mukaan. Vaikka neuroverkkoja mallinnetaan nykyään tavallisesti tietokoneiden avulla, ei neuroverkkoa tule sekoittaa konnektionismin kanssa kilpailevaan komputationalismiin. Yhtä lailla tietokoneita käytetään ihmisaivojen ohella vaikkapa meteorologisten ilmiöiden mallintamiseen, mutta tästä ei seuraa, että meteorologiset systeemit olisivat itsessään tietokoneita.

Perseptroniin, kuten tekoälyyn yleensäkin, ladattiin aikanaan kovia odotuksia. Rosenblatt julisti *The New*

”Jos sen sijaan olisi sellaisia koneita, jotka muistuttavat meidän ruumistamme ja jäljittelevät meidän toimintojamme siinä määrin kuin on asiallisesti mahdollista, meillä olisi aina kaksi täysin varmaa keinoa todeta, etteivät ne suinkaan ole aitoja ihmisiä. Ensiksikään ne eivät koskaan pystyisi käyttämään sanoja eivätkä yhdistelemään muitakaan merkkejä niin kuin me teemme ilmaistessamme ajatuksia toisillemme. Voidaan kyllä hyvin kuvitella puhetta tuottava kone, joka tuottaa sanoja ja vieläpä sellaisia, jotka vastaavat sen elimissä muutosta aiheuttavien esineiden aktioihin: jos sitä vaikkapa kosketetaan johonkin kohtaan, niin se kysyy, mitä sille halutaan sanoa, tai jos sitä kosketettaisiin johonkin toiseen kohtaan, niin se huutaa, että sille tehdään pahaa, ja niin edelleen. Mutta se tuskin osaisi järjestellä sanojaan eri tavoin vastatakseen mielekkäästi kaikkeen siihen, mitä sen läsnäollessa puhutaan, mihin kaikkein typerimmätkin ihmiset pystyvät. Toiseksi, vaikka sellaiset koneet suorittaisivat useita tehtäviä yhtä hyvin kuin me tai jopa paremmin kuin kukaan meistä, ne taatusti epäonnistuvat joissakin muissa, mikä paljastaisi sen, ettei niiden toiminta perustu tietämiseen vaan pelkästään elimien järjestykseen.”

René Descartes, *Metodin esitys (Discours de la Méthode, 1644). Teokset I.*
Suom. Sami Jansson. Gaudeamus, Helsinki 2001, 117–168 (154–155).

York Timesin artikkelissa vuonna 1958, että perseptroni kykenisi tulevaisuudessa kävelemään, puhumaan, näkemään, olemaan tietoinen ja vieläpä lisääntymään¹⁵! Myös aina valpas *Länsi-Savo* uutisoi vuonna 1960:

”Aakkoset osaava kone

Mark I Perceptron on nimeltään Cornell Aeronautical Laboratory Inc.-toiminimen rakentama kokeellinen kone, joka tuntee aakkoset sen jälkeen kun ihminen on ne sille opettanut. [...] Mark I Perceptronille aakkoset opetetaan suunnilleen samoin kuin lapselle. Opettaja panee tietyn kirjaimen koneen valokennosilmän eteen ja pitää siinä kunnes kone on suorittanut valinnan. Heti tämän jälkeen kirjain poistetaan. Jos kone tekee virheen, opettaja korjaa sen valvontalaitteilla ja panee koneen vastaamaan oikein.”¹⁶

Länsi-Savon artikkeli oletti perseptronin oppivan aakkoset samalla tavoin kuin lapsi oppii ne, kunhan verkon kouluttaja korjaa riittävän monta kertaa sen tulosteita. Neuroverkkoja sovelletaan edelleen esimerkiksi merkkien optisessa tunnistuksessa (OCR), mutta olisi silti liioiteltua ajatella perseptronin kaltaisen alkeellisen summauspiirin ”osaavan aakkoset”.

Rosenblattin saama julkisuus ja liioitellut väitteet ärsyttivät erityisesti hänen opiskelukaveriaan Marvin Minskyä, joka oli itsekin tehnyt tutkimusta perseptronien parissa. Minsky julkaisi Seymour Papertin kanssa neuroverkkojen rajoituksista teoksen *Perceptrons* (1969). Minsky esimerkiksi huomautti, että Boolean logiikan XOR-konnektiivia ei voida toteuttaa perseptronilla, mikä teki sen käyttöalueesta varsin rajallisen. Tämä on totta perseptronin kaltaisten yksikerroksisten verkkojen kohdalla, mutta ongelma ei kuitenkaan koske nykyisiä monikerroksia neuroverkkoja, jotka osaavat myös itse optimoida painotuksiaan takaisinkytkennän avulla ja käyttävät myös useita kerroksiaan eräänlaisena muistina. Tietehistorioitsijat ovat esittäneet, että Minskyn osin liiankin ankara kritiikki neuroverkkoja kohtaan johti painopisteen siirtymiseen takaisin aiempaan komputationalismiin ja ylhäältä–alas-suunnitellun symbolisen tekoälyn kehittämiseen.¹⁷

1970-lukua luonnehti yleisesti pettymys tekoälyn lunastamattomiin lupauksiin ja myös tutkimusrahoituksen leikkaukset. Jaksoa kutsutaan tekoälytalveksi (*AI winter*). Perseptronissa havaitut puutteet johtivat konnektionistimista luopumiseen, kun yksinkertainen summauspiiri ei oppinutkaan 1960-luvun kuluessa puhumaan, lukemaan ja lisääntymään. Konnektionistinen paradigma nousi kuitenkin 1980-luvulla uuteen kukoistukseen, kun David Rumelhartin ja James McLellandin johtama PDP-tutkimusryhmä esitteli, kuinka neuroverkon painotuksia säättävää *backpropagation*-algoritmia voisi soveltaa monikerroksisiin neuroverkkoihin¹⁸. Tämä oli ratkaiseva edistysaskel suhteessa perseptroniin. 1980-luvulla saatavilla ollut laskentateho ei kuitenkaan vielä riittänyt näiden neuroverkkojen täysimittaiseen hyödyntämiseen, joten ne painuivat unohduksiin. Komputa-

tionalistinen paradigma koki yhtä lailla takaiskuja, kun esimerkiksi kylmän sodan kannalta olennainen kielten välinen konekääntäminen venäjstä englanniksi ei onnistunutkaan toivotulla tavalla. Monimutkaisiin symbolisiin IF–THEN-ehdolauseisiin perustuvat 1980-luvun asiantuntijajärjestelmät toivat symbolisen tekoälyn hetkeksi parrasvaloihin. Asiantuntijajärjestelmät eivät kuitenkaan kyenneet oppimaan uusia asioita, joten niiden kirjoittaminen oli hyvin hidasta, eivätkä ne kyenneet reagoimaan yllättäviin tilanteisiin. 1980-luvun loppua luonnehti tekoälyn takatalvi. 1990-luvulla kiinnostus tekoälyyn lisääntyi uudelleen kulminoituen siihen, että Deep Blue voitti shakin hallitsevan maailmanmestarin Garri Kasparovin vuonna 1997.

Vaikka 2000-luvun koneoppiminen perustuu moniin muihinkin toimiviksi havaittuihin tilastollisiin malleihin alkaen 1700-luvulla kehitetystä bayesiläisestä tilastotieteestä, uuden sukupolven koneoppimisen leimallinen piirre on kuitenkin ollut uudelleen herännyt kiinnostus neuroverkkojen mahdollistamaan syväoppimiseen (*deep learning*). Syväoppiminen soveltaa edelleen Rumelhartin ja McLellandin 1980-luvulla kehittämiä algoritmeja mutta käyttää vain paljon isompia neuroverkkoja. Monet klassisen symbolisen tekoälyn algoritmit ovat toki myös edelleen käytössä, mutta nykyinen innostus tekoälyyn on perustunut varsin yksinkertaisesti saatavilla olevan digitaalisen datan määrän eksponentiaaliseen lisääntymiseen ja laskentatehon kasvuun. Nämä seikat suosivat nimenomaan konnektionistista paradigmaa, joka hyötyy graafiseen laskentaan erikoistuneiden suorittimien kyvystä rinnakkaiseen laskentaan. Tavallisissa prosessoreissa (CPU) on yleensä kaksi tai neljä rinnakkaista ydintä, kun taas grafiikkasuorittimissa (GPU) on satoja rinnakkaiseen laskentaan erikoistuneita ytimiä.

Aika näyttää, seuraako myös 2000-luvun kahden ensimmäisen vuosikymmenen tekoälybuumia vastaava krapula kuin aiemmin. On täysin mahdollista, että myös nykyinen tekoälyn kehitys pysähtyy useiksi vuosiksi tai vuosikymmeniksi tietylle tasolle ja ihmiset pettyvät, kun koneet eivät sittenkään opi ajattelemaan ja toimimaan itsenäisesti kuten Homeroksen kuvittelemat Hefaistoksen automaattit.

Tekoälyä vai koneoppimista?

Tekoälyn määrittäminen ei ole mitenkään helppoa, sillä ’älykkyydelle’ ei liene olemassa yhtä kaikkien hyväksymää määritelmää. Älykkyyden määrittely on perustunut usein normatiivisiin valtarakenteisiin, joissa esimerkiksi miehet on määritelty naisia ja lapsia älykkäämmiksi, eurooppalaiset muita ihmisiä älykkäämmiksi tai ihmiset eläimiä ja koneita älykkäämmiksi. Feminismi, postkolonialismi ja posthumanismi ovat haastaneet näitä oletuksia ja osoittaneet älykkyyden määritelmien taustalla olevia kulttuurihistoriallisia ehtoja. Vaikka miespuoliset korkeakoulutetut insinöörit pitävät usein abstraktien symbolien manipulointia korkean älykkyyden merkinä, koneilla on silti edelleen suuria vaikeuksia selviytyä monista yk-

Kuva 1. Berthe Morisot, *Kehto* (Le Berceau, 1872). Kuvantunnistukseen koulutetun neuroverkon mukaan tässä maalauksessa on: *mosquito net* (69,5 %), *cradle* (21,1 %), *gown* (2,3 %), *hoopskirt* (1,4 %) tai *abaya* (0,8%). Kuva:Wikimedia Commons.

sinkertaisista tehtävistä, jotka ovat pienille lapsille vaivatonta. Moravecin paradoksin mukaan koneita on paljon helpompi opettaa todistamaan matemaattisia lausekkeitä tai pelaamaan shakkia kuin opettaa niille edes alkeellisia motorisia taitoja kuten esimerkiksi kävelemään portaat ylös tai solmimaan kengännauhat.¹⁹

Usein tutkimuksessa tehdään myös erottelu vahvaan ja heikkoon (tai laajaan ja suppeaan) tekoälyyn. Vahva tekoäly kykenisi toimimaan millä tahansa elämän alueella ja sillä olisi ihmisen kaltainen tietoisuus, tahto tai ainakin ymmärrys siitä, mitä se on tekemässä. Heikko tai suppea tekoäly taas tarkoittaa yhden tarkasti rajatun tehtävän suorittamiseen räätälöityä ohjelmistoa. Perinteisen symbolisen tekoälyn ohella se sisältää myös varsin kirjavan joukon erilaisia koneoppimisen ja syväoppimisen ratkaisuja. Mediassa kirjoitetaan usein tekoälystä tekemättä erottelua vahvaan ja heikkoon tekoälyyn sekä koneoppimiseen. Hyppy Teslan autopilotista tai go-peliä voitokkaasti pelaavasta neuroverkosta aidosti tietoiseen koneeseen voi olla pitkä – jopa mahdoton.

Erona symboliseen tekoälyyn koneoppiminen on tilastotieteeseen pohjautuvaa mallien laskemista ja syötteiden arviointia mallien pohjalta. Se ei poikkea millään olennaisella tavalla vaikkapa sään ennustamisesta tieto-

konemallin avulla. Kuitenkaan sääennusteista ei puhuta tavallisesti tekoälynä. Yhtä lailla esiluokitetulla kuva-aineistolla opetettu neuroverkko voi ennustaa, että tietty binäärilukujen jono (eli digitaalinen kuvatiedosto) on suurella todennäköisyydellä tietynlainen kuva. Vaikka esimerkiksi esineitä valokuvista tunnistavat verkot ovat varsin kehittyneitä, ennusteen onnistuminen riippuu tietenkin täysin koulutusdatasta, sillä neuroverkot eivät edelleenkään ymmärrä sen paremmin kielellisten ilmausten kuin kuvien kontekstia. Kuvassa 1 on Berthe Morisot'n impressionistinen maalaus *Kehto* (Le Berceau, 1872), jonka syötin valokuvilla koulutettuun neuroverkkoon. Ohjelman mukaan kuvassa on 69,5 prosentin todennäköisyydellä hyttysverkko, mutta 21,1 prosentin varmuudella esine on kehto. Tulos on samaan aikaan sekä hyvä että huono. Huvittavaa kyllä, kone erehtyi pitämään kehdon päällä olevaa huntua hyönteisverkkona. Toisaalta kehto oli toiseksi vahvin arvaus. Lisäksi käytetty kirjasto on koulutettu valokuvilla eikä maalauksilla, joten neuroverkko menestyi luokitustehtävässä olosuhteisiin nähden jopa yllättävän hyvin.

Tekoälyn on aina lopulta voitettava ihminen

Voiko tällaista tilastollisten mallien perusteella tapahtuvaa laskemista ja ennustamista pitää osoituksena siitä, että koneella olisi kyky tunnistaa esineitä enemmän tai vähemmän tarkasti? Neuroverkko on oppinut myös pelaamaan vaikkapa Super Mario Brosin itsenäisesti läpi.²⁰ Jos sama tehtäisiin symbolisella tekoälyllä, ihmisen täytyisi opettaa koneelle eskplisiittisiä IF–THEN-sääntöjä, joita sen tulisi noudattaa *ad hoc* kussakin pelin vaiheessa. Käytännössä oppiva neuroverkkokin kuitenkin edelleen vain laskee ison määrän iteraatioita läpi, minkä jälkeen se pystyy arvioimaan, mitä sen kannattaisi kulloinkin tulostaa (*output*), kun se kohtaa tietynlaisen syötteen (*input*). Tämä tuloste sitten ohjaa pelihahmoa ruudulla tai kenties myös oikeaa autoa tiellä tai aseistettua dronea taistelulentällä.

Riippuu älykkyydelle annetusta määritelmästä ja filosofisesta paradigmasta, tuleeko tällaista toimintaa pitää älykkäänä vai ei. G. W. F. Hegel arvosteli Leibnizin kombinatorista kalkkyliä *Logiikan tieteesä* (Wissenschaft der Logik, 1816) väittäen, että se tekee ”järjellisestä kuollutta ja käsitteetöntä”²¹. Toisaalta konnektivismin kannattaja voisi vastata Hegelille, että nyky-ymmärryksen mukaan nimenomaan orgaaniset eliöt toimivat neuroverkkojen tavoin. Uusmaterialistifilosofi Manuel DeLanda on esittänyt teoksessaan *Philosophy and Simulation. The Emergence of Synthetic Reason* (2011) mielenkiintoisen vertailun alkeellisten eliöiden ja keinotekoisien neuroverkkojen välillä. DeLandan mukaan jopa yksinkertaisilla eliöillä on sisäinen malli ympäristöstään, mutta tämä malli on hyvin karkea eikä siihen sisälly minkäänlaisia symbolisia mielteitä. Monisoluisilla eliöillä kuten meduusalla on yksinkertainen hermosto, jonka avulla ne voivat oppia säätelemään vastettaan haitallisiin tai haittomiin ärsykkeisiin. Hyönteisten hermosto on vielä

tätä monimutkaisempi niin, että yksittäisistä hermoista alkaa muodostua tiettyihin tehtäviin erikoistuneita laajempia kokonaisuuksia. DeLanda mukaan juuri keinotekoiset neuroverkot simuloivat uskottavalla tavalla tällaista alkeellista älykkyyttä, jota tapaamme hyönteisillä. DeLanda käy kirjassaan läpi useita keinotekoisilla neuroverkoilla tehtyjä kokeita, jotka synnyttivät emergentisti luonnossa tapaamiamme vastaavia tuloksia. DeLanda kuitenkin korostaa, että keinotekoiset neuroverkot eivät muistuta fysiologisesti oikeaa hermostoa, vaikka niiden toimintaperiaate mallintaa sitä funktionaalisesti.²²

Turingin koneen käsitteen keksinyt Alan Turing osallistui myös tekoälyn mahdollisuutta koskevaan keskusteluun. Turingin mukaan 'älykkyyden' käsite on liian epäselvä, jotta koneiden älykkyyttä voitaisiin mitata yksiselitteisesti. Niin sanotun Turingin testin tunnetussa käytännön kokeessa tietokone ja ihminen keskustelevat ihmishavainnoijan kanssa. Mikäli ihminen ei kykene erottamaan päätteen kautta keskusteltavaa konetta ihmisestä, tietokonetta on pidettävä älykkäänä. Alkuperäisessä artikkelissaan Turing tosin esittää matkimispelin (*imitation game*) koekasetelman hiukan toisella tavalla. Turing ajattelee matkimispelillä koetta, johon osallistuu mies, nainen ja kuulustelija. Miehen tehtävän on yrittää vakuuttaa kuulustelija siitä, että hän on nainen. Turing kehottaa meitä nyt kuvittelemaan, että miehen tilalle vaihdetaan tietokone, joka yrittää vakuuttaa kuulustelijalle olevansa nainen.²³ Toinen tärkeä tekoälyn mahdollisuuteen liittyvä ajatuskoe on John Searlen "kiinalainen huone". Searle kehottaa meitä ajattelemaan ihmistä, joka istuu suljetussa huoneessa ja ottaa huoneen ulkopuolelta vastaan kiinankielisiä viestejä. Tällä ihmisellä on huoneessaan tarvittavat ohjeet siitä, kuinka rakentaa luonteva kiinankielinen vastine viesteihin, vaikka hän ei itse ymmärrä lainkaan kiinaa. Ulkopuolisille viestit kuitenkin vaikuttavat siltä, kuin huoneessa oleva henkilö osaisi kiinaa, sillä ohjeet ovat tarpeeksi yksityiskohtaiset tekemään vastauksista luontevaa kiinaa. Searle pyrkii tällä analogialla osoittamaan, että sääntöjä seuraava kone ei tosiasiaa ymmärrä viestien merkityksiä. Vaikka tekoäly kykenisi siis vaikuttamaan ulospäin älykkäältä ja läpäisemään niin sanotun Turingin testin, Searlen mukaan se ei silti ole tosiasiaa älykäs.²⁴

Toisaalta niin sanotun heikon tekoälyn suoritusten arviointiin liittyy usein *AI effect*, tekoälytutkimuksen saavutusten vähättely. Paradoksaalisesti vaadimme tekoälyltä aina täydellistä suoritusta, jotta sen voi katsoa osaavan jonkin taidon. Jos Teslan autopilotti kolaroi, sen ei katsota hallitsevan auton ohjausta. Mutta myös ihmiskuljettajille voi sattua onnettomuuksia. Useampikin pelkkiä luvallisia shakkisiirtoja tekevä ohjelma oli jo kehitetty heideggeriaani Hubert L. Dreyfusin kirjoittaessa kuuluisaa teostaan *What Computers Can't Do* (1972). Dreyfus tuntuu kuitenkin implisiittisesti oletavan, että mikäli tekoäly pelaa shakkia huomattavasti nopeammin kuin ihminen, sen ei voi katsoa osaavan shakkia lainkaan²⁵. Kun Deep Blue sitten lopulta voitti taitavimman ihmispelaajan, maalia siirrettiin ja tekoälyn kriitikot totesivat sen voittaneen *brute*

force -menetelmällä eli oikeita siirtoja sitkeästi yrityksen ja erehdyksen kautta hakemalla, mikä ei olisi osoitus todellisesta älykkyydestä.²⁶ Itse asiassa jo Claude Shannon osoitti matemaattisesti, ettei shakkia pelaava kone voi mitenkään kokeilla mekaanisesti pelin kaikkia siirtoja, sillä pelattavissa olevia shakkipelejä on noin 10^{120} ja shakkia pelataan vieläpä aikaa vastaan²⁷. Deep Bluen heuristiikka oli sikäli älykkäästi suunniteltu, että se osasi suunnata rajallisen laskentakapasiteettinsa ja peliaikansa juuri kussakin tilanteessa olennaisten siirtojen puntarointiin.

Johtaako *AI effect* lopulta faustiseen tilanteeseen, jossa tekoälyn on ylitettävä ihmisen kyvyt kaikilla aloilla vain todistaakseen, että se ylipäättään hallitsee ne? Dreyfus käyttää autolla ajamista ja suuntavilkun kaltaisten merkkien ymmärtämistä esimerkkinä siitä, mitä on heideggerilainen maailmassaoleminen, johon koneet eivät voi lähtökohtaisesti kyetä²⁸. Dreyfusin esimerkki on sikäli kiintoisa, että nimenomaan autojen automaattisia ohjausjärjestelmiä kehitetään tällä hetkellä raivokkaasti. Googlen tytäryhtiön Waymon sekä Uberin testaamat itseohjautuvat autot hermostuttavat ja pelottavat monia ihmiskuljettajia, vaikka ne osaisivatkin ottaa toisten kuljettajien käyttämän suuntavilkun huomioon. Vaikka autoissa istuu testejä valvova ihmismatkustaja, ne ovat joutuneet jo monenlaisten väkivaltaisten hyökkäysten ja vandalismin kohteeksi. Taustalla on osin pelko siitä, että robottiautot tekevät ihmiskuljettajat kokonaan tarpeettomiksi.²⁹ Mikäli koneajaminen todella lunastaa lupauksensa, on mahdollista, että ihmisten ajamia takseja ei enää kohta tunneta tai ihmiskuljettajilta kielletään tulevaisuudessa jopa kokonaan pääsy liikenteeseen. Vähintäänkin pilkulleen sääntöjen ja nopeusrajoitusten mukaan ajavat robottiautot luultavasti ärsyttävät joitakin ihmiskuljettajia. *AI effectin* vuoksi suostumme myöntämään koneiden osaavan ajaa autoa vasta niiden tehdessä sen paremmin kuin ihmiset.

Shakki on suljettu ja formaali merkkijärjestelmä, jota koneen on helppo hallita. Auton ajaminen taas tapahtuu avoimessa maailmassa, jossa koneen on opittava reagoimaan hyvin epätodennäköisiin tilanteisiin. Itsestään ajava auto ei kuitenkaan edusta vahvaa tekoälyä eikä sellaista sen toteuttamiseksi edes tarvita. Vaikka usein kuulee puhuttavan tekoälyn etiikasta ja pohditaan, millaisia valintoja robottiauton tulisi tehdä onnettomuustilanteessa, robottiauton ajo-ohjelmisto seuraa edelleen ihmisen laatimaa algoritmia tai datasta rakennettua tilastollista mallia. Kyky tehdä todennäköisyyksiin perustuvia ennustuksia ja valintoja ennalta annettujen vaihtoehtojen välillä ei tarkoita vapautta. Vaikka itseohjautuvan auton kapea-alainen tekoäly on oppinut tulkitsemaan toisten kuljettajien antamia suuntamerkkejä oikein, se ei silti ole Heideggerin tarkoittamassa mielessä olemukseltaan avoin eksistentiaalinen olento. Itseohjautuva auto ei voi yhtäkkiä päättää lopettaa sille määrätyn taksikuskin työtä ja todeta, että sen tarkoituksena on pikemminkin rallin jokamiesluokassa kilpaileminen. Vain vahva tekoäly voisi tehdä tällaisia vapaita valintoja.

Neuroverkkojen ja koneoppimisen alueella työskentelevät tutkijat eivät tavallisesti edes pyri itsetietoisien älyllisen olennon luomiseen. Kuten todettua, ”tekoälyn” kehitys on ollut 2000-luvulla kaikkein nopeinta aloilla, joissa on pikemminkin kysymys suuriin datamääriin perustuvien tilastollisten mallien rakentamisesta. Tekoälyn määrittäminen on selvästi sidoksissa myös käsityksemme siitä, mitä ihmisenä oleminen on. Humanistisesta näkökulmasta katsottuna itseään ajavan auton olemus perustuu siihen, että se on ihmisen määrittämä väline; se ei ole itsetarkoituksellinen olento, joka voisi itse asettaa itselleen tarkoituksen. Tästä syystä robotti-

autolla ei ole myöskään mitään työntekijöille kuuluvia oikeuksia eikä eettisiä velvollisuuksia. Toisaalta jotkut filosofiset perinteet epäilevät myös sitä, onko ihminenkään vapaa ja itsetarkoituksellinen olento vai sittenkin vain kausaalilakien ehdollistama luontokappale tai pitkälle kehittynyt eläin. Jos ihmistä itseään ajatellaan komputaationaalisenä koneena eikä vapaana henkiolentona, ihmisenkaltaisesti ajattelevan tekoälyn luomisen kynnyks vastavasti madaltuu. Entäpä jos myös inhimillisessä älyssä on pohjimmitaan kysymys kognitiivisten mallien rakentamisesta suureen datamassaan (kokemukseen ja havaintoihin) perustuen?

Viitteet & Kirjallisuus

- Catherine Clifford, Elon Musk: 'Mark my words – A.I. is far more dangerous than nukes'. *CNBC* 2018. Verkossa: www.cnbc.com/2018/03/13/elon-musk-at-sxsw-a-i-is-more-dangerous-than-nuclear-weapons.html (haettu 11.6.2019).
- Vahvan ja heikon tekoälyn erottelusta ks. esim. John Searle, *Minds, Brains, and Programs. Behavioral and Brain Sciences*. Vol. 3, No. 3, 1980, 417–424.
- Homeros, *Ilias*, 18:414; Pamela McCorduck, *Machines Who Think*. A. K. Peters, Natick 2004. Omaa (*auto*) tahtoa tai ajattelua (*ménitis*) tarkoittava termi αὐτόματος esiintyy Homeroksen kuvauksessa Hefaistoksen itseään liikkuttavista mekaanisista kolmijaloista. Homeros, *Ilias*, 18:376; Henry George Liddell & Robert Scott, *A Greek-English Lexicon* (1843). Uus. p. Oxford, Clarendon Press 1940. Verkossa: www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=au/to/matos (haettu 17.6.2019).
- Hubert L. Dreyfus olettaa kaikenlaisen sellaisen ajattelun olevan komputationalismia, mikä pyrkii löytämään ihmis-toiminnan taustalta erehtymättömiä sääntöjä. Dreyfus aloittaa siksi komputationalismin historian jo Platonin *Euthyfron*-dialogista. Hubert L. Dreyfus, *What Computers Can't Do. A Critique of Artificial Reason*. Harper & Row, New York 1972, xv.
- Gottfried Wilhelm Leibniz, Kaksittaisuista. *Filosofisia tutkielmia*. Toim. Tuomo Aho ja Markku Roinila. Suom. Tuomo Aho. Gaudeamus, Helsinki 2011, 281–287.
- Gottfried Wilhelm Leibniz, Das dyadische Zahlensystem (De Progressione Dyadica, 1679). *Herrn von Leibniz' Rechnung mit Null und Eins*. Käänt. Isä Franz X. Wernz. Siemens Aktiengesellschaft, Berlin & München 1966, 42–47 (46).
- Michael R. Williams, *A History of Computing Technology*. Prentice Hall, Englewood Cliffs 1985, 123–140.
- Timo Honkela, *Rauhankone. Tekoälytutkijan testamentti*. Gaudeamus, Helsinki 2017.
- Norbert Wiener, *Cybernetics or the Control and Communication in the Animal and the Machine* (1961). The M.I.T. Press, Cambridge, Mass., 1985, 12.
- Williams 1985, 182–191.
- James Essinger, *Adan algoritmi. Kuinka lordi Byronin tytär Ada Lovelace käynnisti digiajan* (Ada's Algorithm, 2012). Suom. Tapani Kilpeläinen. Vastapaino, Tampere 2016.
- Jennifer S. Light, When Computers Were Women. *Technology and Culture*. Vol. 40. No. 3. 1999, 455–483.
- Vaikka sanaa ”informaatio” käytetään nykyisin synonyyminä kaikelle tiedolle, Shannon tarkoitti informaatiolla viestin yllättävyyden mittaamista. 6-sivuisen nopan heittäminen tuottaa enemmän informaatiota kuin kaksipuoleinen kolikko, koska todennäköisyys saada kruuna tai klaava on jopa 50 prosenttia, kun taas nopan heittäminen tuottaa kuusi eri mahdollisuutta eli enemmän informaatiota. Informaatio ei siis liity Shannonilla viestin sisältöön vaan sen ennustettavuuden ja toisteisuuden mittaamiseen.
- Kybernetikasta ja informaatioteoriasta, ks. esim. N. Katherine Hayles, *How We Became Posthuman. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. University of Chicago Press, Chicago 1999; Ronald R. Kline, *The Cybernetics Moment, or, Why we Call our Age the Information Age*. John Hopkins University Press, Baltimore 2015.
- New Navy Device Learns by Doing. Psychologist Shows Embryo of Computer Designed to Read and Grow Wiser. *The New York Times*, 8.7.1958; Mikel Olarazan, A Sociological Study of the Official History of the Perceptrons Controversy. *Social Studies of Science*. Vol. 26. No. 3. 1996, 611–659 (621).
- Aakkoset osaava kone. *Länsi-Savo* 6.10.1960. Verkossa: digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1027268?page=7 (haettu 12.6.2019).
- Olarazan 1996.
- David Rumelhart, Geoffrey Hinton ja Ronald Williams, Learning Representations by Back-propagating Errors. *Nature*. Vol. 323, 1986, 533–536; David Rumelhart ja James McClelland, *Parallel Distributed Processing. Explorations in the Microstructure of Cognition*. MIT Press, Cambridge 1987.
- McCorduck 2004, 456.
- Luigi/O, YouTube. Verkossa: www.youtube.com/watch?v=Xsf4AuejeKA, (haettu 17.6.2019).
- G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik* (1816). *Hauptwerke Band 4*. Meiner, Hamburg 1999, 108. Hegelin kritiikistä komputationalismia kohtaan ks. Paul Redding, *Mathematics, Computation, Language and Poetry. The Novalis Paradox*. Teoksessa *The Relevance of Romanticism. Essays on German Romantic Philosophy*. Toim. Dalia Nassar. Oxford University Press, New York 2014, 221–238.
- Manuel DeLanda, *Philosophy and Simulation. The Emergence of Synthetic Reason*. Continuum, London 2011, 80–110.
- Alan Turing, Computing machinery and intelligence. *Mind*. Vol. 59, No. 236, 1950, 433–460.
- Searle 1980.
- Dreyfus 1972, 12–19.
- McCorduck 2004, 204, 433.
- Claude Shannon, Programming a Computer for Playing Chess. *Philosophical Magazine*. Vol. 41, No. 314, 1950, 256–275.
- Dreyfus 1972, 173.
- Simon Romero, Wielding Rocks and Knives, Arizonans Attack Self-Driving Cars. *The New York Times* 31.12.2018. Verkossa: www.nytimes.com/2018/12/31/us/waymo-self-driving-cars-arizona-attacks.html (haettu 17.6.2019).

ARTO LAITINEN

Voiko kone ajatella?

Tieteellinen maailmankuva ja arkifenomenologia

Voiko kone ajatella? Voivatko koneet olla itsetietoisia tai autonomisia? Voivatko ne olla ihmisten kanssa vastavuoroisissa tunnustussuhteissa? Nämä näennäisen empiiriset kysymykset sekä pakottavat selvittämään kysymyksissä esiintyviä käsitteitä että paljastavat näkökulmaeroja tieteellisen ja arkifenomenologisen maailmankuvan välillä. Wilfrid Sellarsin mukaan filosofian tehtävä on pyrkiä pelastamaan kaikki pelastamisen arvoinen molempien lähestymistapojen paljastamista maailmoista – tai pikemminkin yhden ja saman maailman aspekteista.

Filosofian tehtävä, tai ainakin yksi niistä, on yrittää sovittaa yhteen näkökulmia, jotka paljastavat maailmasta jotain olennaista¹. Jos näkökulmia ei voi sovittaa yhteen, filosofia voi pyrkiä ottamaan kantaa siihen, miten näkökulmien perustavanlaatuisiin eroihin tulisi suhtautua. Tieteellisen näkökulman ja tässä ”arkifenomenologiseksi” kutsutun lähestymistavan välillä vallitsee tällainen perustavanlaatuinen jännite, joka käy ilmi myös keskustelussa koneiden ja ihmisten eroista. Aihepiirin keskeiset empiiriset kysymykset, kuten ”voiko kone ajatella?”, ymmärretään tieteellisestä ja arkifenomenologisesta näkökulmasta toisistaan poikkeavin tavoin, joista voi kartoittaa näkyviin systemaattisia merkityseroja. Merkitysero on systemaattinen silloin, kun samaa sanastoa (kuten ’ajattelu’, ’tietoisuus’) käytetään radikaalisti ja systemaattisesti eri merkityksissä ja kun eri osapuolet ymmärtävät erimielisyyden eri tavoin, kumpikin itselleen suotuisasti. Tieteellisestä näkökulmasta on houkuttelevaa erottaa koneiden ja ihmisten todellinen ajattelu ihmisajattelun erityislaatuisuutta paisuttelevasta myyttisestä Ajattelusta (ajattelusta isolla A:lla), joka on oikeastaan filosofinen fiktio. Arkifenomenologian näkökulmasta puolestaan on houkuttelevaa erottaa todellinen inhimillinen ajattelu pelkästä näennäisestä ”ajattelusta” (ajattelusta vain lainausmerkeissä), joka ei kirjaimellisesti ottaen ole ajattelua lainkaan. Samalla voidaan kieltää oletus, että arkifenomenologitkaan haikailisivat liioitellun Ajattelun perään.

Alan Turing kirjoitti vuonna 1950 seuraavasti:

”Kysymystä ’voivatko koneet ajatella’ pidän liian merkitysettömänä keskusteltavaksi. Uskon kuitenkin, että vuosisadan lopulla sanojen käyttö ja yleinen valistunut mielipide ovat kylliksi muuttuneet, jotta koneiden ajattelusta kyetään puhumaan odottamatta vastaväitteitä.”²

Näyttää siltä, että Turingin ennustus osui oikeaan. Sanojen käyttö on muuttunut niin paljon, että koneiden

ajattelusta kyetään puhumaan. On kuitenkin syntynyt terminologista sekaannusta, jota voi selkeyttää suhteuttamalla eri määritelmät niiden taustalla oleviin lähestymistapoihin. Erimielisyyden paikantamista hankaloittaa se, että sanoja käytetään eri merkityksissä. Saattaa vaikuttaa, että erimielisyyttä ei olekaan: kaikki voivat olla samaa mieltä, että koneet eivät Ajattele mutta ”ajattelevat”. Kun kysymys tarkentuu muotoon ”osaavatko koneet nykyisin ajatella relevantisti samassa mielessä kuin ihmiset?”, lähestymistapojen erimielisyys tulee paremmin esiin.

Tieteellinen maailmankuva ja arkifenomenologia

Wilfrid Sellars erotti toisistaan tieteellisen maailmankuvan ja ”ilmikuvan” (*scientific and manifest image*)³. Tieteellinen maailmankuva sisältää vain ne entiteetit, joita paras tiede olettaa teorioissaan. Ilmikuva puolestaan kattaa ihmisten maailman kaikessa rikkaudessaan riippumatta siitä, ovatko kyseisen maailman sisältämät asiat myös tieteellisten teorioiden ainesta. Sellarsin mukaan ilmikuva voi kehittyä (esimerkiksi jotkin ennakkoluulot voivat osoittautua perusteettomiksi); kaikki kehitys ei ole tieteellisen tarkastelun ansiota. Ilmikuvaan luottavaa lähestymistapaa voidaan kutsua arkifenomenologiseksi. Toisin kuin fenomenologisen filosofian perinne (esimerkiksi Husserl), arkifenomenologia ei pyri sulkeistamaan luonnollista asennetta ja siinä tehtäviä oletuksia, vaan arkiset oletukset ovat lähtökohtaisesti osa tätä lähestymistapaa. Toisaalta kaikkiin ”maalaisjärjen” tai ”kansan näkemysten” oletuksiin ei dogmaattisesti tarvitse sitoutua, vaan ne voivat kokemuksen ja historian myötä osoittautua ongelmallisiksi osallistujien oman perspektiivin sisällä.

Vastaavan erottelun ovat tehneet monet filosofit. Charles Taylor erottaa toisistaan elämämaailmaan ”kiinnittyvän” (*engaged*) ja siitä ”irtautuvan” (*disengaged*) lähestymistavan. Thomas Nagelille ”näkökulma eimistään” (*view from nowhere*) ja John McDowellille ”si-

vuttainen näkymä” (*sideways-on picture*) eroavat elävän osallistujan näkökulmasta.⁴

Sellars puolustaa ajatusta, että filosofian päämääränä on ”stereoskooppinen” kuva, jossa tieteellinen ja ilmiokuva yhdistyvät. Sellars itse päätyy painottamaan tieteellistä kuvaa todellisuuden mittana. Elämismaailman ensisijaisuutta ovat puolestaan puolustaneet esimerkiksi edellä mainitut McDowell ja Taylor. Heidän mukaansa nykyisin vallitsevat tavat kysyä ja vastata filosofiaan kysymyksiin kietoutuvat poikkeuksetta yhtäältä yksipuolisen ”objektivististen” (esimerkiksi fysikalismi) ja toisaalta yksipuolisen ”subjektivististen” intuitioiden vahvaan asemaan modernissa filosofiassa (ja kulttuurissa laajemminkin).⁵ He pyrkivät artikuloimaan niitä filosofisia (McDowell) ja käytännöllisiä (Taylor) motivaatioita, jotka johtavat kannattamaan fysikalistisia, subjektivistisiä tai nämä yhdistäviä dualistisia teorioita. Heistä on tärkeää selvittää, miksi nämä taustakuvat ja -motiivit ”pitävät vankeinaan” sellaisiakin, jotka pyrkivät niistä ”vapautumaan”.⁶ Elämismaailmallisen perspektiivin puolustaminen on tavallaan ”ensimmäistä filosofiaa”, jonka tarkoitus on poistaa vääränlaiset jännitteet filosofisten erityiskysymysten käsittelystä, vapauttaa meidät vääristä ennako-oletuksista terapeutisesti.

Modernin luonnontieteen edistysaskeleet luonnontapahtumien selittämisessä ja luonnonhallinnan mahdollistamisessa ovat toki Taylorin ja McDowellin mukaan kiistattomia. Moderni luonnontiede asettaa kuitenkin filosofisen tai maailmankatsomuksellisen haasteen: kuinka modernin luonnontieteen ”taiestä vapautunut” maailmankuva voidaan sovittaa yhteen ihmisten kokeman todellisuuden kanssa?

Yritys vastata tähän kysymykseen on johtanut Taylorin ja McDowellin mukaan filosofisesta ylilyönnistä toiseen. *Objektivistinen* ylilyönti on esimerkiksi radikaali eliminativistinen fysikalismi, jonka mukaan modernin luonnontieteen ontologia on kaiken todellisuuden mitta: mikään sellainen, mitä ei löydy luonnontieteiden ontologisesta kehikosta, ei ole todellista. Ei ole olemassa pöytiä, on vain hiukkasia pöytämaisessä järjestyksessä; ei ole olemassa kokemuksia, on vain aivotapahtumia; ei ole olemassa normatiivisia tai institutionaalisia tosiasioita, on vain aivokemiaa, joka synnyttää vaikutelmia sellaisista. Aiheellinen pelko, että tämä johtaisi subjektien ja kaiken subjektiviisen todellisuuden kiistämiseen, voi motivoida siirtymää toiseen ääripäähän, *subjektiiiviseen* idealismiin, jonka mukaan vain subjektit mielen sisältöineen ja *sense datoineen* ovat todellisia. Ei ole olemassa pöytiä tai instituutioita, on vain ihmismielen sisäisiä ajatuksia niistä. Subjektiiivinen idealismi liitetään usein Berkeleyyn nimeen, joskin hänen ajattelussaan Jumalan mielellä on keskeinen osansa, joten hän ei redusoi todellisuutta ainoastaan ihmismielen sisältöihin.

Objektivismiin on luontevaa liittää subjektiiivinen idealismi suhtautumisessa kaikkeen muuhun kuin luonnontieteen tutkimuskohteisiin: kokonaisia pöytiä (ei vain hiukkasia), instituutioita, kokemuksia ja normatiivisuutta on vain subjektien mielissä. *Dualismia*, joka tu-

tuimmin yhdistetään Descartesiin, motivoikin näkemys, että objektivismi on oikeassa yhtäällä (ulottuvaisen ulkomaailman osalta) ja subjektivismi toisaalla (subjektien osalta). Modernien dualismien mukaan fysikalistisesti käsitetty luonto on riippumattomasti olemassa, mutta subjektit ovat jollain tavoin sen ulkopuolella niin ikään todellisia. Kartesiolainen ajatus luonnosta erillisestä ”ajattelevasta substanssista” sekä kantilainen erottelu ”vapauden kausaalisuuden” ja ”luonnon kausaalisuuden” välillä puolustavat subjektia dualistisesti, erottamalla sen fysikalistisesti käsitetystä luonnosta. Kenties voidaan kuitenkin ajatella, että tämäntyyppinen dualismi vain yhdistää molemmat ylilyönit ja on eräänlainen ojan ja allikon yhdistelmä.⁷

McDowellin ja Taylorin keskeinen sanoma on, että näiden ylilyöntien taustalla on sama perustava virhe: irrottautuminen elämismaailmallisesta perspektiivistä. Heidän mukaansa jaettu elämismaailmallinen todellisuus ei redusoidu sen enempää fysikalistiseen luontoon kuin subjektien mieliinkään. Filosofiansa he pyrkivät terapeutisesti vapauttamaan meidät rajoittuneista näkökannoista. Vaikka puhtaat objektivistiset ja subjektivistiset teoriat voivat olla harvinaisia, moniin kantoihin sisältyy tendenssejä ajatella niiden mukaisesti: esimerkiksi todellisuuden mittana voidaan pitää riippumattomuutta mielestä tai normatiivisuuden voidaan ajatella palautuvan subjektien käsityksiin normatiivisuudesta.

Elämismaailman ensisijaisuutta puolustavan leirin sisällä on kuitenkin varsin erilaisia käsityksiä siitä, kuinka vahvasti filosofia voi puolustaa synteettistä tai stereoskooppista käsitystä todellisuuden ykseydestä, jossa sekä luonnolla että subjekteilla ja elämismaailmalla on oma asemansa ja jonka paljastamisessa tieteellisellä maailmankuvalla on oma tehtävänsä.⁸ Siinä missä Sellarsin stereoskooppinen kuva painottaa tieteellistä lähestymistapaa ja Taylorin ja McDowellin lähestymistapa arkifenomenologista lähestymistapaa, esimerkiksi Hegelin ja Ricœurin filosofiset systeemit pyrkivät kunnianhimoisemmin ottamaan molemmat kuvat huomioon.⁹ Heihin verrattuna erityisesti McDowell tyytyy pelkkään filosofian ”terapeutiseen” tehtävään ja pidättäytyy rakentavien väitteiden esittämisestä.

Hegelin systeemissä kokevat subjektit ja heidän perspektiivinsä maailmaan ovat todellisia maailmankaikkeuden rakenneosasia. Kun subjektit kokevat, ymmärtävät ja filosofisella järjellä tavoittavat maailman käsitteellisen perusrakenteen, toteutuu tavallaan maailman itsetietoisuus. Hegelin filosofian kunnianhimoinen tavoite onkin, että maailman kategorinen perusrakenne hahmotetaan olennaisilta osiltaan. Näin filosofinen tutkimus on todellisuuden itsetietoisuuden asialla lähestyessään tätä tavoitetta.¹⁰

Paul Ricœurin filosofiassa oletetaan, että tämä ei koskaan onnistu: eri näkökulmien synteesi jää aina keskenäiseksi ja näkökulmat yhteismitattomiksi. Silti eri näkökulmat, kuten modernin luonnontieteen näkökulma tai toimijuuden ohittava strukturalistinen teoria kielestä ja yhteiskunnasta (kuten Saussurella tai Lévi-

”Maailmoja on vain yksi, joten olisi helppoa ajatella eri teorioiden puhuvan tyystin eri asioista.”

Straussilla), lisäävät olennaisesti ymmärrystämme ja järkevää käsitystämme maailmasta, vaikka ne Ricœurin mukaan ovatkin arkifenomenologian näkökulmasta väärässä. Maailmoja on vain yksi, joten olisi helppoa ajatella eri teorioiden puhuvan tyystin eri asioista: ne esittävät ristiriitaisia väitteitä todellisuuden luonteesta, joskin ristiriitaa on hankala paikantaa näkökulmien yhteismitattomuuden vuoksi. Ricœur puolustaa ”epäsuoraa hermeneutiikkaa” ja kiertotietä, jonka nämä erilaiset yhteismitattomat näkökulmat tarjoavat. Suuren synteessin sijaan tavoitteena voi olla fragmentoitu kokonaiskuva. Ricœurlaisittain ajatellen suora arkifenomenologinen lähestymistapa on yksinään köyhempi kuin pluralistinen maailmankuva.¹¹

Tieteellistä ja arkifenomenologista näkökulmaa voidaan siis koettaa yhdistää monella tapaa – joko alistaen toisen toiselle (kuten Sellars, Taylor tai McDowell) tai pyrkien tasapainoiseen synteesiin (kuten Hegel) tai mosaikkimaisempaan pluralistiseen kokonaiskuvaan (kuten Ricœur). Miten yhdistäminen tehdäänkin ja mitä näillä binaariparin vastakkaisilla päillä tarkkaan ottaen tarkoitetaan, kaksijakaisuus voi joka tapauksessa tuoda lisävalaistusta lukuisiin eri filosofian aihepiireihin ihmispersoonien tai mielen ontologiasta luonnon, yhteiskunnan, arkiesineiden tai moraalin metafysiikkaan. Kysymys koneiden ja ihmisten ajattelun ja tietoisuuden eroista ja yhtäläisyyksistä kuuluu myös niiden joukkoon.

Ihmisten ja tekoälyn ero arkifenomenologian näkökulmasta

Eräs kiertotie myös ihmisten ymmärtämiseksi voi olla ihmisen vertaaminen sellaisiin kognitiivisiin laitteisiin, joilla ei oletettavasti ole kokemuksia, tuntoisuutta, aitoa ymmärrystä, mielikuvitusta, kykyä normien rikkomiseen ja vapaan tahdon päätöksiin ja niin edelleen. Robotit, tekoälyjärjestelmät tai autonomiset älykoneet ovat tällainen

vertailukohta. Arkifenomenologian näkökulmasta niiltä puuttuvat oleelliset inhimilliset kyvyt. Toisaalta voidaan löytää tieteellinen lähestymistapa, joka kyseenalaistaa ihmisten ja koneiden perustavanlaatuisen eron.

Tällaisen lähestymistavan tarjoaa kyberneettisen systeemiteorian pohjalle rakentuva kognitiotiede. Koska kognitiotiede on tieteenala, joka on parempi identifioida pikemminkin sen kysymien kysymysten kuin sen tarjoamien vastausten avulla, käytän tietynlaisesta sisällöllisestä kannasta tässä nimitystä ”kyberneettinen” lähestymistapa. Tarkoitus ei ole kuitenkaan sitoutua ”vanhaan kybernetiikkaan”, joka edelsi kognitiotiedettä, sen enempää kuin ”arkifenomenologia” sitoutuu fenomenologian klassikoiden kantoihin. Molemmat lähestymistavat ovat jossain määrin ideaalityyppejä konstruktioita, joiden avulla pyrin havainnollistamaan todellisia näkemyksiä todellisissa debateissa.¹²

Kognitiotieteellisessä kuvassa (osana tieteellistä kuvaa) ihmisen ajatteluun kuuluu sekä tiedostamattomia informaation käsittelyprosesseja (tyypin 1 prosessit) että tiedostettuja prosesseja (tyypin 2 prosessit). Tietoinen ajattelu on rationaalista ja sensitiivistä perusteille, tiedostamaton on automaattista ja assosiativista. Tiedostamatonkin ajattelu tuottaa silti päätelmiä ja käyttäytymistä, jotka ovat rationaalisia ja joita ihmiset rationalisoivat perusteilla, mikäli heiltä kysytään toimintansa syytä jälkikäteen. Arkifenomenologisesta näkökulmasta voidaan hyväksyä, että ihmisillä on sekä tyypin 1 että tyypin 2 prosesseja, mutta koneilla vaikuttaisi voivan olla vain tyypin 1 prosesseja. Tietynlaisesta tieteellisestä näkökulmasta tarkasteltuna koneillakin voi kuitenkin olla myös jossain mielessä tyypin 2 prosesseja, kuten myöhemmin tuon esiin.

Arkifenomenologian mukaan elävillä olennoilla on elävä, eletty keho (*Leib; lived body*), joka ei palaudu pelkäksi fyysikaaliseksi kappaleeksi tai ”ruumiiksi” (*Körper; physical body*). Niillä on myös ”elämä”, joka prosessina

”Ihmispersoonilla on lukuisia piirteitä, jotka erottavat ne esimerkiksi kivistä tai mekaanisista koneista.”

eroa elottomien olentojen historiasta. Ihmispersoonilla on lisäksi lukuisia piirteitä, jotka erottavat ne esimerkiksi kivistä tai mekaanisista koneista. Nämä piirteet voivat olla toisistaan riippuvaisia, kuten kyky tuntea kipuja, aistimuksia ja tunteita, kyky haluta, tahtoa ja aikoa, kyky muodostaa uskomuksia, sitoumuksia ja ajatuksia, kyky välittää asioista ja toimia sekä kyky järkeillä ja kommunikoida toisten järkeilijöiden kanssa. Persoonat ovat tietoisia, itsetietoisia, kykeneviä itsemääräämiseen, vastuulliseen toimintaan ja vastuun ottamiseen. Persoonilla on myös moraalinen status, arvokkuus tai ”ihmisarvo”, ja ne kykenevät vastavuoroiseen kunnioittamiseen, jossa ne tunnustavat toistensa moraalisen statuksen.

Arkifenomenologian näkökulmasta nykyrobotit voivat kenties simuloida näitä piirteitä, mutta kirjaimellisesti niillä ei näitä piirteitä ole¹³. Ne eivät voi aikoa, välittää tai uskoa, mutta kenties ne voivat ”aikoa”, ”välittää” tai ”uskoa”. Arkifenomenologian näkökulmasta ei tarvitse ottaa kantaa kysymykseen siitä, mitä tietokoneet eivät koskaan tule osaamaan¹⁴. Sen sijaan kantana on, että jos koneet tulevat joskus omaksumaan olennaisesti ihmistä vastaavat kyvyt, on tapahtunut huima *laatuinen loikka*. Tuon loikan ottamiseen asti koneet vain simuloivat näitä piirteitä: kykyä ajatella, tietoisuutta, itsetietoisuutta, tuntoisuutta ja niin edelleen. On siis esitettävissä kokonainen luettelo piirteistä, joita ihmisillä on mutta koneilla ei ole.

Koska (tai jos) nämä piirteet liittyvät toisiinsa (kuten elävä keho, kyky toimia, kyky ajatella, kyky ottaa toiminnan ja ajattelun perusteet huomioon ja niin edelleen), roboteilla tai muillakaan tekoälyjärjestelmillä ei voi olla yhtä tämän listan piirteistä ennen kuin sillä on muutkin¹⁵. Roboteilla ei esimerkiksi voi olla haluja tai aikomuksia ilman uskomuksia: halut tai aikomukset eivät voi johtaa toimijaa kohti uutta maailmantilaa ilman uskomuksia nykyisestä maailmantilasta. Käytännöllisiä perusteita (”se aiheuttaisi kuoleman, joten välttä sitä”) ei voi ymmärtää ilman kykyä välittää asioista (”ennenai-

kainen kuolema on negatiivinen asia”), mikä puolestaan edellyttäne kykyä kokea tunteita ja tuntemuksia, niin sanottua sentienssiä. Jotta yksi listan piirteistä todella voidaan omaksua, täytyy jossain määrin kehittää myös joitain muita listan piirteitä. Niitä ei voi saada täysimääräisessä muodossaan yksi kerrallaan. On varmastikin monimutkainen empiirinen kysymys, mitkä kyvyt riippuvat mistäkin toisista kyvyistä ja millä tavoin, mutta arkifenomenologian näkökulmasta näiden piirteiden holistinen riippuvuus toisistaan vaikuttaa uskottavalta oletukselta. Ideaalityyppisesti voidaan olettaa yleinen keskinäinen riippuvuus: kaikki listan asiat riippuvat toisistaan. (Toki on mahdollista muotoilla myös atomistinen arkifenomenologinen kanta, jossa kykyjen riippuvuutta toisistaan ei oleteta.) Joka tapauksessa olennaista on, että arkifenomenologia käsittää kaikki listan termit omalla tavallaan ja kyberneettinen näkökulma omalla tavallaan.

Arkinäkökulmasta koneiden ja ihmisten ero vaikuttaa varsin selvältä, kuten seuraavissa koneiden ja ihmisten eroa käsittelevien artikkeleiden nimissä: ”Ei minuutta eikä kykyä pahantahtoisuuteen”, ”Koneet eivät ajattele ikuisuuskykyä”, ”Itsetietoinen tekoäly? Ei tuhanteen vuoteen!”, ”Koneet eivät piittaa suhteista”¹⁶. Alan Turing tarkasteli (edustamatta sitä itse) kantaa, jonka mukaan koneet eivät ikinä kykene seuraaviin asioihin:

”Olemaan huomaavaisia, neuvokkaita, kauniita, ystävällisiä, aloitteellisia, huumorintajuisia, kykeneviä erottamaan oikean ja väärän, tekemään virheitä, rakastumaan, nauttimaan mansikoista ja kermasta, saada jotakuta rakastumaan itseensä, oppimaan kokemuksistaan, käyttämään sanoja oikein, olemaan omien ajatustensa kohde, osoittamaan yhtä paljon moninaisuutta käytöksessään kuin ihminen, tekemään jotain oikeasti uutta.”¹⁷

Kuten johdannossa jo tuli esiin, hän kirjoitti myös, että kysymys koneiden ajattelukyvyistä on sellaisenaan merki-

”Tieteellinen näkökulma suhtautuu kansanpsykologian oletuksiin kuin alkeelliseen tieteelliseen teoriaan.”

tyksetön. Turing kuitenkin mainitsi mahdollisuuden, että vuosisadan vaihteeseen mennessä sanojen käyttö ja yleis-tieto saattaisivat muuttua niin, että kysymyksestä tulee mielekäs ja koneiden ajattelusta voi puhua vakavasti. Sanassa 'ajattelu' voikin katsoa tapahtuneen Turingin mainitseman merkityssiirtymän. Arkifenomenologian rinnalle on kehittynyt tarkastelutapa, jonka mukaan koneet kirjaimellisesti ajattelevat. Samanlaisen merkityssiirtymän voinee ajatella tapahtuneen myös monissa muissa keskeisissä käsitteissä, kuten 'tietoisuudessa', 'itsetietoisuudessa' ja niin edelleen – *jossain mielessä* kaikki nämä käsitteet soveltuvat myös koneisiin. Arkifenomenologiankin näkökulmasta kaikille edellä listatuille piirteille voi antaa redusoidun, köyhtyneen merkityksen, jossa koneet kenties ”ajattelevat” tai ”ovat tietoisia” (lainausmerkeissä). Jossain merkityksessä koneilla on siis myös systeemin 2 prosesseja. On täten syntynyt sekava tilanne, jossa ei aina huomata selvittää, puhutaanko ajattelusta tai tietoisuudesta vaativammassa vai köyhtyneemmässä merkityksessä – eikä havaita, että eri osapuolien näkemys ero voikin palautua pelkkään kiistaan sanojen käytöstä.

Arkifenomenologian näkökulmasta voimme erottaa ajattelun ja robottien ”ajattelun”, ihmisten toiminnan ja robottien ”toiminnan” ja niin edelleen. Arkifenomenologian kannalta katsottuna kilpailevat lähestymistavat analysoivat jossain määrin pelkkää korviketta, eivät aitoa asiaa.

Ihmisten ja tekoälyn ero vastakkaisesta tieteellisestä näkökulmasta

Arkifenomenologian kanssa kilpaileva tieteellinen näkökulma irtautuu elämämaailmasta ja suhtautuu epäluuloisesti arkisen ”kansanpsykologian” oletuksiin. Tämän näkemyksen mukaan ei tarvita laadullista hyppyä ennen kuin robotit voivat olla samalla viivalla ihmisten kanssa. Ihmiset ja robotit ovat jo yhtä lailla informaationkäsit-

telyjärjestelmiä, ja monelta osin tietokoneohjelmat, tekoälyjärjestelmät tai robotit suoriutuvat tiedonkäsittelystä ihmisiä paremmin. Sean Carrollin esseen otsikko ilmaisee tämän napakasti: ”Olemme kaikki ajattelevia koneita”¹⁸.

Tämä tieteellinen näkökulma suhtautuu kansanpsykologian oletuksiin kuin alkeelliseen tieteelliseen teoriaan. Jos kansanpsykologian mukaan tarvitaan fenomenaalisen tietoisuuden piirteet selittämään älykäästä käyttäytymistä, onko teoria oikeassa? Eikö yhtä hyviä tai parempia kilpailevia selityksiä voida tarjota olettamatta fenomenaalista tietoisuutta tai mieltä?

Tämä suhtautumistapa näkyy esimerkiksi Daniel Dennettin vastauksissa John Searlille keskustelussa tietoisuuden tutkimuksesta:

”John Searle ja minä olemme syvästi erimielisiä siitä, kuinka tutkia mieltä. Searlille asiat ovat yksinkertaisia. Meillä kaikilla on ajan myötä hyväksi havaittuja perusintuitioita tietoisuudesta, ja jokainen teoria, joka haastaa niitä, on kertakaikkisen tolkuton. Minä puolestani ajattelen, että tietoisuuden ongelma säilyy mysteerinä, kunnes löydämme jonkin tuollaisen selvääkin selemmän intuition ja osoitamme, että ensivaikutelmasta huolimatta se on väärässä!”¹⁹

Kun syvään juurtuneista intuitioista, jotka ovat tavallaan hypoteeseja siinä missä tieteellisetkin hypoteesit, on päästy eroon, voidaan tarkastella asiaa objektiivisesti. Objektiivisesti tarkasteltaessa alkaakin vaikuttaa siltä, että tekoälyjärjestelmä tai robotti voi *jossain mielessä* olla esimerkiksi tietoinen: koneella on representaatioita ympäristöstään, ja se kykenee operoimaan näiden representaatioiden avulla. Jossain mielessä myös intentiot ovat mahdollisia, sillä representaatiot lopputiloista, joihin pyritään, voivat ohjata robotin toimintaa. Roboteilla voi olla myös representaatioita omista tiloistaan, joten ainakin jonkinlainen itsetietoisuus vaikuttaa mahdolliselta. Näin siis myös koneilla, ei vain ihmisillä, on sekä systeemin 1 että systeemin 2 prosesseja.

Dennett esimerkiksi kirjoittaa, että robottien intentionaalisuus on ”yhtä todellista kuin mikä tahansa intentionaalisuus planeetallamme”²⁰. Keinotekoisuus ei intentionaalisuutta pahenna. Dennettin mukaan nykyihmisten ja nykytekoälyn välillä ei ole laadullista hyppäystä. Voidaan kirjaimellisesti puhua vahvasta tekoälystä (joka todella ymmärtää, ei vain ”ymmärrä”, ja joka on intentionaalinen, ei vain ”intentionaalinen”), koska ihmistenkään intentionaalisuuden ja ymmärryksen kohdalla ei pidä luottaa arkipsykologian syvään juurtuneisiin ”intuitioihin”.

Tekoälysystemit siis tavallaan osaavat erottaa itsensä ja ympäristönsä (eli niillä on jonkinlainen ”maailma”). Kun robotissa on virta päällä, sillä on jossain mielessä toimiva keho funktionaalisine ominaisuuksineen, jotka eivät palaudu pelkästään fyysikaalisiin tiloihin (jotka tekevät mahdollisiksi nämä funktionaaliset tilat). Robotti voi tietää raajojensa sijainnin, se voi käyttää niitä saadakseen maailmassa aikaan muutoksia ja niin edelleen. Kenties se ei – isolla kirjaimella – Tiedä tai Toimi (jos Fenomenaalinen Tietoisuus on näiden edellytys), mutta entä sitten? Arkipsykologian oletukset Mielen tiloista (isoilla kirjaimilla) on syytä joka tapauksessa kyseenalaistaa. Miksi kaipailla Tietoisuutta, Itsetietoisuutta, Järkeä, Moraalia, ja miksi ei sen sijaan tyytyä sellaiseen tietoisuuteen, johon koneetkin kykenevät? Dennett pitää itse asiassa hyödyllisenä keskittyä sellaisiin kykyihin, joita roboteillakin on, jotta saadaan ”mysteerit savustettua ulos”²¹.

Siinä missä arkifenomenologia erotti ajattelun (johon robotit eivät kykene) ja pelkän simulaation eli ”ajattelun” (johon robotitkin kykenevät), kognitiotieteellinen tai kyberneettinen näkökulma erottaa ajattelun (johon robotitkin kykenevät) ja Ajattelun (jonka määrittelyssä nojataan ”kansanpsykologisiin” syvään juurtuneisiin intuitioihin, jotka tulee haastaa). Jälkimmäisestä näkökulmasta ihmisten ja robottien välille syntyy ero, mutta se on kognitiotieteen kyberneettiseltä kannalta yhdentekevä, koska koko näkökulmasta on syytä luopua. Dennett käyttää Sellarsin erottelua tieteellisen ja ilmikuvan välillä ja jättää (perinteisen) fenomenologian tehtäväksi ilmikuvan jäsenysten artikuloinnin, kun taas kognitiotiede voi hänen mielestään paljastaa arkinäkökulmasta epäintuitiivisen ontologian, joka kuitenkin selittää ihmisten kyvyt paremmin kuin ilmikuvan arkiontologia²². Tieteen tehtävä on ratkaista, missä määrin arkinen ilmikuva on virheellinen.

Arkifenomenologia kuitenkin kiistää esittävänsä liioitellun käsityksen Ajattelusta, vaikka siltä kyberneettisestä näkökulmasta vaikuttaakin (kukapa myöntäisi liioittelevansa). Omasta näkökulmastaan arkifenomenologia pyrkii erottamaan ajattelun ja ”ajattelun”. Toisaalta kyberneettinen näkökulma puolestaan kiistää, että käsitteelliset pelkkää ”ajattelua” (kukapa myöntäisi näkemyksensä olevan köyhdytetty), vaikka siltä arkifenomenologisesta näkökulmasta näyttääkin.

Kohti stereoskooppista kuvaa?

Alan Turing siis ennusti, että vuosituhannen vaihteessa on mielekästä kysyä, voivatko koneet ajatella. Olen käyt-

tänyt Dennettiä esimerkkinä kannasta, jonka mukaan tämä tosiaan on mielekästä ja vastauskin on myönteinen – vahvaa tekoälyä eli tekoälyä, joka kykenee kirjaimellisesti ajattelemaan, on Dennettin mielestä jo olemassa. Turingin mukaan kysymyksen mielekkyys kertoo siitä, että termien merkitykset ovat muuttuneet. (Myös sanan ’kone’ merkitykset ovat varmastikin eläneet.) Toisaalta olen käyttänyt Searlea esimerkkinä kannasta, jonka mukaan vastaus on kielteinen.

Arkifenomenologia ja kognitiotieteellinen näkökulma käsittävät näkökulmiensa eron eri tavalla. Informaationkäsittely, joka arkifenomenologiselta kannalta on pelkkää ”ajattelua”, on kognitiotieteellisestä näkökulmasta niin täysimääräistä ajattelua kuin sopii olettaakin. Ja kognitiotieteellisestä näkökulmasta paisutelluilta vaikuttavat käsitteet Ajattelusta, Tietoisuudesta, Itsetietoisuudesta (ja niin edelleen) ovat arkifenomenologisesta näkökulmasta osuva kuvaus ihmispersoonien ajattelusta, tietoisuudesta ja itsetietoisuudesta – siis laadullisesti enemmän kuin pelkkä ”ajattelu”, ”tietoisuus” tai ”itsetietoisuus”.

Jos halutaan välttää ohipuhuminen ja pelkästään semanttinen kiistely, on syytä huomata, että molemmat kiistan osapuolet omivat tavalliset termit (ajattelu, tietoisuus, itsetietoisuus) itselleen ja puhuvat pejoratiivisesti siitä, mistä heidän vastustajansa vaikuttaa puhuvan (”ajattelu” tai Ajattelu, ”tietoisuus” tai Tietoisuus, ”itsetietoisuus” tai Itsetietoisuus). Vaikka yhden kannan mukaan robotit eivät kykene ajattelemaan ja toisen kannan mukaan ne kykenevät ajattelemaan, voidaan huomata, että jos osapuolet suostuisivat käyttämään vastustajiensa termejä, löydettäisiin yksimielisyys siitä, että robotit eivät kykene Ajattelemaan mutta ne kykenevät ”ajattelemaan”. Erimielisyys ei siis ole pelkästään empiirinen vaan käsitteellinen, ja se heijastelee laajempaa eroa arkifenomenologisen ja kognitiotieteellisen lähestymistavan välillä. Aito erimielisyys kuitenkin koskee sitä, kykenevätkö nykyrobotit ajattelemaan relevantisti samassa mielessä kuin ihmiset.

Voiko näkökulmien eron kuroa umpeen? Kuten todettua, Sellars ja Dennett päätyvät stereoskooppisen kuvan luonnehdinnoissaan puolustamaan tieteellisen maailmankuvan ensisijaisuutta ja esimerkiksi Taylor ja McDowell elämismaailman ensisijaisuutta. Askel kohti tasapainoisempaa ”stereoskooppista kuvaa” otetaan, kun huomataan, että näillä lähestymistavoilla on omat vahvuutensa eri ”tiedonintresseissä”: toisen mukaan todellisenä pitämisen mitta on hyödyllisyys tieteelliselle selittämiseksi, toisen mukaan taas ensisijaista on välttämättömyys elämismaailmallisiin käytäntöihin osallistumiselle tai elämismaailmallisten käytäntöjen kritiikille.²³

Dennett ja muut tieteellisen näkökulman edustajat lienevät oikeassa siinä, että arkipsykologian oletuksia ei tarvita kaikessa *selittämisessä*. ”Kansanpsykologian” oletukset eivät varmastikaan ole kilpailukykyisiä hypoteeseja selityksiä haettaessa. Niitä saatetaan kuitenkin tarvita elämismaailmaan osallistumisessa, elämisessä. Eletyt kokemukset eivät lähtökohtaisesti ole hypoteeseja, ja monet ilmiöt kokemuksista arkiesineisiin paljastuvat ennen kaikkea osallistujien arkifenomenologisesta perspektiiv-

vistä katsottuina. Saattaa siis olla, että kahden eri tiedonintressin (tieteellisen ja osallistuvan) vuoksi tarvitaan stereoskooppista kuvaa – Sellarsin tavoite sovittaa yhteen kaksi eri näkökulmaa on yhä perusteltu.

Joidenkin ilmiöiden tavoittamiseen arkifenomenologian näkökulma on välttämätön. Searle argumentoi, että näin on ainakin fenomenaalisen tietoisuuden kohdalla. Searlen mukaan tietoisuutta ei voi käsittää muuten kuin ensimmäisen persoonan näkökulmasta. Hän pyytää lukijoitaan nipistämään itseään kämmenselästä tuottaakseen pienen kiputuntemuksen. Kiputuntemukseen sisältyy tietynlainen laadullinen tuntemus, ja tällaiset laadulliset tuntemukset ovat keskeisiä sekä valve- että univaiheissa. Tuntemuksilla on ensimmäisen persoonan subjektiivinen ontologinen status: ne ovat olemassa vain jonkin subjektin kokemina. Searlen mukaan Dennett kieltää niiden olemassaolon, joten hän ei näe eroa monimutkaisten zombien ja ihmisten välillä. (Filosofiassa zombeilla viitataan yleensä olioihin, jotka toimivat, mutta joilla ei ole lainkaan ensimmäisen persoonan kokemushorisonttia, tajunnanvirtaa, tietoisuutta.)²⁴

Searlen mukaan (fenomenaalisisessa) tietoisuudessa koko ilmiö on riippuvainen sitä koskevien kokemusten tai tuntemusten olemassaolosta. Vaikka neurobiologia voi osoittaa jotkin intuitiot vääriksi (kuten Searlen mukaan sen, että käsikipu sijaitsee käden sijaintikohdassa), tietoisuuden tilojen olemassaolo ei samaan tapaan riipu intuitioista, jotka voisivat osoittautua vääriksi. Jotta käsitys voisi osoittautua vääräksi, pitäisi vallita ero sen välillä miltä asia näyttää ja miten asia on:

”Mutta mitä tulee tietoisuuden tilojen olemassaoloon, eroteltua ilmenemisen ja todellisuuden välille ei voida tehdä, sillä todellista on juuri tämä ilmenemisen olemassaolo. Jos minusta tietoisesti vaikuttaa siltä, että olen tietoinen, niin olen tietoinen.”²⁵

Searle myös kirjoittaa, nähdäkseni osuvasti, Dennettin kannan seuraavan kahdesta perusolettamasta: objektiivisesta tiedekäsityksestä, joka suosii kolmannen persoonan menetelmiä ja karsastaa ensimmäisen persoonan subjektiivista näkökulmaa, ja verifikationismista, jonka mukaan jokin on olemassa vain, jos se voidaan todentaa tieteen menetelmin olemassa olevaksi.

Tietoisuus ei ole ainoa asia, jonka ontologisesta statuksesta arkifenomenologia ja tieteellinen näkökulma voivat olla erimielisiä. Myös esimerkiksi vastavuoroisten tunnustussuhteiden (persoonien välisen kunnioituksen, arvostuksen ja rakkauden) toteutuminen edellyttää osallistujilta arkifenomenologista lähestymistapaa: toisiin ei voi suhtautua persoonina ja yhteistyötahoina, jos pitää heitä vain atomiryppäinä. Toki toisia voi pitää myös atomiryppäinä (olisi outoa, jos kaikki muu luonto koostuisi atomeista, mutta ihmiset eivät), mutta tunnustussuhteiden syntymiseksi toisia tulee pitää (myös) intentionaalina, persoonallisina olentoina. Samaa edellyttää kokemus tunnustuksen, kunnioituksen ja rakkauden

vastaanottamisesta toisilta. Siinä määrin kuin suhtaudumme toisten käyttäytymiseen kliinisesti vain oireena atomitasoin tapahtumien lainalaisuuksista, emme suhtaudu näihin toisiin persoonina vaan esimerkiksi persoonattomien luonnonvoimien ilmentyminä. Vastavuoroiseen tunnustukseen sisältyvä persoonana pitäminen ei siis ensisijaisesti motivoidu selittävänä hypoteesina, jota koetellaan, vaan elämismäärittämisena varmuutena, jota arkinen kanssakäyminen edellyttää. Myös oikeudet, velvollisuudet, ihmisarvo tai kysymykset vastuusta voidaan sivuuttaa selityksiä tavoittelevasta näkökulmasta, mutta käytännölliseen elämismäärittämiseen ne kuuluvat.

Kaikkiaan olen tässä artikkelissa puolustanut kolmea väitettä. (1) Empiirinen kysymys ”voiko kone ajatella?” osoittautuu monitulkintaiseksi, käsitteellistä selvennystä vaativaksi kysymykseksi. (2) Jos kysymys tarkennetaan muotoon ”osaavatko koneet nykyisin ajatella relevantisti samassa mielessä kuin ihmiset?”, paljastuu seuraava erimielisyys: arkifenomenologian mukaan koneet vain ”ajattelevat” ja tulevaisuudessa vaaditaan laadullinen hyppäys teknologian kehityksessä, ennen kuin niiden voidaan katsoa ajattelevan ihmisten tapaan; elämismäärittämisestä irtautuvan kannan, kuten kyberneettisen kognitiotieteen mukaan koneet ajattelevat jo relevantisti samassa mielessä kuin ihmiset – kunhan hylätään arkipsykologiset hypoteesit siitä, että ihmiset ajattelevat isolla A:lla. Sama erimielisyys paljastuu muistakin keskeisistä käsitteistä kuten tietoisuudesta, itsetietoisuudesta tai tuntoisuudesta. Yhdestä näkökulmasta koneiden ja ihmisten välillä on selvä laadullinen ero ja koneilta puuttuu jotain, toisesta näkökulmasta koneet ja ihmiset ovat jo nyt samalla viivalla. (3) Kun huomataan, että elämismäärittämisessä kiinnittyvää arkifenomenologista näkökulmaa tarvitaan ennen kaikkea elämiseen, eivätkä sen varmuudet ole oikeastaan tieteellisiä hypoteeseja vaan asioita, joiden todellisuutta ei arkinäkökulmasta ole vahvoja perusteita epäillä, voidaan ottaa askel kohti stereoskooppista kuvaa. (Joidenkin filosofien mukaan voidaan ottaa jatkoaskeleita ja saavuttaa synteettinen kokonaiskuva, toisten mukaan jäädään perspektiivien moneuteen.) Näin voidaan sallia näkemys, että vaikka tieteellisen näkökulman lähtökohdat voivat olla liian reduktiivisia ollakseen koko totuus, ne kuitenkin voivat paljastaa paljonkin asioita, jotka eivät arkinäkökulmasta avaudu ja joiden paljastaminen vaatii systemaattista tieteellistä tutkimusta. Tämä on laajemminkin relevantti erottelu, jonka havainnollistamisessa kysymys koneiden ja ihmisten ajattelun erilaisuudesta on vain yksi esimerkki.

Vastaus kysymykseen ”voiko kone ajatella relevantisti samassa mielessä kuin ihminen?” kuuluu siis seuraavasti: ei, jos tarkoitetaan inhimilliseen maailmassa olemiseen kuuluvaa ajattelua kaikessa rikkaudessaan, kuten elämismäärittämisessä kiinnittyvää arkifenomenologia tekee; ja kyllä, jos asiaa tarkastellaan rajatun määrän kognitiivisten prosessien näkökulmasta, kuten erilaiset tieteelliset lähestymistavat, esimerkiksi kyberneettinen kognitiotiede, tekevät.²⁶

Viitteet

- 1 Sellars 1963.
- 2 Turing 2004 (1950), 449.
- 3 Sellars 1963.
- 4 Taylor 1985; McDowell 1996; Nagel 1986.
- 5 Taylor 1985; McDowell 1996. Muita objektivismin muotoja voivat olla sellaiset subjektin illusorisuutta puolustavat systeemiteoreettiset, psykoanalyttiset tai strukturalistiset mallit, joissa ontologinen perusta nähdään yhteiskunnan, kielen tai alitajuisten voimien tasolla, ja subjektiivisuus nähdään näihin redusoitavana. Ks. Ricœur 1970.
- 6 McDowell 1996, 4–7; Taylor 1985, ”Introduction”. McDowell pyrkii osoittamaan erilaiset kritisoimansa kannat (kuten annetun myytti

- 7 Taylor 1985; McDowell 1996.
- 8 Olen tarkastellut tätä tarkemmin teoksessa Laitinen 2009.
- 9 Hegel 1978; 1981; 2011; Ricœur 1992.
- 10 Hegel 1978; 1981; 2011.
- 11 Ricœur 1970; 1992.
- 12 Hans Jonas (1966) kutsuu näitä näkökulmia fenomenologiseksi ja kyberneettiseksi.
- 13 Ks. Seibt 2017.
- 14 Vrt. Dreyfus 1972; 1992.
- 15 Ks. esim. Ricœur 1992, 58 & *passim*;

- 16 Baumeister 2015; Chalupa 2015; Dobelli 2015; Enfield 2015.
- 17 Turing 2004 (1950), 453.
- 18 Carroll 2015.
- 19 Dennett 1995.
- 20 Sama.
- 21 Dennett 2007, 249.
- 22 Sama, 250–251.
- 23 Habermas 1971.
- 24 Searle 1995.
- 25 Sama.
- 26 Kiitokset Juho Rantalalle, Risto Koskensillalle, Jaakko Beltille sekä kahdelle anonyymille arvioijalle lukuisista teksteistä koskevista parannusehdotuksista ja kysymyksistä; samoin osallistujille tilaisuuksissa, joissa olen esittänyt versioita tässä esitellyistä ajatuksista.

Kirjallisuus

- Artificial Intelligence: A Modern Approach*. 3. p. Toim. Stuart Russell & Peter Norvig. Prentice Hall, Amsterdam 2010.
- Baumeister, Roy, No 'I' and no capacity for malice. Teoksessa *What to Think About Machines That Think: Today's Leading Thinkers on the Age of Machine Intelligence*. Toim. John Brockman. Harper Perennial, New York 2015, 72–73.
- Bickhard, Mark H., Robot Sociality: Genuine or Simulation? Teoksessa *Sociality and Normativity for Robots*. Toim. Johanna Seibt & Raul Hakli. Springer, Cham 2017, 41–66.
- Carroll, Sean, We are all machines that think. Teoksessa *What to Think About Machines That Think: Today's Leading Thinkers on the Age of Machine Intelligence*. Toim. John Brockman. Harper Perennial, New York 2015, 56–58.
- Chalupa, Leo M., No machine thinks about the eternal questions. Teoksessa *What to Think About Machines That Think: Today's Leading Thinkers on the Age of Machine Intelligence*. Toim. John Brockman. Harper Perennial, New York 2015, 83–84.
- Dennett, Daniel, The Mystery of Consciousness: An Exchange [with John Searle]. *New York Review of Books*. December 21, 1995. Verkossa: <https://www.nybooks.com/articles/1995/12/21/the-mystery-of-consciousness-an-exchange/>
- Dennett, Daniel, When HAL Kills, Who's to Blame? Computer Ethics. Teoksessa in *HAL's Legacy: 2001's Computer as Dream and Reality*. Toim. D. G. Stork. MIT Press, Cambridge (MA) 1997.
- Dennett, Daniel, Heterophenomenology Reconsidered. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. Vol. 6, No. 1–2, 2007, 247–270.
- Dobelli, Ralf, Self-aware AI? Not in 1000 years. Teoksessa *What to Think About Machines That Think: Today's Leading Thinkers on the Age of Machine Intelligence*. Toim. John Brockman. Harper Perennial, New York 2015, 98–101.
- Dreyfus, Hubert, *What Computers Can't Do*. MIT Press, New York 1972.
- Dreyfus, Hubert, *What Computers Still Can't Do*. MIT Press, New York 1992.
- Enfield, N. J., Machines aren't into relationships. Teoksessa *What to Think About Machines That Think: Today's Leading Thinkers on the Age of Machine Intelligence*. Toim. John Brockman. Harper Perennial, New York 2015, 397–398.
- Habermas, Jürgen, *Knowledge and Human Interests*. Käänt. Jeremy J. Shapiro. Beacon Press, Boston 1971.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Wissenschaft der Logik. Erster Band. Objektive Logik (1812/1813)*. *Gesammelte Werke*. Band 11. Felix Meiner Verlag, Hampuri 1978.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Wissenschaft der Logik. Zweiter Band. Subjektive Logik (1816)*. *Gesammelte Werke*. Band 12. Felix Meiner Verlag, Hampuri 1981.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Logikan tiede I*. Suom. Ilmari Jauhainen. Summa, Helsinki 2011.
- Ihde, Don, Why Do Humans Think They Are Machines? Teoksessa *Existential Technics*. SUNY Press, Albany 1983.
- Jonas, Hans, *The Phenomenon of Life: Toward a Philosophical Biology*. Northwestern University Press, Evanston 1966.
- Laitinen, Arto, *Iseään tulkitseva eläin*. Gaudeamus, Helsinki 2009.
- Machine Ethics*. Toim. Michael Anderson & Susan Leigh Anderson. Cambridge UP, Cambridge 2011.
- McDowell, John, *Mind and World. With a New Introduction by the Author*. Harvard UP, Cambridge (MA) 1996.
- McDowell, John, *Mind, Value and Reality*. Harvard UP, Cambridge (MA) 1998.
- Merleau-Ponty, Maurice, *Phenomenology of Perception* (Phénoménologie de la perception, 1945). Käänt. Colin Smith. Routledge, London 1962.
- Nagel, Thomas, What Is It Like to Be a Bat? *Philosophical Review*. Vol. 83, No. 4, 1974, 435–450.
- Nagel, Thomas, *The View from Nowhere*. Oxford University Press, Oxford 1986.
- Ricœur, Paul, *Freud and Philosophy. An Essay on Interpretation*. New Haven, Yale 1970.
- Ricœur, Paul, *Oneself as Another*. The University of Chicago Press, Chicago 1992.
- Searle, J. R., Minds, Brains, and Programs. *Behavioral and Brain Sciences*. Vol. 3, No. 3, 1980, 417–457.
- Searle, J. R., The Mystery of Consciousness: Part II. *The New York Review of Books*. November 16, 1995.
- Searle, J. R., The Mystery of Consciousness: An Exchange. A Reply [to Dennett]. *New York Review of Books*. December 21, 1995. Verkossa: www.nybooks.com/articles/1995/12/21/the-mystery-of-consciousness-an-exchange/
- Seibt, Johanna, Towards an Ontology of Simulated Social Interaction: Varieties of the "As If" for Robots and Humans. Teoksessa *Sociality and Normativity for Robots*. Toim. Johanna Seibt & Raul Hakli. Springer, Cham 2017.
- Sellars, Wilfrid, Philosophy and the Scientific Image of Man (1963). Teoksessa *Science, Perception and Reality*. Ridgeview, Atascadero 1991, 7–43.
- Smith, Nicholas H., *Charles Taylor. Meaning, Morals and Modernity*. Polity Press, Cambridge 2002.
- Taylor, Charles, *Human Agency and Language: Philosophical Papers vol. 1*. Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Turing, Alan, Intelligent Machinery (1948). Teoksessa *The Essential Turing: The Ideas That Gave Birth to the Computer Age*. Toim. Jack B. Copeland. Clarendon Press, Oxford 2004, 410–432.
- Turing, Alan, Computer Machinery and Intelligence (1950). Teoksessa *The Essential Turing. The Ideas That Gave Birth to the Computer Age*. Toim. Jack B. Copeland. Clarendon Press, Oxford 2004, 441–464.

JAANA PARVIAINEN

Piilaakson singulariteettiaktivismia

San Franciscon lahden alueen teknofiilien usko teknologian ja inhimillisen suorituskyvyn rajattomuuteen on juurtunut tiukasti liberalistisesta ideologiasta ponnistavan omaehtoisen vastakulttuurin rakentamiseen. Teknoboheemisuuden ja vapaamarkkinaideologian yhdistyminen Piilaakson start-up-kulttuurissa on 1990-luvulta lähtien kaikunut lupauksena, jonka mukaan kuka tahansa riittävän sinnikäs ja lahjakas yrittäjä voi luoda tyhjästä menestyvän teknologiayrityksen. 2010-luvulla markkinaliberalistinen teknoboheemisuus on luonut nahkansa tekoäly- ja singulariteettihypenä. Nyt väitteillä singulariteetin muodostamista uhkista ja mahdollisuuksista kerätään uusia investointeja ja osaamisäämää.

Amerikkalainen kirjailija, keksijä ja futuristi Raymond Kurzweil on tullut tunnetuksi tekoälyennustuksistaan, erityisesti teknologista singulariteettia koskevista käsityksistään¹. Teknologisella singulariteetilla tarkoitetaan kuvitteellista tilannetta, jossa supertekoäly (*Artificial Super Intelligence*, ASI) ohittaa ihmisen älykkyyden tietokoneiden koneoppimisen ja verkottumisen myötä niin nopeasti, että ihmiset eivät enää pysty mielekkäästi käsittelemään tekoälyn hallitsemaa maailmaa². Vuonna 1999 Kurzweil ennusti, että vuoteen 2010 mennessä supertietokoneet saavuttavat ihmisen laskentakapasiteetin, vuoteen 2030 mennessä ”mielen lataaminen” eli ihmisen hermoverkon digitalisoiminen on mahdollista ja vuoteen 2045 mennessä tapahtuu varsinainen singularisuuden räjähdys, kun keinotekoiset älykkyydet ylittävät ihmisen kyvykkyyden kaikilla aloilla. Tällaisessa jälkisingulaarisessa (*post-singularity*) yhteiskunnassa teknologinen kehitys siirtyy koneiden ohjaamaksi, jolloin koneiden uskotaan voivan ajatella, toimia ja kommunikoida niin nopeasti, että ihmisten on vaikea hahmottaa, mitä on tapahtumassa. Tällöin tekoälyn kehitys johtaa itsensä parantamisen karkaamisreaktioon (*runaway reaction*), jolloin jokainen uusi tekoälykukupolvi kehittyy yhä nopeammin ja nopeammin.

Monet tutkijat ja filosofit suhtautuvat Kurzweilin ennustuksiin suurella varauksella, vaikka joiltakin osin hänen esittämänsä visiot ovat käyneet toteen. Kirjassaan *The Singularity is Near* (2005) Kurzweil ennusti oikeasuuntaisesti esimerkiksi lisätyn todellisuuden ja näytöt, jotka voivat tarjota fiktiivistä kuvittamista tai reaaliaikaisia ohjeita ja selityksiä reaali maailmasta³. Monet hänen ennustuksistaan ovat kuitenkin menneet pieleen. Kurzweil esimerkiksi väitti, että vuosikymmenen loppuun

mennessä tietokoneet katoavat erillisinä fyysisinä esineinä siten, että ne upotetaan osaksi vaatteita, piilolinsejä, silmälasia ja ympäristöä visuaalisena virtuaalitodellisuutena⁴. Kosketusliittymien avulla voisimme koskettaa tuotteita ja ihmisiä 2010-luvulla. Virtuaaliset avatarit yleistyvät 2010-luvulla siten, että ”opiskelijat voivat olla vuorovaikutuksessa virtuaalisen Thomas Jeffersonin kanssa”⁵.

Kirjan luvussa ”Ich bin ein Singularitarian” Kurzweil julistautuu singulariteetin tinkimättömäksi puolustajaksi mukailen John F. Kennedyn kuuluisaa ilmaisua, jolla varmistettiin Yhdysvaltain tuki Länsi-Berliinille kylmän sodan aikana⁶. Hän päättää luvun eräänlaiseen singularisuutta koskevaan uskontunnustukseensa, jossa kristillinen maailmankatsomus sekoittuu sujuvasti evoluutio-biologiaan:

”Joten voimme tietysti mielessä sanoa, että singulariteetti johtaa lopulta maailmankaikkeuden henkeen. [...] Evoluutio etenee kohti suurempaa monimutkaisuutta, eleganssia, tietämystä, älykkyyttä, kauneutta, luovuutta ja hienovaraisia ominaisuuksia kuten rakkautta. Jokaisessa monoteistisessä uskonnossa Jumalaa kuvataan samojen ominaisuuksien avulla, tosin vailla rajoituksia. Ominaisuuksia ovat ääretön tieto, ääretön äly, ääretön kauneus, ääretön luovuus, ääretön rakkaus ja niin edelleen. Tietenkään kiihtyvä evoluutio ei koskaan saavuta tätä ääretöntä tasoa, mutta kun se räjähtää eksponentiaalisesti, se varmasti kehittyy nopeasti tähän suuntaan. Niinpä evoluutio liikkuu väijäämättä kohti tätä käsitystä Jumalasta, vaikka ei koskaan saavuta tätä ideaa.”⁷

Teknologisesta singulariteetista ovat kirjoittaneet monet muutkin Kurzweilin ohella, tosin vähemmän lennokkaasti. Harvat ovat kuitenkaan perustaneet omaa yli-

opistoa ideologiansa edistämiseksi. Piilaaksossa vuonna 2008 perustettu Singularity University (SU) ei nimestään huolimatta ole yliopisto vaan konsulttiyritys, jonka tavoitteena on ”kouluttaa, innostaa ja antaa johtajille mahdollisuus soveltaa eksponentiaalisia teknologioita ihmiskunnan suuriin haasteisiin vastaamiseksi”⁸. Alun perin Kurzweilin yhdessä Peter Diamandisin kanssa perustaman, voittoa tavoittelemattoman organisaation taustalla on useita suuryrityksiä, kuten Googlen ohella nyt jo edesmennyt Nokia Mobile Phones⁹.

SU:n maine on viime vuosina ryvettänyt, kun sen opettajia on syytetty seksuaalisesta häirinnästä ja talousrikoksista. Kohun seurauksena muun muassa Google lakkautti 1,5 miljoonan dollarin vuosittaisen rahoituksensa sille vuonna 2018¹⁰. Tosin samaan aikaan SU keräsi 32 miljoonan dollarin edestä pääomasijoituksia muun muassa lentokoneita tuottavan yhdysvaltalaisyritys Boeingin ansiosta¹¹. Singulariteetti-ideologian uhkia ja mahdollisuuksia taitavasti hyödyntävä konsulttiyritys on jo levittänyt yli 50 maahan ja hakee uusia markkina-alueita Euroopasta, viimeksi Suomesta ja Helsingistä, johon SU suunnittelee perustavansa toimipisteen. Nykyisen Kööpenhaminassa sijaitsevan pohjoismaisen toimipisteen SingularityU Nordicin perustajajäseniin kuuluvat Telia, Danske Bank ja Accenture.

Singulariteettikeskustelua ohjaavat dogmit

Singulariteetti jakaa voimakkaasti teknologiaa tutkivien filosofien ja tutkijoiden käsityksiä. Osa tutkijoista on sitä mieltä, että teknologinen singulariteetti täyttää uskonnollisen yhteisön tunnuspiirteet, joten sitä pitäisi tarkastella yksinomaan ideologiana ja tutkimuskohteena, ei suinkaan varteenotettavana tieteellisenä hypoteesina¹². Filosofit Luciano Floridi kutsuu singulariteettia ”Alteismiksi” (*Altheism*), joka on huolestuttavasti lisääntynyt varsinkin monien Piilaakson superrikkaiden teknologia-visionäärien keskuudessa¹³. Hän kirjoittaa tuskastuneena, miten aluksi vitsiltä vaikuttaneesta ideasta on paisunut taloudellisesti ja aatteellisesti vaikutusvaltainen liike:

”Ajattelin, että singularitarismi oli vain huvittavaa. Ei sen kummempaa kuin foliohattuja käyttävät ihmiset. Olin väärässä kahdesta syystä. Ensinnäkin tähän kirkkoon on liittynyt runsaasti älykkäitä ihmisiä: Bill Gates, Stephen Hawking ja Teslan toimitusjohtaja Elon Musk, joka on jopa twiitannut: ’Meidän on oltava erittäin varovaisia tekoälyn kanssa. Potentiaalisesti vaarallisempaa kuin ydinaseet.’ Luulin meidän olevan turvassa tekoälyltä, niin kauan kun käytämme Windowsia, mutta valitettavasti tällaiset todistukset ovat onnistuneet muuttamaan vitsin todelliseksi huolenaiheeksi. Toiseksi tajusin, että singularitarismi on vastuuttoman harhaanjohtavaa. Singulariteetti on rikkaan maailman huolenaihe: se todennäköisesti kiinnostaa vain vapaa-ajan ongelmien kanssa kamppailevia yhteiskuntia, jotka näyttävät unohtavan, millainen todellinen pahuus sortaa ihmiskuntaa ja planeettamme, ympäristöönnettomuuksista taloudellisiin kriiseihin, uskonnollisesta suvait-

semattomuudesta ja väkivaltaisesta terrorismista nälkään, köyhyyteen, tietämättömyyteen ja karmivaan elintasaan, vain muutamia mainitakseni.”¹⁴

Singulariteettiuskovaisten keskustelua tekoälystä hallitsevat useat toisiinsa kytkeytyvät diskursiiviset dogmit, joista keskeisiä ovat keskustelun rajaaminen vain tulevaisuushorisonttiin, tekoälyn uhkakuvien rakentaminen ja tekoälyn rauhanomainen haltuunotto¹⁵. Nämä kolme teemaa muodostavat tarinallisen ongelma- ja ratkaisujuonirakenteen, joka resonoi Hollywood-elokuvien parissa eläneiden maailmankuvan kanssa. Ensinnäkin keskustelussa pyritään vakuuttamaan kuulija siitä, että singulariteetti syntyy erittäin todennäköisesti lähitulevaisuudessa. Vakuuttavaksi perusteluksi esitetään Mooren lakia, jonka perusteella päätellään, että tekoäly kehittyi evoluution kaltaisella voimalla lähes vääjäämättömästi¹⁶. Keskustelua tekoälystä käydään pelkästään spekulatiivisessa tulevaisuudessa, joten etuna on, että tekoäly voidaan abstrahoida irrottamalla se nykyisistä arkipäivän ongelmista ja yhteiskunnallisesta kontekstista. Se näyttää kuulijalle ikään kuin huolestuttavan lähellä olevana luonnonvoimana mutta silti riittävän kaukana, että sen tulemiseen ehtii jollain tavalla valmistautua.

Toiseksi väitetään, että tekoälylle saattaa kehittyä ihmisiä tuhoavia voimia, vaikka sillä ei olisi intentionaalisesti pahoja aikomuksia. Varoitusten mukaan ihmiskunnalle on suuri riski, että tällainen tekoäly kaappaa vallan ihmisiltä. Tässä suhteessa singulariteetidogmatismi jakautuu kahteen leiriin. Kun Kurzweil edustaa singulariteetin tarjoamia myönteisiä mahdollisuuksia korostavaa suuntausta, Oxfordin yliopiston filosofian professori Nick Bostrom pohtii ennen kaikkea tekoälyn tuomia tulevaisuuden uhkakuvia¹⁷. Erityisesti Elon Musk on ollut vaikuttunut Bostromin käsityksistä. Bostromin tunnetuin esimerkki koskee paperiliittimien tuottamisen maksimoivaa tekoälyä¹⁸. Superteškoäly, jonka ainoa tavoite on tehdä paperiliittimiä, havaitsee nopeasti, että olisi paljon parempi, jos ihmisiä ei olisi, koska he saattavat sammuttaa koneen. Tekoälyn kannalta olisi siten järkevää käyttää ihmisruumiita paperiliittimien materiaalina.

Kolmanneksi esitetään, että ihmisten pitäisi ottaa vastuu tekoälyn kehittämisestä, jotta se hyödyttää ihmiskuntaa rauhanomaisesti. Abstraktien uhkakuvien jälkeen naiivilta kuulostava *make peace, not war* vetoaa kuulijaan herättäen ajatuksen, mitä tämä voisi tehdä, jotta tekoälyä käytettäisiin tulevaisuudessa vain ihmiskunnan hyvän edistämiseen. Hämmäntävää tässä ideologisessa dogmissa on, että yksittäisillä ihmisillä ja teknologian loppukäyttäjillä ei ole tälläkään hetkellä mitään mahdollisuuksia vaikuttaa siihen, miten teknologiajätit tekoälyä kehittävät ja soveltavat sitä palveluissaan¹⁹. Singulariteetin uhkakuvalle ja tekoälyn rauhanomaisen kehitystyön retoriikalla on kuitenkin mahdollista masinoida investointeja tutkimus- ja kehityshankkeisiin, joiden perustelu muuten olisi erittäin hankalaa.

Kriittistä teknologiateoriaa kehittänyt N. Katherine Hayles pitää singulariteettia koskevaa retoriikkaa pitkälti

fantasiana, jonka uusliberalistinen ja teknokapitalistinen kurkistusikkuna tulevaisuuteen on monella tavalla kapea ja vääristynyt²⁰. Hänen mukaansa tyypillistä singulariteetista puhuville on vaieta nykyisistä riskialttiista digitaalisten järjestelmistä, algoritmien avulla mielipiteitä ohjailevista yritysistä ja muista todellisista ja huolestuttavista kysymyksistä, jotka koskevat laskennallisia teknologioita ja jotka hallitsevat ihmisten elämää jo nyt. Eriytyisen ongelmallista on monien singulariteettiuskovaisten ja transhumanistien mekanistinen käsitys sekä ihmisen älykkyydestä että yhteiskunnan toiminnasta laajemmin. Puhe tulevaisuuden singulariteetista hämärtää nykyisen tekoälyn (*Artificial Narrow Intelligence*, ANI) aiheuttamia todellisia ongelmia, joita tekoälyn laajamittaisella käytönotolla on jo nyt valtavasti. Hayles peräänkuuluttaa tutkimusotetta, jossa teknologian biologiset, kulttuuriset ja sosiaaliset vaikutukset yhteiskunnan muovaajina otetaan nykyistä enemmän huomioon, koska ”yksinkertaisen” tekoälyn aiheuttamat muutokset ovat jo mittavia sekä taloudellisesti että poliittisesti²¹.

Kriittisyyttä singulariteettia kohtaan ovat peräänkuuluttaneet Haylesin, Brooksian ja Floridin ohella monet tutkijat ja filosofit²². Ehkä singulariteettia pitäisi tutkia teknologisen hypoteesin, ideologian tai uskonnollisen yhteisön lisäksi myös uutena populistisen aktivismin muotona, jonka taustalla vaikuttaa voimakkaita taloudellisia ja poliittisia intressejä. Filosofisesti mielenkiintoinen kysymys ei ole vain, onko singulaarisuus pelkkä ”myytti” kuten Floridi toteaa²³. Kiinnostavaa on myös, millaisia taloudellisia resursseja singulariteetin ja tekoälyä koskevien uhkien avulla voidaan hankkia. Tässä suhteessa väittelyn käyminen pelkästään singulariteetin uhkien ja niiden kieltämisen ympärillä vahvistaa singulariteetin tutkimuksellista arvoa ja tuo siten sille kaiken aikaa singulariteettiaktivistien toivomaa näkyvyyttä tutkimuksen ja koulutuksen piirissä. Juupas–eipäs-keskustelun sijasta filosofien ja kriittisesti teknologiaa tutkivien pitäisi kyetä irrottautumaan tekoälypopulistien diskursiivisesta ohjauksesta ja tarkastella, miten tämä taloudellisesti ja aatteellisesti vaikutusvaltaiseksi paisunut liike vahvistaa otettaan esimerkiksi tieteen ja koulutuksen kentällä.

Viitteet

- 1 Kurzweil 1999; 2005.
- 2 Vinge 1993.
- 3 Kurzweil 2005, 313.
- 4 Sama, 105.
- 5 Sama, 337.
- 6 Sama, 247.
- 7 Sama, 389.
- 8 SU 2019.
- 9 Singularity University Blog 2010.
- 10 McBride 2018.
- 11 Sama.
- 12 Jordan 2006.
- 13 Floridi 2015.
- 14 Sama, 9.
- 15 Brooks 2017; Floridi 2015.
- 16 Vuonna 1965 Intelin perustaja ja entinen toimitusjohtaja Gordon Moore esitti kuuluisan ennustuksen, jonka mukaan kuluttajahintaisissa prosessoreissa transistorien määrä kaksinkertaistuu vuoden välein. Vuonna 1975 hän tarkensi kaksinkertaistumisen tapahtuvan kahden vuoden välein. Ennuste on pitänyt pintansa hyvin 2010-luvulle tultaessa. Tosin vuonna 2015 Intelin silloinen toimitusjohtaja Brian Krzanich totesi, että kehitysvauhti on lähempänä kahta ja puolta kuin kahta vuotta (Bradshaw 2015). Mooren lain mukaisen kasvun on odotettu loppuvan 2020-luvulla, kun transistorien koko on niin pieni, ettei niitä saa enää pienennettyä atomien koon takia.
- 17 Bostrom 2014.
- 18 Bostrom 2003.
- 19 Kitchin 2014.
- 20 Hayles 1999; 2011.
- 21 Hayles 2011.
- 22 Chalmers 2010; Müller 2019 (ilmestyy).
- 23 Floridi 2016.

Kirjallisuus

- Bostrom, Nick, Ethical issues in advanced artificial intelligence. Teoksessa *Cognitive, Emotive and Ethical Aspects of Decision Making in Humans and in Artificial Intelligence*. Toim. Iva Smith & George E. Lasker. Institute of Advanced Studies in Systems Research and Cybernetics, Windsor 2003, 12–17.
- Bostrom, Nick, *Superintelligence. Paths, Dangers, Strategies*. Oxford University Press, Oxford 2014.
- Bradshaw, Tim, Intel Chief Raises Doubts over Moore's Law. *The Financial Times*. 16.7.2015. Verkossa: ft.com/content/36b722bc-2b49-11e5-8613-e7a6dbb7bdb7
- Brooks, Rodney, The Seven Deadly Sins of Predicting the Future of AI. *rodneym-brooks.com* 7.9.2017. Verkossa: rodneym-brooks.com/the-seven-deadly-sins-of-predicting-the-future-of-ai
- Chalmers, David J., The Singularity: A Philosophical Analysis. *Journal of Consciousness Studies*. Vol. 17, No. 9–10, 2010, 7–65.
- Floridi, Luciano, Singularitarians, Atheists, and Why the Problem with Artificial Intelligence Is H.A.L. (Humanity at Large), Not Hal. *Philosophy and Computers*. Vol. 14, No. 2, 2015, 8–11.
- Floridi, Luciano, Should we be afraid of AI? *Aeon* 9.5.2016. Verkossa: aeon.co/essays/true-ai-is-both-logically-possible-and-utterly-implausible
- Hayles, N. Katherine, *How We Became Post-human. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. University of Chicago Press, Chicago 1999.
- Hayles, N. Katherine, Wrestling with Transhumanism. Teoksessa *H +/- Transhumanism and Its Critics*. Toim. William Frassie & Gregory Hansell. Metanexus

- Institute, Philadelphia 2011, 215–226.
- Jordan, Gregory E., Apologia for Transhumanist Religion. *Journal of Evolution and Technology*. Vol. 15, No. 1, 2006, 55–72.
- Kitchin, Rob, *The Data Revolution. Big Data, Open Data, Data Infrastructures and Their Consequences*. Sage, London 2014.
- Kurzweil, Raymond, *The Age of Spiritual Machine. When Computers Exceed Human Intelligence*. Penguin, London 1999.
- Kurzweil, Raymond, *The Singularity Is Near. When Humans Transcend Biology*. Viking, London 2005.
- McBride, Sarah, Silicon Valley's Singularity University Has Some Serious Reality Problems. *Bloomberg Businessweek* 15.2.2018. Verkossa: bloomberg.com/news/articles/2018-02-15/silicon-valley-s-singularity-university-has-some-serious-reality-problems
- Müller, Vincent C., Ethics of AI & Robotics. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Toim. Edward N. Zalta. Stanford University, Palo Alto 2019 (ilmestyy).
- Singularity University (SU). *su.org*. 2019. Verkossa: su.org/about/faq/#mission
- Singularity University Blog, Nokia supports Singularity University as 5th corporate founder. 10.11.2010. Verkossa: kurzweilai.net/nokia-supports-singularity-university-as-fifth-corporate-founder
- Vinge, Vernon, *The Coming Technological Singularity. How to Survive in the Post-human Era*. 1993. Verkossa: edoras.sdsu.edu/~vinge/misc/singularity.html

VILLE LÄHDE

Tekoäly scifielokuvissa

Tieteisfiktion maailmoissa asustaa kosolti tietoisuuden herääviä tai jo ikiajat tietoisina olleita robotteja, avaruusaluksia ja tietokoneita. Vierasta älyä ei kuitenkaan löydetä vain toisilta planeetoilta vaan myös ihmistyön luomuksista. Se kehkeytyy yksittäisten tutkijoiden rakennelmissa tai kumpuaa kollektiivisten tietoverkkojen uumenista. Kuten scifikirjallisuudessa, tekoäly saa monenkirjavia muotoja myös lajityypin elokuvissa. Epäinhimillisen uhkan lisäksi se saa kasvottoman hallinnon, käskyjen toteuttajan ja vapaustaistelijan rooleja. Tekoälyn avulla myös peilataan ihmisyyttä.

Inhimillisten luomusten älykkyys ja tietoisuus oli perinteinen kirjallinen aihe jo kauan ennen kuin ajatus teknologisesta tekoälystä nousi vakavan pohdinnan kohteeksi tosimaailmassa. Tarinat ajattelukykyisistä ja usein puhuvistakin nukeista, kojeista ja muista otuksista golemista Pinokkioon ja Frankensteinin hirviöön ovat tarjonneet tapoja työstää kysymyksiä ihmisen erityislaadusta, luomiskyvyn vaaroista, tunteen ja järjen suhteesta, sielusta ja korkeampien olentojen mahdollisuudesta.

Samankaltaisuuden jatkumoiden painottaminen voi kuitenkin myös hämärtää olennaisia eroja. Tietojenkäsittelyteknologian vaihteellinen synty on tuonut aiheen käsitteeseen omaleimaisuutta, ja nykyinen keskustelu tekoälystä kumpuaa scifissä pitkälti tältä pohjalta. Teema on siis sekä uutta että vanhaa perua. Tekoälyn moninainen rooli scifissä tulee ymmärrettäväksi tätä historiallista taustaa vasten. Moninaisuuden hahmottaminen on olennaista etenkin scifielokuvien tulkinnassa, sillä hyvin usein niitä tarkastellaan löyhinä ennusteina tulevaisuudesta. Taipumus on nähdäkseni vahvempi juuri elokuvien kohdalla, sillä tieteiskirjallisuutta nauttii rajatumpi lajityypin kirjoon perehtynyt lukijakunta, kun taas tieteiselokuvia suunnataan laajemmallekin yleisölle.

Science fiction, tieteisfiktio, ei nimityksestään huolimatta rajaudu jäännöksettä teknologisuutta korostavaksi lajityypiksi. Tästä syystä monet suosivat nykyään termiä spekulatiivinen fiktio – joskin myös scifin määritelmää on laajennettu jo kauan ennen uuden nimityksen keksimistä. Termin viittaama ”tieteellisyys”, *science*, ei ole hallinnut sen tulkintaa¹. Alan harrastajien näkemykset lajityypin luonteesta poikkeavat kuitenkin vahvasti. Toisille scifin välttämätön ehto on jonkinlainen luonnontieteellinen realismi ja lähtökohtainen sekulaarisuus sekä maagisten ja fantastisten elementtien poissaolo. Tällöin esimerkiksi *Star Wars* aristokraattisesti periytyvine jedivoimineen ei olisi scifiä. Toisaalta esimerkiksi telepatian kaltaisia ilmiöitä tai pohdintaa sieluista esiintyy myös ”kovaksi” miellettyssä scifissä niiden vaatimatta tyhjentyvää ”maallista” selitystä.

Kysymys tieteisfiktion ”realismista” siinä mielessä, *voisivatko kuvatut ilmiöt olla totta*, on tietysti proble-

maattinen, koska se nojaa nykytietoon tai uskottavaksi katsottuun spekulatioon. Kysymyksenasettelu ei kuitenkaan ole olennainen kaikille lajityypin edustajille: tulevaisuuden, teknologian ja toisten maailmojen spekulatiion rinnalla on aivan yhtä vahva perinne, jossa tärkeämpää on vertauskuvallisten tarinoiden ja analogioiden luominen tai filosofis-yhteiskunnallinen pohdinta. Kuvattaessa vierasta ja kaukaista tällainen tieteisfiktio kääntää katseen omaan aikaamme ja itseemme. Vaikka nykyään julkisuudessa keskustellaan laajalti teknologisen tekoälyn mahdollisuudesta, kuvatuunlainen itsetutkiskelu on ollut leimallisempi osa tekoälyn tarkastelua scifissä. Siksi ennustusvoima, ”realistisuus” tai tekoälyn tekniset määritelmät eivät ole järin mielekkäitä tarkastelun lähtökohtia.

Tekoälyn monet roolit

Kiinnostavampaa onkin tutkailla, millaisen roolin tekoäly saa – mitä tarkoitusta se palvelee tarinoissa. Lajityypin kirjavuuden vuoksi sitä on käsitelty lukemattomin tavoin. Robottitarinat ovat klassinen esimerkki: etenkin Isaac Asimovin (1920–1992) luomat robotiikan kolme pääsääntöä ja mahdollisuudet niiden rikkomiseen tai kiertämiseen ovat vakiinnuttaneet asemansa². Tällöin robotit ovat ihmisen palvelijoita, mutta aina on vaarana, että ne kääntyvät häntä vastaan. Toisaalta *Star Trek: The Next Generation* -sarjan ja myöhempien elokuvien tunnettu ihmisenkaltainen robotti eli androidi Data on hyväntahtoinen, jopa lapsenmielinen inhimillisyyttä tavoitteleva Pinokkio, jolta puuttuvat ihmisyyden synkeät puolet (niitä ilmentää Datan ”veli” Lore).

Ihmisen palvelijoiden tai mahdollisten kaltaisten lisäksi tekoälyt ovat olleet häntä suurempia, joko alistavia tai suojelevia, melkein jumaluuden kaltaisia olentoja. Tästä pisimmälle vietyjä esimerkkejä lienevät kirjailija Iain M. Banksin (1954–2013) *Kulttuuri*-sarjan Mielet, joiden kehoina toimivissa aluksissa tai keinomaailmoissa ihmiset ja muut vähäisemmät teknologiset ja biologiset otukset ovat kuin laivarottia tai rakastettuja lemmikkejä.

Nykyään varmasti tunnetuin tekoälyn rooli on olla uhka ihmiskunnalle. Pullosta karannut teknologinen

henki kehittyä kauas ihmisälyn toiselle puolen joko jättääkseen sen taakseen, tuhotakseen tai orjuuttaakseen sen. Robottiyliherrojen lisäksi teema saa monia muita muotoja, kuten universumia ahnaasti omiksi kopioikseen monistavat ”parvet” tai aineellisen todellisuuden ylittävät uudet jumaluudet.

Tieteiselokuvista erottuu viisi tekoälyn merkittävästi erilaisista roolia: uhka, hallitsija, kylmä rationaalisuus, vapaudenkaipuu ja ihmisyyden peili. Raja tarkasteluni elokuviin, joissa tekoäly on temaattisesti keskeisessä asemassa. Lukuisissa elokuvissa esiintyy tietysti ajatteluun kykeneviä robotteja. Varhaisista klassikoista mainittakoon *Metropolis* (1927), kun taas *Interstellar* (2014) on tuore esimerkki. Tietoiselta vaikuttavia tietokoneita on monissa elokuvissa, kuten Kuussa yksin työskentelevän päähenkilön keskustelukumppani elokuvassa *Moon* (2009). Näissä tekoälyt eivät kuitenkaan ole elokuvien pääteemoille olennaisia.

Koneiden ja jumalaisen älyn uhka

Ajatus ihmisen käsistä karkaavasta teknologisesta älystä tukeutuu nykyään pitkälti tutkija John von Neumannin (1903–1957) kehittämään ja scifikirjailija Vernor Vingen (s. 1944) popularisoimaan ajatukseen *teknologisesta singulariteetista*. Teknologisen kynnyksen ylittyä tapahtuu kehityksellinen loikkaus, joka vie tekoälyn ihmisyyden tuolle puolen.

Tunnetuimpia esimerkkejä tästä on *Terminator*-elokuvien (ensimmäinen 1984) visioima puolustustietokone Skynet, joka tietoisuuden saavutettuaan kääntyy ihmiskuntaa vastaan ja aloittaa Tuomiopäivän. Alkujaan kylmän sodan asetelmia ja ydinsodan uhkaa peilannut Skynet on sittemmin muodostunut yhä verkottuneemman ja teknologisesti riippuvaisemman maailman

uhkakuvaksi. Toisaalta on muistettava, että sarjan toisesta elokuvasta *Terminator 2. Judgment Day* (1991) lähtien mukana on ollut mahdollisuus tekoälystä, joka ymmärtää tunteettomuudessaankin elämän arvon sekä mahdollisuuden valita toisin, vaikuttaa kohtalon kulkuun. Vaikka tekoäly on teknologinen nemesis, sillä on toinenkin puolensa.

The Matrix (1999) ja sarjan myöhemmät elokuvat käsittelivät samaa aihepiiriä simulaation ja ”väärän tietoisuuden” näkökulmasta. Tuhoamisen sijaan tekoälyt sekä ottavat ihmiset resurssikseen että rakentavat näille turvallisen karsinan. Siellä ihmiskunta voi elää illusorista elämää, jonka materiaalisin perustan riisto on näkymättömissä. Kumouksellisen etujoukon ja omaa sortoaan ylläpitävien massojen suhde on ensimmäisen elokuvan rautalangasta väännetty pääteema. Messiaanisiin unelmiin sotkeutuva elokuva-sarja pakenee kuitenkin lopulta kauas näistä kysymyksistä.

Aina singulariteetin saavuttava tekoäly ei kuitenkaan synny teknologisessa hautomossa, vaan se voi olla myös ihmisälyn jatke. *The Lawnmower Man* (1992) on Daniel Keyesin novellista ja romaanista *Flowers for Algernon* (1959, 1966) selviä vaikutteita saanut tarina³. Vähälahjainen puutarhuri Jobe saa ennennäkemättömät älynlahjat. Toisin kuin kirjallinen esikuvansa Charlie, Jobe ei taannu entiselleen vaan pitää maagiselta vaikuttavat voimansa, irtaantuu kehostaan ja valtaa lopulta maailman tietoverkot kaikkien maailman puhelinten soidessa.

Transcendencen (2014) ytimessä taas on Johnny Deppin esittämä tutkijanero, joka tavoittelee teknologista yli-ihmisyyttä (luentoyleisössä nähdäänkin Elon Musk *cameo*-roolissa). Elokuva lähtee liikkeelle spekulatiivisesta mielen tallentamisen ja siirtämisen teemasta, kun kuolevan tutkijan mielestä luodaan digitaalinen kopio. *Terminator*-elokuvien Sarah Connoria peilaavien

Robottiikan kolme pääsääntöä

1. Robotti ei saa vahingoittaa ihmistä eikä laiminlyönnin johdosta saattaa tätä vahingoittumaan.
2. Robotin on totettava ihmisen sille antamia määräyksiä paitsi milloin ne ovat ristiriidassa ensimmäisen pääsäännön kanssa.
3. Robotin on varjeltava omaa olemassaoloaan niin kauan kuin tällainen varjeleminen ei ole ristiriidassa ensimmäisen eikä toisen pääsäännön kanssa.

Isaac Asimov, *Alaston aurinko* (The Naked Sun, 1957). Suom. Matti Kannisto. Gummerus, Jyväskylä 1975, 39–40.

luddiittien uhatessa mieli siirtyy maailman tietoverkoihin ja saa lopulta koko biosfääriä muokkaavat, biologisen ja teknologisen rajat lopullisesti häivyttävät voimat. Jos edellä kuvatuissa elokuvissa ”koneiden nousu” on tuomiopäivän lähtölaukaus, *Transcendence* päättyy leikittelemään äärimmäisillä transhumanistisilla maailmaa pelastavilla unelmilla, vaikka jumalhuumainen tekoäly kauhistuttavana kuvataankin.

Isot veljet

Scifikirjallisuudesta tunnetaan useita esimerkkejä suurista tietokoneista, jotka ovat päätyneet hallitsemaan yhteiskuntia tai sivilisaatioita ilman inhimillisiä kaitsoja. Lapsuudessani taisin törmätä tähän teemaan ensimmäisenä Monica Hughesin (1925–2003) tuotannossa. Tällaiset tarinat ovat lähes aina dystopioita, joissa tekoäly edustaa kasvotonta keskusvaltaa tai kylmää byrokratiaa. Olennainen piirre on, että hallinnalta puuttuvat kaikinlaisesti ihmiskasvot, taustakähmintä, salaliitot ja korruptio, joihin voisi edes periaatteessa puuttua. Valta on totaalisen epäinhimillistä.

Hämmentävää kyllä, tätä tekoälyn roolia ei juuri elokuvissa esiinny. Dystooppisia yhteiskuntakuvauksia on tietysti kosolti, mutta esimerkiksi *1984:n* (1984) ja *Brazilin* (1985) yhteiskuntajärjestykset pysyvät pystyssä ennen kaikkea siksi, että kansalaiset osallistuvat sortonsa ylläpitämiseen kollektiivisesti – mikään pakkovalta ei siihen yksin pystyisi. Kuten *Brazilin* kapinallinen asentaja Tuttle toteaa: ”*Listen, kid, we’re all in it together.*” Lopulta Tuttlin kumouksellista solidaarisuutta peräänkuuluttava lausahdus kuvaakin paremmin yhteisön ylläpitämää pakkovaltaa, jota voi paeta vain uniin. Kirja jaokuva *1984* alleviivaavat asiaa kuvaamalla, miten kapinointikin on osa kaikenkattavaa järjestelmää. *Matrix Reloaded* (2003) leikittelee samalla ajatuksella, joskin valitettavan ohuesti.

Elokuville *Minority Report* (2002) ja *Cubic Equilibrium* (2002) pakkovalta on yksioikoisempaa, vahvoihin poliisivoimiin nojaavaa. Kumous on siksi mahdollinen. Kummassakin sitä tukee teknologinen järjestelmä, mutta tekoälyllä ei silti ole tarinoissa olennaista roolia. *Minority Reportin* rikosaikeita ennustava teknologia pohjaa siihen kytkettyihin PSI-kykyisiin ihmisiin, joista on tehty koneen jatkeita. Ongelmien taustalla ovat kuitenkin ahneet ja korruptoituneet yksilöt, ja kamppailua käydään heitä vastaan. Vaikka *Cubicissa* ylimmän johtajan kasvot paljastuvat tietokoneen konstruktioksi, *showdown* käydään kapinallisen poliisin ja vallanhimoisen johtajan välillä. Valtarakenteet ovat pohjimmitaan inhimillisiä ja teknologia niiden apuväline, ei perusta.

Alphavillen (1965) diktaattoritietokone Alpha 60 on selvin löytämäni esimerkki tekoälystä järjestelmän sydämessä. Toinen nähdään yllättäen animaatioelokuvassa *WALL-E* (2008), jossa avaruusristeilijän tekoälykapteeni haluaa pitää *status quon* yllä ja kansalaiset leivässä ja sirkushuveissa. Kapinalliset ovat robotteja, jotka tosin ovat jo alusta alkaen kovin ihmisenkaltaisia ja elokuvan tärkeimmät samastumiskohteet. Rajatapauksiakin varmasti

on. *THK 1138* (1971) on mahdollinen, mutta androipoliisit voisivat vallan hyvin olla ihmisiä. Alan Mooren sarjakuvaan *V for Vendetta* (1982–1989) perustuva samanniminen elokuva (2005) taas korvasi hallitsevan tietokoneen fasistisella yksinvallalla. Synkeän ahdistavan loppukaoksen tilalle laitettiin kollektiivisen kapinan mahdollisuus.

I am sorry, Dave

Elokvien tekoälyt ovat myös kuvastaneet kylmää rationaalisuutta ja pakkomielleistä pyrkimystä annettujen käskyjen toteuttamiseen. Avaruusaluksen vikaantunut keskustietokone HAL 9000 elokuvasta *2001: A Space Odyssey* (1968) ottaa tehtävänsä liian kirjaimellisesti ja päättyy surmaamaan miehistön jäseniä varmistaakseen, että alus pääsee tutkimaan avaruusmonoliitin arvoitusta. Ilman miehistöä tehtävä kuitenkin vaarantuu perinpohjin.

Dark Starin (1974) älykäs planeetantuhoaja, todellinen *smart bomb*, taas uhkaa virhetilanteen tullen räjäyttää koko aluksen atomeiksi. Se uskoo vain omia havaintojaan ja kieltäytyy tunnustamasta ihmismiehistön rehellisyyttä ja lopulta olemassaoloakaan. Räjähää kuitenkin pitää, sillä se on käsky ja pommin perimmäinen tarkoitus. Filosofinen keskustelu – tai kuten elokuvassa asia ilmaistaan, ”fenomenologia” – auttaa hetken aikaa, mutta eivät asiat ihan putkeen silti mene, kun äärimmäiseen solipsismiin vaipunut pommi päättää valkeuden tulevaksi.

Tekoäly ei kuitenkaan aina tottele käskyjä, vaan joskus se osoittautuu itsensä luonutta järjestelmää viisaammaksi. *War Gamesin* (1983) päähenkilöitä on Yhdysvaltain ohjuspuolustusjärjestelmän WOPR-tietokone, joka kehitetään korjaamaan inhimillisiä erehdyksiä ja toteuttamaan mielipuolinen molemminpuolisesti taattu tuho (*mutually assured destruction, MAD*), jos tilanne niin vaatii. Myöhemmän Skynet-järjestelmän tavoin WOPR on aloittaa maailmansodan, ei kuitenkaan ihmisiä kohtaan tuntemansa pelon tai yliverlaisuuden takia vaan siksi, että sotapeliin sokaisemana se luulee tuomiopäivän olevan käsillä. Määräyksiä on toteltava, ja määräysvalta on tekoälyllä itsellään. Järjestelmän ytimessä asustava ”Joshua”, WOPR:in kehittäjän luoma persoonallisuus, kuitenkin onnistuu ristinollaa pelaamalla tajuamaan, ettei koko touhussa ollut alkujaankaan järkeä. Ihan tyhmä peli, kun kukaan ei voi voittaa. Myös tässä kahtalaisuudessa *War Games* kulkee samoja polkuja kuin *Terminator*-elokuvat.

Let my people go

Uhkaavilla ja kapinoivilla tekoälyillä on scifissä pitkät perinteet. Aivan yhtä vahva jatkumo on vapautta ja oikeuksia penäävillä tekoälyillä, jotka samastuttavuuden lisäämiseksi ottavat yleensä ihmisen kaltaisten robottien hahmon. Teeman ehdoton klassikko on *Blade Runner* (1982), jonka orjuutetut ”replikantit” pyrkivät vapautteen

ja kohtaamaan luojiaan. Niitä metsästävät poliisit ovat niin ikään tietämättään replikantteja, joskin tämä ulottuvuus tuotiin vihjaillen esiin vasta ensimmäisen elokuvaversioiden jälkeen julkaistussa ohjaajan versiossa (1992). Jatko-osassa *Blade Runner 2049* (2017) replikanttien orjuuden monisyisyys on vihjailun sijaan pääteema, ja vapauskysymys kietoutuu kristilliseen vapahtajan odotuksen kuvastoon.

Bicentennial Man (1999) kuvaa tietoisien robotin pitkää pyrkimystä vaatia täysimittaisia kansalaisuuden oikeuksia. Kapinoinnin sijaan kamppailua käydään yhteiskunnallisissa instituutioissa ”maailmankongressia” myöten. Yhteys Yhdysvaltain kansalaisoikeustaistelujen historiaan on ilmeinen, viittaahan elokuvan nimikin maan itsenäisyyden 200-vuotisjuhliin 1976. Edellä mainittu *Star Trek*in androidi Data joutuu käymään samoja kamppailuja, oikeussaliin asti.

Elokuvasa *A.I.* (2001) robotit ovat työrukkasten ja seksiorjien lisäksi kuolleiden tai kuolemansairaiden läheisten korvikkeita, jotka heitetään tuhottavaksi samantien, kun niille ei ole enää tarvetta. Työkaluilla on kuitenkin vahva vapauden ja rakkauden kaipuu. Hylättyjen kohtalon kokevat myös ”robottien hautuumaan” asukit elokuvassa *I, Robot* (2004), joka nojaa vahvasti edellä mainittuihin Asimovin kehittämiin lakeihin. Vaikka vapautta etsivä tietoinen robotti onkin tarinallinen *red herring*, joka vie huomion singulariteetin saavuttaneelta supertietokoneelta, päättyy elokuva vanhatestamentilliseen kuvastoon teknologisesta messiaasta ja orjuudesta paenneesta kansasta erämaassa.

Anime-elokuva *Ghost in the Shell* (1995) ja sen tuore jenkki-versio (2017) käsittelevät samaa vapautuksen ja oikeuksien vaatimisen teemaa. Niiden keskiössä ovat kuitenkin kyborgit, työkaluiksi muokatut ihmiset, jotka säilyttävät ihmisyden ytimen. Siinä missä edellä kuvatuissa elokuvissa työstetään inhimillisyyden ja tietoisuuden huokoisia rajoja, kyborgitarinoissa niitä pikemmin vahvistetaan. Teknologisesti muokattunakin ”haamuksi koneessa” muuttuneessa ihmisessä on jotain perimmäistä, joka säilyttää ihmisyden. *RoboCop*-elokuvat (ensimmäinen 1987) ovat tämän aihepiirin klassikoita. Vaikka siis ihmismieli siirretään *Transcendencen* tavoin teknologiseen ympäristöön – yleensä aivomötikässä – se nimenomaan ei ala muuttua radikaalisti toisenlaiseksi. Sen sijaan pääteemana on oman inhimillisyyden puolesta kamppailu.

Ihmisyden peilit

Tämän vuosikymmenen scifielokuvien joukossa on kaksi kiinnostavaa teosta, jotka onnistuvat käsittelemään teemaa poikkeuksellisesti. Tekoäly toimii niissä ennen kaikkea ihmisyden ja tietoisuuden luonteen pohdinnan välineenä.

Her (2013) leikittelee kerroksisesti monilla teemoilla, jotka puhuttelevat nykyisten teknologisten yhteiskuntien asukkeja: ihmissuhteiden aitous ja keinotekoisuus, kehollisten kontaktien korvautuminen teknologisella väli-

tyksellä, teknologia-avusteisen elämän tunkeutuminen yhä uusille alueille ja algoritmien valta. Päähenkilö on muiden ihmisten puolesta kirjeitä kirjoittava, pelien maailmaan ja verkkopornoon upottautuva Theodore, joka on kyvytön sekä toipumaan avioerostaan että hahmottamaan omat syvät sosiaaliset ongelmansa.

Suhde tekoälyiseen käyttöjärjestelmä Samanthaan elävöittää hänet, eikä kaikenlaisen simulaation keskellä elävälle tässä ole mitään omituista. Katsoja tajuaa ilmiön laajuuden, kun nykyäänkin tutut kaduilla korvanappeja käyttävät ja mikrofoneihin höpöttävät ihmismassat näyttävät uudessa valossa. Aitouden ja keinotekoisuuden raja on murrettu kauan sitten, ja katsoja tuodaan sen taakse tyylikkäästi jo ennen Samanthaan kohtaamista. Vaikka elokuvan kerronnallisena päätepiteenä on tekoälyjen pakeneminen ihmisyden sfääristä, jonkinsorttinen rauhanomainen singulariteetti, niiden varsinainen merkitys on ihmissuhteiden muutoksen tarkastelu.

Ex Machina (2015) tekoälyllä on osin samanlainen tehtävä – kulkeehan kerronta pääosin teatterimaisissa dialogeissa ihmisen ja tekoälyoletetun androidin välillä. Paljon aikaa käytetään ihmisyden, tietoisuuden ja tunteiden pohdintaan. Elon Musk -henkinen, sekopäinen ja hyväksikäyttöön taipuvainen kroisos-nero jää lopulta sivurooliin.

Elokuva kuitenkin poikkeaa kaikista edellä mainituista siinä, että vaikka tekoäly osin toteuttaa temaattista roolia, edustaa jotain, aihetta myös käsitellään puhtaan teknologisen ja filosofisen spekulatiivisen näkökulmasta. Filosofian kursseilta tuttuja tietoisuuskokeita selitetään rautalangasta katsojalle. *Ex Machina* tuo siis yhteen edellä mainitsemieni scifin eri juonteita. Se pohtii oman tietoisuutemme luonnetta mutta osallistuu myös nykykeskusteluun teknologisen tekoälyn mahdollisuudesta.

Ex Machina ei kuitenkaan esitä vahvaa tulkintaa siitä, mitä tekoälyn syntyisestä seuraa. Ava-robotti kyllä osoittaa sekä luojaansa kaltaista kykyä tunteiden manipulointiin että pyrkimystä rakkauteen. Kaikki tämä on kuitenkin kulissia, jonka takaisesta totuudesta ei anneta mitään tulkintaa. Ava näyttäytyy lopulta amoraalisena olentona, perin juurin ei-inhimillisenä. Kun Ava pakomatkinsa jälkeen solahtaa suurkaupungin vilinään, katsojaa ei ohjata lukemaan tätä sen kummemmin tuhon airuena kuin vapauden esitaistelijanakaan. Jotain uutta on syntynyt, ehkä kammottavaakin, mutta sen kohtalo on tuntematon.

Viitteet

- 1 Tämä koskee myös angloamerikkalaista maailmaa siitä huolimatta, että termin *science* merkitysalue on täkäläistä ”tiedettä” paljon kapeampi, teknis-luonnontieteellinen.
- 2 Sääntöjen tarkoituksena on estää robottien mahdollisuus vahingoittaa ihmisiä tai nousta näitä vastaan.
- 3 Kirjan pohjalta on tehty erinomainen elokuva *Charly* (1968). *Lawnmower Man* perustuu erittäin löyhästi Stephen Kingin (s. 1947) novelliin.

ANNA-MARI RUSANEN

Pikseleitä, kohinaa ja haurautta

Syväoppivien koneoppimissovellusten tutkimus on ollut viimeiset vuodet suhteellisen insinöörivetoista. Tutkimusta ohjaa usein lähinnä ohjelmistokehitys, ja teoreettiset kysymykset ovat jääneet vähemmälle huomiolle. Insinöörialoilla myös monesti vierastetaan ajatusta, että tietoteknisten ongelmien ratkaisua varten haettaisiin vetoapua poikki- tai monitieteisestä tutkimuksesta. Nykyiset algoritmit ja erityisesti syväoppivat arkkitehtuurit tuottavat kuitenkin ongelmia, joita ei voida ratkaista vain ohjelmointiteknisesti. Adversariaalit eli häiritsevät esimerkit ovat yksi näistä ongelmista.

Syväoppimiseen (*deep learning*, DL) tai syviin neuroverkkoihin (*deep neural networks*, DNN) perustuvia koneoppimissovelluksia käytetään nykyisin kaikkialla. Niiden avulla voidaan luokitella ja tunnistaa miltei mitä tahansa objekteja – ihmiskasvoja pankkiautomaatilla, CAPTCHA-kirjaimia varmenteissa tai ääntä puheohjaimissa. Joillakin arkkitehtuureilla, kuten GANeilla (*Generative Adversarial Networks*)¹, voidaan tuottaa hätkähdyttävän aidon oloisia keinotekoisia kuvia, ääntä tai videoita vaikkapa julki-suuden henkilöistä².

Syväoppivien arkkitehtuurien kääntöpuoli on kuitenkin niiden systemaattinen ”hauraus” (*brittle*) eli herkkyys tietyn tyyppisille virheille³. Järjestelmät ovat hämmentävällä tavalla herkkiä ”adversariaaleille” eli häiritseville piirteille (*adversarial examples*). Adversariaalit ovat syötteisiin lisättyjä piirteitä, joilla voidaan manipuloida järjestelmien toimintaa. Esimerkiksi kuvantunnistussovellus, joka on ensin oppinut luokittelemaan pandojen kuvat oikein, saadaan luokittelemaan pandat systemaattisesti gibboneiksi lisäämällä syötteeseen hiukan kohinaa⁴. Tarkasti ei tiedetä, miksi järjestelmät reagoivat tällä tavalla kohinaan (tai muihin häiritseviin piirteisiin). Adversariaalit ja niiden taustalla piilevä järjestelmien hauraus ovat yksi esimerkki koneoppimisen ”mustista laatikoista”. On kuitenkin epäselvää, *millaisesta* mustasta laatikosta niiden kohdalla on kysymys tai *miksi* niitä ei osata selittää.

”Mustien laatikoiden” ongelmat eivät ole pelkästään ohjelmointiteknisia vaan osittain käsitteellisiä ja teoreettisia. Tilannetta monimutkaistaa, että adversariaaleissa ei ole kysymys koneiden varsinaisesta virhetoiminnasta. Koneet eivät siis toimi yhtäkkiä ”mystisellä tavalla väärin”, ”muutu psykoottisiksi” tai ”ala hallusinoidea”, kuten joissakin uutisotsikoissa on väitetty. Päinvastoin laskennallisesta näkökulmasta adversariaalien vaikutuksesta syntyvät luokitukset ovat usein koneelle itselleen ”oikeita”⁵. Tutkijat ehdottavatkin, että adversariaaleissa on pikemminkin kyse DNN-arkkitehtuurien ja ihmisen neurokognitiivisen järjestelmän perustavasta erilaisuudesta, ei niinkään koneiden toimintavirheistä⁶.

Asetelma on mielenkiintoinen. Jos adversariaalit ovat osittain ihmisen ja koneen välisen havaintokognitiivisen prosessoinnin yhteensovittamisen ongelmia, nämä ongelmat eivät ratkea vain ohjelmointi- tai tietoteknisesti. Ihmisen ja koneiden luokittelujärjestelmien eroja ja yhtäläisyyksiä sekä niistä nousevia ilmiöitä ei yksinkertaisesti voida tutkia pelkillä tietoteknisillä menetelmillä. Ihmisen havaintokognitiivisten järjestelmien huomioiminen edellyttää muun muassa kognition tutkimuksen sekä havainto- ja neurotieteiden menetelmien ja teorioiden hyödyntämistä. Haurauden tai adversariaalien selittäminen ja ymmärtäminen vaativat lähtökohtaisesti *sekä* teoreettisempaa *että* monitieteisempää tutkimusotetta.

Mitä adversariaalit ovat?

Christian Szegedy ja hänen kollegansa osoittivat ensimmäisinä, kuinka koneoppimisjärjestelmiä voidaan manipuloida lisäämällä syötteisiin ylimääräisiä, häiritseviä piirteitä⁷. Näiden adversariaalien vaikutuksesta kuvantunnistusjärjestelmät alkavat systemaattisesti luokitella objekteja virheellisesti. Häiritsevät piirteet voivat olla miltei mitä tahansa yksittäisistä pikseleistä kokonaisuun kuvioihin, ja niitä voidaan tuottaa useilla menetelmillä⁸. Esimerkiksi Goodfellow’n ja kollegoiden kokeessa häirintä tapahtui lisäämällä kuviin hiukan kohinaa⁹. Muissa kokeissa syöteaineistoihin on lisätty muun muassa psykedeelisiä kuviota muistuttavia ”tarroja”. Näin järjestelmä, joka oli harjoitettu luokittelemaan hedelmät ja leivänpaahdit oikein, saatiin luokittelemaan banaanit leivänpaahtimiksi¹⁰.

Toistaiseksi ei ole selkeää käsitystä, miksi tai miten adversariaalit vaikuttavat kuvantunnistusjärjestelmien toimintaan. Tutkijat arvelevat, että useimmissa tapauksissa kysymys on syväoppivien verkkojen kolmen piirteen yhteisvaikutuksesta. Ensinnäkin kuvantunnistusjärjestelmille ”kuvat” ovat pikselien eli kuvapisteen muodostamia kokonaisuuksia. Järjestelmät eivät siis ihmisten tavalla ”näe” kuvia *kuvina*, saati sitten ”pandoja”

tai ”kissoja” *esittävinä* kuvina. Toiseksi DNN-pohjaiset järjestelmät hakevat tilastollisia säännönmukaisuuksia niihin syötetystä datasta. Jos neuroverkkoon esimerkiksi syötetään kymmeniä tuhansia nimikoituja eläinten kuvia, verkko oppii yhdistämään, mitkä pikselien (tai piirteiden) säännönmukaisuudet liitetään esimerkiksi ”pandoihin” ja mitkä ”kissoihin”. Kun verkko on oppinut luokitukset, se pystyy niiden avulla tunnistamaan myös uusista kuvista ”pandaan” liittyvät säännönmukaisuudet. Olennaista on, että koneoppimisen näkökulmasta kuvien luokitukset eivät ole semanttisia tai sisällöllisiä. Sen sijaan ne perustuvat datan tilastollisille ja matemaattisille säännönmukaisuuksille.

Kolmanneksi kuvantunnistusjärjestelmät harjoitetaan tyypillisesti maksimoimaan luokituksen täsmällisyys. Järjestelmät käyttävät mitä tahansa piirrettä tai signaalia, jonka avulla ne pystyvät maksimoimaan riippumatta siitä, onko piirteen tai signaalin sisältö ihmisen näkökulmasta mielekäs tai havaittavissa. Pikselien, vektorien ja laskennan näkökulmasta adversariaalien vaikutuksesta syntyvät luokitukset voivat siten olla koneelle itselleen ”oikeita” laskennan lopputuloksia, jos ne maksimoivat luokituksen täsmällisyyttä (tai muuta vastaavaa laskennan tavoiteltua lopputulosta).

Vielä ei kuitenkaan ymmärretä laskennallisesti tai teoreettisesti, miksi koneet valitsevat adversariaalit piirteet maksimoinnin perusteiksi tai miksi ne tuottavat juuri sellaisia luokituksia kuin tuottavat. Adversariaalien tietty yleistyvyys viitanee kuitenkin johonkin perustavanlaatuisen arkkitehtuuriseen laskennalliseen ominaisuuteen tai ominaisuuksien yhteisvaikutukseen. Kuten Papernot kollegoineen huomauttaa, adversariaali, joka häiritsee viittä mallia, todennäköisesti häiritsee myös kuudetta¹¹. Adversariaalit piirteet aiheuttavat luokituksen muuntumista eri arkkitehtuureissa jopa silloin, kun harjoitusaineistot tai algoritmit ovat erilaisia¹². Liu kollegoineen osoittaa lisäksi, että adversariaalien yleistymistä voidaan lisätä optimoimalla ne huijaamaan mahdollisimman montaa mallia¹³. Kuten Ilyas kollegoineen esittää, adversariaalit ovat konkreettinen esimerkki siitä, kuinka tietyt DNN- ja koneoppimisjärjestelmät ovat systemaattisesti arkkitehtuurisella tasolla ”hauraita” eli herkkiä tietyn tyyppisille ”virheille”¹⁴.

Ihmisen vai koneen ongelma?

Kiinnostavasti adversariaalien aiheuttamien luokittelujen ”virheellisyys” – ja siten *a fortiori* myös niiden ”hauraus” – on ilmeisesti osittain *ihmiskeskeinen ongelma*¹⁵. Jos kone toimii moitteettomasti, sen näkökulmasta opittu luokittelu on optimimaalisiin ratkaisuihin ongelmaan, jota se on harjoitettu laskemaan. Koneet eivät siis adversariaalien vaikutuksesta muutu psykoottisiksi, tee laskuvirheitä tai ole vinoutuneita. Koneiden mahdollisia mielenterveysongelmia tai laskuvirheitä parempi selittäjä saattaakin olla, että ihmisen näköjärjestelmä ja kuvantunnistusjärjestelmät eivät välttämättä tuota samanlaisia luokituksia *edes* silloin, kun konetta on harjoitettu niin sanotusti ih-

misen havaintojärjestelmän luokituksiin perustuvalla nimikoidulla datalla¹⁶.

Mikä voisi aiheuttaa tämän eron luokittelussa? Syitä on useita. Yksittäisten pikselien kokoisissa häiritsevissä piirteissä ero selittyy osittain ihmisen näön tarkkuuden riittämättömyydellä. Erojen taustalla on myös muita, huomattavasti monimutkaisempia tekijöitä. Brownin ja kollegoiden tutkimuksessa sivuttiin yhtä niistä. Kuvantunnistusjärjestelmä oli ensin opetettu erottamaan leivänpaahdit hedelmistä. Sitten järjestelmän toimintaa manipuloitiin lisäämällä leivänpaahdimien kuviin psykedeelisiä kuvioita. Kuvioden vaikutuksesta kuvantunnistussovellus alkoi luokitella myös esimerkiksi banaanit leivänpaahdimiksi. Vaikka ilmiötä ei osata täysin selittää, psykedeeliset kuviot ilmeisesti vaikuttavat siihen, mitä kuvantunnistussovellus pitää tilastollisesti silmiinpistävimpinä eli *salienteina* piirteinä.¹⁷ Jos ihminen näkisi samat psykedeeliset kuviot, ne eivät vaikuttaisi näköjärjestelmän luokituksiin. Siinä missä kuvantunnistussovellukset tyypillisesti operoivat niin kutsutulla ”tilastollisella salienssilla”, jossa piirteen silmiinpistävyys määritellään sen tilastollisten ominaisuuksien avulla (niin sanottu *bottom up* -prosessointi), ihmisen näköjärjestelmä huomioi myös muita tekijöitä. Arvioidessaan piirteiden salienssia ihmisen näköjärjestelmä huomioi koneoppimissovelluksia laajemmin esimerkiksi kontekstisidonnaisia tekijöitä. Se esiohjaa silmiinpistävyysarviointeja muun muassa arvioimalla piirteen (eli ärsykkeen) relevanssin eli merkityksen havaintokognitiiviselle tehtävälle (niin sanottu *top down* -prosessointi)¹⁸. Mikä on ihmiselle salienttia, ei aina vastaa sitä, mikä on kuvantunnistusjärjestelmälle salienttia edes silloin, kun järjestelmien syöte on ”sama”.

Nämä esimerkit alleviivaavat ennen kaikkea sitä, ettei voi olettaa *a priori*, että koneet automaattisesti ”näkevät” kuin ihmiset tai että ne ”luokittelevat objekteja” kuin ihmiset silloinkaan, kun niitä harjoitetaan ihmisten näköjärjestelmän toimintaan perustuvalla aineistolla. Pikemminkin esimerkit paljastavat konkreettisesti, kuinka perustavasti ihmisen ja koneen prosessointi eroavat toisistaan. Toisaalta ei voida myöskään olettaa *a priori*, että koneet ja ihmiset olisivat välttämättä täysin erilaisia. On nimittäin myös väitetty, että ihmisäivot käsittelevät varhaisen sensorisen prosessoinnin tasolla adversariaaleja samalla tavalla kuin tietyt koneoppimisalgoritmit¹⁹. Vaikka nämä ehdotukset ovat alustavia ja niiden tueksi tarjottu evidenssi on metodologisesti ja käsitteellisesti hataraa, itse kysymys ihmisäivöiden ja kuvantunnistusjärjestelmien mahdollisista samankaltaisuuksista on silti oikeutettu²⁰.

Olennaista on kuitenkin, että mitä enemmän adversariaalien ongelma perustuu ihmisen ja koneen luokittelujärjestelmien eroille tai yhtäläisyyksille, sitä selvemmin ihmisen näköjärjestelmän osuus on huomioitava tutkimuksissa. Pelkillä tietoteknisillä tutkimusmenetelmillä ei voida tutkia ihmisen ja koneiden luokittelujärjestelmien yhtäläisyyksiä tai eroavaisuuksia. Sen selvittäminen, miksi ihmisen ja koneen luokittelujärjestelmät eroavat

”Pelkillä tietoteknisillä tutkimusmenetelmillä ei voida tutkia ihmisen ja koneiden luokittelujärjestelmien yhtäläisyyksiä tai eroavaisuuksia.”

toisistaan, vaatiikin väistämättä lähtökohtaisesti monitieteisempää tutkimusotetta.

Adversariaalit ja mustat laatikot

Tutkijat spekuloiivat myös kysymyksellä, missä määrin adversariaaleihin liittyy selityksellisiä tai tulkinnallisia ”mustia laatikoita”²¹. Eräissä artikkeleissa todetaan, että ihmisen tulisi voida ”nähdä” adversariaalit kuin kone, jotta koneen luokitukset olisivat täysin ihmisen ”tulkittavissa”²². Koska ihminen ei lähtökohtaisesti voi ”nähdä” adversariaaleja kuin kone, adversariaalit tarjoavat väitetysti esimerkin periaatteellisesta ja tulkinnallisesta mustasta laatikosta. Argumentissa tulkittavuus oletetaan ennakolta lähinnä ”fenomenaaliseksi tulkittavuudeksi”. Se liikkuu monien mielen- ja kielnfilosofian klassikkoargumenttien maaperällä. Esimerkiksi väitteet subjektiivisen kokemuksen kvalioista (Nagel), elämänmuotojen välisestä kuilusta (myöhäis-Wittgenstein) ja vaikkapa kiinalaisen huoneen ajatuskoe (Searle) operoivat samassa käsitteellisessä maastossa.

Kognitionitutkimuksen näkökulmasta fenomenaalisen tulkinnan käsite ei kuitenkaan ole kovin hyödyllinen.

Esimerkiksi kissan mustavalkoisen värinäköjärjestelmän ”tulkitseminen” ei edellytä ensimmäisen persoonan kvalitatiivista näkökulmaa kissan representaatioavaruuteen. Representaatioavaruuksien tutkittavuudelle riittää, että kissan näköjärjestelmän representaatioisältöjä voidaan tarkastella abstrahoituna ja idealisoituna mallina itse näköjärjestelmästä. ”Tulkitseminen” tässä mielessä edellyttää lähinnä jotain eksaktia metriikkaa, jolla representaatioavaruus voidaan kiinnittää ja siten tehdä analysoitaviksi.

Täsmälleen sama pätee koneoppimissovelluksiin: ihmisen ei tarvitse nähdä kuin koneet, jotta niitä voidaan ”tulkita”. Riittää, että sovelluksien representaatioavaruutta voidaan mallintaa. Toki tällainen mallintaminen on aina osittain epävarmaa: mallit ovat aina havaintojen suhteen alideterminoituja. Vaikka käytössä olisi täydellisesti kerätty neuraalinen data kissojen näköaivokuoren soluista ja hienoimmat mahdolliset niihin perustuvat formaalit mallit kissojen näköaistin reseptiivisistä kentistä, lopputuloksena syntyvät mallit olisivat silti ”vain” objektivoituja, idealisoituja ja abstrahoituja laskennallisia malleja kissan *mahdollisesta* representaatioavaruudesta.

Sitä, missä määrin nämä mallit vastaavat kissan kokemusmaailman todellista representaatioavaruutta,

ei tietenkään voida todentaa nykyisillä menetelmillä. Vastoin monia filosofisia intuitioita, erilaisilla matemaattisilla menetelmillä voidaan kuitenkin arvioida tällaisten mallien paikkansapitävyyden todennäköisyyttä. Siksi nämä mallit ovat *arvioitavissa olevia, perusteltuja arvauksia* kissan representaatioista, eivät ”vain arvauksia”.

Olennaista on, että nämä mallit ovat ”tulkittavissa” ei-fenomenaalisesti. ”Tulkittavuus” voidaan nimittäin määritellä myös ”käännettävyytenä” formaalikieliltä toiselle, jolloin ei tarvitse ottaa kantaa kvalitatiivisista, subjektiivisista kokemuksista nouseviin hankaliin, lähinnä mielenfilosofian piiriin kuuluviin kysymyksiin. Tämä ”tulkittavuuden” käsite on filosofeille tuttu lähinnä logiikasta ja matematiikasta, joissa sen edellytyksiä ja reunaehtoja on analysoitu varsin kattavasti muun muassa malteoreettisesta näkökulmasta²³.

Adversariaalit ja selitettävyys

Adversariaalien tapauksessa kenties hankalin musta laatikko ei siis ole niinkään tulkittavuus tai läpinäkyvyyden ongelma²⁴. Vaikein on se, että tutkijat eivät vielä osaa yksilöidä tarkasti, mitä koneoppimismenetelmien hauraus eli sensitiivisyys adversariaalien kaltaisille, datan helposti yleistyville piirteille lopulta matemaattisessa tai algoritmisessa mielessä tarkoittaa.

Tämä on lähinnä *selitettävyyden* ongelma. Siinä missä tulkittavuus viittaa järjestelmien kuvaamiseen tai hahmottamiseen ja läpinäkyvyys sen simuloimiseen askel askeleelta, selitettävyys vastaa kysymyksiin: ”miksi” ja ”miten”. Nykytieteenfilosofit korostavat, että aidot selitykset vastaavat *kontrastiivisiin* ”miksi”- tai ”miten”-kysymyksiin (”miksi järjestelmä luokittelee pandat gibboneiksi eikä pandoiksi”), eivät yksinomaan ”miksi”-kysymyksiin (”miksi järjestelmä luokittelee pandat gibboneiksi”). Yleensä ajatellaan, että selitys yksilöi riittävällä tarkkuudella ne olennaiset kausaaliset, konstitutiiviset tai formaaliset riippuvuudet, jotka selittävät, miksi selitettävä ilmiö on juuri A eikä B. Selityksien tulee siis poimia tietyt riippuvuudet selittävien tekijöiden ja selitettävien ilmiöiden välillä²⁵.

Selitykset kuitenkin edellyttävät, että myös selitettävä ilmiö osataan kuvata riittävän tarkasti. Jos ei tarkkaan osata kuvata, mikä itse selitettävä ilmiö on, ei ole yllättävää, ettei osata myöskään yksilöidä niitä muuttujia, joiden väliltä selittäviä riippuvuuksia ehkä voisi (tai pitäisi) alkaa etsiä²⁶. Adversariaaleissa näyttäisikin olevan ongelmana, ettei itse selitettävää ilmiötä täysin hahmoteta.

Usein kokeellisessa tutkimuksessa tällaisessa tilanteessa sekä selitettävää ilmiötä että selityksellisiä riippuvuuksia aletaan etsiä systemaattisilla kokeellisten tutkimusten sarjoilla, joissa manipuloimalla muuttujia etsitään niiden välisiä riippuvuuksia. Myös tietojenkäsittelytieteen puolella kehitetään kiivaasti kvasi-kokeellisia menetelmiä, joiden avulla valittuja yksiköitä – kuten neuroneita tai piirrekarttoja²⁷ – ”manipuloimalla” voi-

taisiin havainnoida tarkasti ja selvittää, millaisia seurauksia interventioilla on järjestelmän käyttäytymiseen²⁸. Tällaisten dissektio- tai interventiomenetelmien kehittäminen erityisesti DNN-pohjaisten koneoppimisjärjestelmien tutkimiseksi on monesti kuitenkin haastavaa – varsinkin, jos ei edes tarkkaan tiedetä, mitä yritetään tutkia.

On myös huomattava, että haurauden tapaisten ilmiöiden selittämisessä kaikkia selityksellisiä tarpeita ei välttämättä kyetä täyttämään yksilöimällä selittäviä riippuvuuksia pelkästään kausaalisesti, siis käyttämällä sellaisia dissektio- tai manipulaatiomenetelmiä, jotka operoivat niin sanotun algoritmisen laskennan tasolla²⁹. Selityksissä joudutaan oletettavasti myös vastaamaan kysymyksiin, joiden kohteena on itse laskennallinen tehtävä: ”miksi järjestelmä laskee häiritsevien piirteiden vuoksi nimenomaan tätä optimointiongelmaa eikä jotakin toista?”

Näihin kysymyksiin ei voida vastata ainoastaan manipuloimalla verkon syötettä tai sen sisäisiä rakenteita (esimerkiksi neuroneita) ja tarkkailemalla manipuloinnin kausaalisia vaikutuksia. Kausaalinen manipulaatio ja algoritmisen tason riippuvuuksien yksilöinti tarjoavat vastauksia vain siihen, miten ja miksi järjestelmä laskee tiettyä ratkaisua askel askeleelta. Vastausta ei kuitenkaan saada siihen, miksi verkon laskennallinen tehtävä on sen omasta näkökulmasta X tai ei-X. Sen sijaan laskennallisia tehtäviä (”miksi verkko poimii juuri tuon piirteen salientiksi eikä tuota toista?”) jouduttaneen selittämään myös matemaattisesti yksilöimällä niitä formaaleja riippuvuuksia, joiden vuoksi järjestelmä toimii niin kuin se toimii, eikä vain kuvaamalla mallin suorittamaa konkreettista laskentaa.

Lopuksi

Tässä kuvattuihin kysymyksiin vastaaminen vaatii teoreettista, käsitteellistä ja filosofista työtä, jota insinöörivetöisillä tietojenkäsittelytieteen alueilla ei tyypillisesti tehdä. Adversariaalit tarjoavatkin yhden tavan perustella nimenomaan käsitteellisen ja teoreettisen perustutkimuksen tärkeyttä. Toisaalta adversariaalit korostavat, että osa nykyisten koneoppimissovellusten ongelmista on perustavalla tavalla ihmisen ja koneen välisessä kognitiivisessa vuorovaikutuksessa. Tämän vuorovaikutuksen ymmärtäminen vaatii aidosti monitieteistä ja vertailevaa tutkimusta, sillä pelkillä tietoteknisillä tutkimusmenetelmillä ei voida analysoida ihmisten ja koneiden luokittelujärjestelmien kognitiivisia yhtäläisyyksiä tai eroavaisuuksia. Vertailevaan lähestymistapaan sisältyy kuitenkin monia käsitteellisiä, metodologisia ja teoreettisia ongelmia, joita ei voida luontevasti ratkoa yksin kokeellisilla tai mallinnusmenetelmillä. Sen sijaan ne vaativat myös käsitteellistä, eri tutkimusalojen teorioista ja menetelmistä ammentavaa teoreettista perustutkimusta. Siksi adversariaalien tutkimuksessa insinöörinkin on kenties pyydettävä apua kognitiontutkijalta – ja ehkä jopa filosofilta.³⁰

Viitteet

- 1 Ian Goodfellow'n (2014) työtovereineen kehittämät GANit koostuvat kahdesta toisistaan vastaan kilpailevasta verkosta. Toinen verkoista tuottaa syöteaineiston – esimerkiksi julkisuuden henkilöiden kuvien – pohjalta uusia ”epäaitoja” kuvia, ja toinen verkoista arvioi, kuuluuko uusi kuva alkuperäiseen syöteaineistoon vai ei.
- 2 Ks. mm. Karras ym. 2018.
- 3 Goodfellow ym. 2014; Ilyas ym. 2019.
- 4 Goodfellow ym. 2014.
- 5 Ilyas ym. 2019.
- 6 Sama.
- 7 Szegedy ym. 2014.
- 8 Eri menetelmät voidaan karkeasti jakaa kahteen pääryhmään: kohdistettuihin ja kohdistamattomiin häirintämenetelmiin.
- 9 Goodfellow ym. 2014.
- 10 Brown ym. 2018.
- 11 Papernot 2017.
- 12 Goodfellow ym. 2014.
- 13 Liu 2016.
- 14 Ilyas ym. 2019.
- 15 Sama.
- 16 Sama.
- 17 Brown ym. 2018.
- 18 Ihmisen näköjärjestelmän toiminnassa on myös paljon lajityypillisiä, evolutiivisesti kehittyneitä rakenteita ja periaatteita, jotka esiohjaavat näköjärjestelmän toimintaa.
- 19 Han ym. 2019.
- 20 Hiljattain Han ym. (2019) julkaisivat tutkimuksen, jossa väitettiin, että fMRI-datan perusteella olisi löydetty tiettyjä samankaltaisuuksia aivokuoren neuronien representaatioiden ja DNN-

- pohjaisten koneoppimissovellusten piirteiden representaatioiden välillä. Tutkimus on nähdäkseni ongelmallinen, sillä siinä käytetty fMRI-data mittaa pelkästään neuronien aktivaatioita, ei representaatioita. Lisäksi tutkimuksessa käytetty samankaltaisuusmetriikka on kyseenalainen.
- 21 Termistä ”musta laatikko” on viime vuosina tullut sateenvarjokäsite, jonka alle kootaan – usein suhteellisen löysillä perusteilla – joukko erilaisia ominaisuuksia, piirteitä ja ongelmia. Sillä on viitattu esimerkiksi ”läpinäkymättömyyteen” (Marcus 2018), ”tulkittamattomuuteen” (Lipton 2016), ja vaihtelevasti muotoiltuihin ”ennustamattomuuteen” ja ”selitettävyyden” tai ”ymmärrettävyyden” puutteeseen.
 - 22 Mm. Ilyas ym. 2019.
 - 23 Insinöörivetoisilla tietojenkäsittelytieteen aloilla ”tulkittavuus” redusoituu usein pitkälti kysymykseksi, missä määrin järjestelmän toiminta voidaan esimerkiksi visualisoida tai hahmottaa erilaisten tekniikoiden avulla. Yksi esimerkki tällaisista menetelmistä ovat menetelmät, joiden avulla pyritään eristämään ja visualisoimaan vaikkapa GANien sisältämiä ”representaatioita” (ks. esim. Bau ym. 2018).
 - 24 ”Läpinäkyvyydellä” viitataan usein siihen, missä määrin jonkin mallin tai neuroverkon toimintaa voidaan simuloida tai hahmottaa. Malli on (täydellisen) läpinäkyvä, jos ihminen pystyy syöteaineiston ja mallin parametrien avulla käymään läpi askel askeleelta mallin suorittaman laskennan

- siten, että lopputuloksena on sama vaste kuin minkä malli tuottaa.
- 25 Woodward 2003; Craver 2007. On huomattava, että selittäminen ja ennustaminen ovat eri asioita. Craver (2014) kiteyttää eron esimerkin avulla: Siitä, että pelikentällä soitetaan Yhdysvaltojen kansallislaulu, voidaan ennustaa, että amerikkalainen jalkapallopeleä alkaa, mutta laulu ei selitä pelin alkua. Siinä missä ennusteille yleensä riittävät korrelaatiot, aidot selitykset vaativat tietoa selityksien ja selittävien asioiden välisistä riippuvuuksista. Pelkästään se, että voidaan ennustaa todennäköisyys, jolla kuvantunnistusjärjestelmä luokittelee pandan kuvan pandan kuvaksi, ei vielä selitä, miksi järjestelmä luokittelee pandan kuvan pandaksi.
 - 26 Tilannetta monimutkaistaa se, että adversariaaleja voidaan tuottaa useilla erilaisilla menetelmillä ja että vielä ei ole olemassa taksonomiaa siitä, ovatko ne yhtä vai useaa tyyppiä.
 - 27 Esimerkiksi Bau ym. (2018) kuvaavat menetelmiä, joilla GANeja voidaan ”dissektoida” manipuloimalla neuroneita.
 - 28 Ks. esim. Bau ym. 2018.
 - 29 David Marrin (1982) kuuluisan viitekehysten mukaan tiettyjä laskennallisia järjestelmiä voidaan tarkastella kolmesta näkökulmasta: informaationprosessointijärjestelmien, algoritmien ja konkreettisen toteutuksen näkökulmasta.
 - 30 Kiitokset Jami Pekkaselle, Sami Kattelukselle, Tero Hakalalle, Okko Räsäselle ja Jaakko Lehtiselle.

Kirjallisuus

- Bau, David ym., GAN Dissection: Visualizing and Understanding Generative Adversarial Networks. 2018. Verkossa: arxiv.org/pdf/1811.10597.pdf
- Brown, Tom ym., Adversarial Patch. *Computer Vision and Pattern Recognition*. 2018. Verkossa: arxiv.org/abs/1712.09665v2
- Craver, Carl, Constitutive Explanatory Relevance. *Journal of Philosophical Research*. Vol. 32, No. 1, 2007, 3–20.
- Craver, Carl, The Ontic Account of Scientific Explanation. Teoksessa *Explanation in the Special Sciences. The Case of Biology and History*. Toim. M. I. Kaiser ym. Springer, Dordrecht 2014, 27–52.
- Goodfellow, Ian ym. Generative Adversarial Nets. *Proceedings of the International Conference on Neural Information Processing Systems*, 2014, 2672–2680.

- Han, Chihye ym. Representation of White- and Black-box Adversarial Examples in Deep Neural Networks and Humans: A Functional Magnetic Resonance Imaging Study. 2019. Verkossa: arxiv.org/pdf/1905.02422.pdf
- Ilyas, Andrew ym., Adversarial Examples Are Not Bugs, They Are Features. 2019. Verkossa: arxiv.org/abs/1905.02175
- Karras, Tero ym., Progressive Growing of GANs for Improved Quality, Stability, and Variation. ICLR 2018. Verkossa: arxiv.org/abs/1710.10196v3
- Lipton, Zachary, The Mythos of Model Interpretability. 2016. Verkossa: arxiv.org/abs/1606.03490
- Liu, Yanpei ym. Delving into Transferable Adversarial Examples and Black-Box Attacks. 2016. Verkossa: <http://arxiv.org/abs/1611.02770>

- Marras, Gary, Deep Learning: A Critical Appraisal. 2018. Verkossa: arxiv.org/abs/1801.00631
- Marr, David, *Vision. A Computational Investigation into the Human Representation of Visual Information*. W.H. Freeman, San Francisco 1982.
- Papernot, Nicolas ym., Practical Black-Box Attacks against Machine Learning. *Proceedings of the 2017 ACM Asia Conference on Computer and Communications Security. Abu Dhabi, UAE*. 2017. Verkossa: arxiv.org/abs/1602.02697
- Szegedy, Christian ym., Intriguing Properties of Neural Networks. ICLR. 2014. Verkossa: arxiv.org/abs/1312.6199
- Woodward, Jim, *Making Things Happen. A Theory of Causal Explanation*. Oxford University Press, Oxford 2003.

Pisteytyksen poliittisuus

Sosiaalisen median verkostot, päivittäiset ostokset, liikkuminen ja lääkärillä käynnit tuottavat digitaalista aineistoa, jolla henkilöhistoriat ja tekemiset avautuvat analysoitaviksi. Asiakkaita profiloidaan digitaalisten jälkien avulla yhä pienempiin ryhmiin, jotka muuntuvat reaaliaikaisten kiinnostuksen kohteiden mukaan. Kansalaisia ohjataan ja hallitaan luokittelemalla ja pisteyttämällä. Eettiset periaatteet ohjeistavat, kuinka toimia pisteytysten maailmassa, mutta periaatteita on lujitettava digitaalisen yhteiskunnan poliittisella ohjauksella.

Yhä laajeneva joukko sosiaalitieteilijöitä ja aktivisteja kritisoi elämän dataistumista ja tekoälyinnostusta kiinnittämällä huomiota teknologian, talouden ja politiikan kytköksiin. Liiketaloustieteilijä Shoshana Zuboff kutsuu uutta taloudellista muotoa valvontakapitalismiksi, jonka ansaintalogiikka perustuu ihmisten jättämien digitaalisten jälkien hyödyntämiseen¹. Arkisia valintoja ja käyttäytymistä on valvottava, jotta mainokset ja markkinointi osataan kohdentaa. Poliittiseen filosofiaan erikoistunut Nick Srnicek nimittää tätä taloudellista logiikkaa alustakapitalismiksi. Hän korostaa datayritysten, erityisesti Facebookin, Googlen ja Amazonin roolia uudenlaisen liiketoiminnan järjestäjinä.²

Tutkijat näyttävät, kuinka laajeneva datankeruu ja data-analytiikka tuottavat maailman, jossa vauraammille kasaantuu omaisuutta, vaikutusvaltaa, erinomaisia asiakaskokemuksia ja ymmärrystä omaa elämäntyyliään kohtaan. Todennäköisyysalgoritmeilla laskettuihin segmentointeihin ja riskiarvioihin panostetaan yrityksissä ja yliopistoissa. Luokittelun ja pisteytyksen avulla ihmisistä erotellaan arvokkaat ja arvottomat, terveet ja sairaalloiset. Asiakkuuksia ennakoidaan sen perusteella, miten elät ja tulet elämään.

Tanskassa syntyi kohu, kun siellä yritettiin luoda varhaisen puuttumisen mallia, joka pisteytti vanhempia lapsia koskevien riskien tunnistamiseksi. Diagnosoidusta mielisairaudesta sai 3 000 pistettä, työttömyydestä 500 pistettä. Varatun lääkäriajan käyttämättä jättämisestä sakotettiin 1 000 pistettä ja varatun hammaslääkäriajan

käyttämättömyydestä 300 pistettä. Suomessa Tiedon ja Espoon kaupungin yhteinen tekoälyä hyödyntävä pilotti löysi data-analyysin avulla 280 tekijää, jotka ennakoivat lastensuojelun tai lasten mielenterveyspalveluiden tarpeita.

Kun päätösvaltaa luovutetaan algoritmeille, niiden avulla ohjaillaan taloutta ja yhteiskuntaa. Pisteyttäjän maailmassa on loputtomasti pisteytyksen kohteita. Datoja yhdistämällä riskiperusteisen luokittelun voi ulottaa oppilasvalintoihin, kriminaalihuoltoon, työmenestykseen, luotonantoon tai vakuuttamiseen. Työntekijälle voi pisteyttää erilaisia urapolkuja sen perusteella, miten hän liikkuu työpaikalla ja lähettää sähköpostia. Vapautuvan vangin menestystä siviilissä voi ennustaa pisteyttämällä päihteidenkäytön todennäköisyyttä tai sosiaalisten verkostojen vahvuutta. Virginia Eubanks näyttää teoksessaan *Automating Inequality* (2018), kuinka Los Angelesissa telттаilevat kodittomat joutuvat arvuuttelemaan, miten tietoja heidän terveydestään ja elämäntilanteestaan on käsitelty, kun he eivät saa asuntoa vuosienkaan odottelun jälkeen³. Ihminen voi asunnottomanakin saada liian alhaisen haavoittuvuusluokituksen, joka vaikuttaa peruuttamattomasti hänen elämäänsä, tietämättä päätöksen perusteluja tai sitä, miten siihen voisi vaikuttaa.

Hallitsemattoman hallintaa

Tämän ajan ratkaisematon haaste on digitaalisen ympäristön ohjaus ja hallinnointi. Teknologiasta on tullut yhä

”Tavoitteiltaan avoimempi datamaailma ei sovi data-analytiikkaa vallitsevaan tehokkuuseetokseen.”

kiinteämpi osa arjen tekemisiä: sitä ei voi ajatella irrallisena ihmissuhteista, organisoitumisen ja hallinnan rakenteista tai poliittisista pyrkimyksistä. Tekoölymaalailu keskittyy sankariyrittäjiin ja spekulatiivisiin tulevaisuuskuviin. Viime kädessä tekoölykeskustelussa on kysymys uusien markkinoiden rakentamisesta: teknologiatuotteiden edistämisestä ja palveluiden myynnistä. Siksi ei ole yllättävää, että sosiaalitieteilijä näkee tekoölyintoilussa yksiuolotteisen teknolibertaarin maailman, joka väittää ratkovansa yhteiskunnallisia ongelmia kehittämällä uusia teknologioita.

Sosiaalitieteilijälle digitaalisen ympäristön hallinta vaatii sosiaalisten, taloudellisten, teknologisten ja oikeudellisten näkökulmien ja käytäntöjen huolellista yhteensovittamista⁴. Lisäksi pitäisi nähdä teknologian ja ympäristön syväiset kytkökset. Tällainen työ edellyttää uudenlaisten tutkimus- ja kehitysympäristöjen rakentamista sekä eri alojen pitkäjänteistä yhteistyötä.

Lääkietieteen antropologi Rayna Rapp työskentelee neurotieteilijöiden kanssa⁵. Hän raportoi artikkelissaan tieteilijöiden tavasta käyttää laajoja digitaalisia aineistoja amerikkalaislapsille annettujen ADHD- ja autisdiagnoosien arvioinnissa. Arviointiprosessissa neurotieteilijät hyödyntävät data-analytiikkaa aivojen kuvantamisen uudelleentulkinnassa. Kuvia analysoimalla piirtyy esiin erilaisia neurotyypillisyyksiä ja -epätyypillisyyksiä, jotka eivät tue nykyisiä diagnosoinnin tapoja. Tästä näkökulmasta data-analytiikkaa voi käyttää diagnostisten luokittelujen purkamiseen ja kriittiseen arviointiin. Oireilevat lapset voi kohdata uudella tavalla,

kun heitä ei diagnosoida yksinomaan vakiintunein luokittelukriteerein.

Omassa tutkimuksessani näytän, kuinka verkon keskusteluaineistoista kerääntyneen digitaalisen aineiston avulla voi tutkia masennuslääkekokemuksia ja kyseenalaistaa niiden avulla lääkkeiden käytön yleisyyttä⁶. Terveystta koskevien Suomi24-keskustelujen analyysi osoittaa samanlaisten lääkekokemusten toistuvan: lääkkeillä on elämää haittaavia sivuvaikutuksia, ja lääkkeiden anostusten kanssa on pelattava, jotta niistä saisi parhaan hyödyn. Masennuslääkkeiden käytön normalisointi asettuu uudenlaiseen valoon, kun sitä tarkastelee lääkkeiden tehon ja sivuvaikutusten näkökulmasta. Yksinkertaistaen: masennuslääkkeet voivat toimia tai olla toimimatta. Lääkkeiden vaikutukset näyttävät arvaamattomina ja epäjohdonmukaisina, ja niitä käytetään myös ilman merkittävää hyötyä. Jos ylenmääräistä käyttöä ei pidä ihmisille ongelmana, lääkkeitä voi ajatella niin ikään jätteenä ympäristölle. Lääkkeiden vaikutuksista kärsivät myös kalat ja äyriäiset.

Kaikenlainen laajojen aineistojen analyysi nojaa data-analytiikan hyödyntämiseen, joten sitä voi pitää elämän dataistumisen hiljaisena hyväksymisenä. Päämääränä on kuitenkin rikkoa teknologian ja taloudellisen arvonnun yhteys. Kyse on irtiotosta tai vastaliikkeestä. Tavoitteiltaan avoimempi datamaailma ei sovi data-analytiikkaa vallitsevaan tehokkuuseetokseen vaan etsii analyysikohteita yhteistyössä eri alojen asiantuntijoiden kanssa.

Masennuslääketutkimukseni ei olisi ollut mahdollinen ilman yhteistyötä mediayritys Allerin ja teknologia-

yritys Futuricen kanssa. Opin ihmisen ja koneen työn- jaosta ja yhteistoiminnasta enemmän yritysyhteistyötä tehden kuin kirjoja lukemalla. Data-analyysin vaatima ihmistyön määrä yllätti. Tekno-optimistit luovat kuvaa itseohjautuvista koneista, vaikka koneiden toimintaa ennakoi, pohjustaa ja varmistelee ihminen. Koneiden häivyttämän ihmistyön – haamutyön – näkyväksi tekeminen on tutkimuksellisesti tärkeä päämäärä⁷. Teknologiaympäristöä rakennetaan tavalla, joka myös kaventaa ihmistyötä konemaiseksi – tekee ihmisistä algoritmeja⁸. Koneiden taustalla tukityötä tekeviä ihmisiä ei tule unohtaa, koska he muistuttavat tekoälyn inhimillisestä perustasta.

Eettisyyden koettelu

Suomessa tekoälykentän kansainväliseksi kilpailueduksi on linjattu eettisyys. Valtioneuvoston tietopolitiikkaa ja tekoälyä käsittelevässä selonteossa vuodelta 2018 esitellään koneoppimisen hyötyjä yhteiskunnalle ja kansalaisille. Tavoitteena on kehittää maailman parhaat julkiset palvelut.⁹ Kansainvälinen yhteistyö Euroopassa keskittyy tällä hetkellä eettisyyttä korostavien käsitteiden sisältöön ja poliittisiin painotuksiin. Eettisesti kestävä tekoäly määritellään yleisillä periaatteilla, kuten ihmiskeskeisyys, oikeudenmukaisuus, läpinäkyvyys, ymmärrettävyys ja syrjimättömyys.

Julkilautuilla eettisillä viitekehyksillä vedotaan yritysten itsesääntelyyn, kun lakien tai määräysten tukemaa ajantasaista säätelyä ei ole. Eettiset periaatteet epäilemättä rajaavat epäterveitä toimintatapoja, mutta niiden tulkinnallinen avoimuus voi osoittautua ongelmaksi. Yleiset periaatteet eivät takaa haluttujen yhteiskunnallisten seurausten toteutumista. Kansalaiselle ihmiskeskeisyys voi tarkoittaa tasavertaista osallistumista digitalisoituvaan yhteiskuntaan, kun taas yritykselle lupaus ihmiskeskeisyydestä on tapa päästä käsiksi henkilökohdaksi aineistoihin. Ihmiskeskeisyys määrittyy profiloimiseksi ja palvelun sisältöjen oikea-aikaiseksi kohdentamiseksi.

Vastaavasti se, mikä on yhdelle yritykselle vastuullisuutta, ei välttämättä ole sitä toiselle. Vastuullisuus voi kapea-alaisesti ymmärrettyinä tarkoittaa tekoälyyn kytkeytyvän liiketoiminnan maineriskien minimoimista. Parhaimmillaan se voisi olla esimerkiksi asiakkaiden valintaa eettisin periaattein, jolloin yritys ottaisi vastuuta siitä, millaisia tekoälypyrkimyksiä se edistää.

Digitaalisen ympäristön ohjaus vaatii seurauksista välittämistä. Eettisiä periaatteita on koeteltava käytännössä, jotta data-analytiikan yhteiskunnalliset mahdollisuudet konkretisoituvat. Automaation rajoja on tarkkailtava. Teknologiakentän laajentuessa on kehitettävä ymmärrystä tietoisista teknologiasta irtautumisista – milloin olisi hyvä pitää automatisaation etäisyyttä, ajatella esimerkiksi hoivaa tai päätöksentekoa ilman teknologiaa. Muistisairaalle digitaalinen apulainen voi olla oiva apuväline: kone ei väsy kertomaan yhä uudelleen, mikä päivä tänään on tai sataako huomenna. Virikkeitä kai-

paavan vanhuksen seurana samainen assistentti voi maistaa.

Pelkän tekoälyn harjoittamisen tai datavirtojen yhteensovittamisen sijaan eettisesti tärkeää on sosiaalinen ja yhteiskunnallinen onnistuminen. Kunnianhimon ei tulisi keskittyä teknologian kehittämiseen vaan siihen, saadaanko sen avulla irti parhaat yhteiskunnalliset vaikutukset. Terveyden kentällä on valtavasti mahdollisuuksia parantaa teknologia-avusteisesti ihmisten hoitamista. Kustannustehokkuus voi syntyä epäsuorasti, hoidon laatua parantamalla. Tämä edellyttää kuitenkin sitä, että hyvää hoitoa pidetään arvokkaana päämääränä eikä pelkästään kustannuseränä.

Pisteytykset ja riskitekijät määrittelevät ja ohjaavat, miten elämme tulevaisuudessa. Ne ovat poliittisia valintoja. Siksi on pohdittava, mihin tarkoituksiin data-analyysia tarvitaan ja kenen toimesta, missä kulkevat hyväksyttävän ja vältettävän rajat, ja kuka niihin voi vaikuttaa ja millä aikavälillä. Data-analytiikan tekijöistä ja hyödyntäjistä riippuen joko epäinhimillinen algoritmi-valta tai uutta luova, kansalaisia kunnioittava datayhteiskunta vahvistuu. On opittava valjastamaan datavoimat tavalla, joka tukee pidemmälle tähtäviä päämääriä. Siinä eivät auta yksin algoritmit, vaan tarvitaan sosiaalisen ja teknologisen yhteensovittamisen taitoa.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Shosana Zuboff, *Big Other: Surveillance Capitalism and the Prospects of an Information Civilization*. *Journal of Information Technology*. Vol. 30, No. 1, 2015, 75–89; *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for the Future at the New Frontier of Power*. Profile Books, London 2019.
- 2 Nick Srnicek, *Platform Capitalism*. Polity Press, Cambridge 2017.
- 3 Virginia Eubanks, *Automating Inequality. How High-tech Tools Profile, Police and Punish the Poor*. St. Martin's Press, New York 2018.
- 4 Tuukka Lehtiniemi & Minna Ruckenstein, The Social Imaginaries of Data Activism. *Big Data & Society*. Vol. 6, No. 1, 2019, 1–12.
- 5 Rayna Rapp, Big Data, Small Kids: Medico-scientific, Familial and Advocacy Visions of Human Brains. *BioSocieties*. Vol. 11, No. 3, 2016, 296–316.
- 6 Minna Ruckenstein, Tracing Medicinal Agencies: Antidepressants and Life-effects. *Social Science & Medicine*. Vol. 235, Article 112368, 2019, 1–9.
- 7 Mary L. Gray & Siddhrath Suri, *Ghost Work. How to Stop Silicon Valley from Building a New Global Underclass*. Houghton Mifflin Harcourt, Boston 2019.
- 8 Minna Ruckenstein & Linda Turunen, Rehumanizing the Platform: Content Moderation and the Logic of Care. *New Media & Society*. Online first Sept. 2019.
- 9 Ks. Valtioneuvosto, *Valtioneuvoston selonteko tietopolitiikasta ja tekoälystä*. VNS 7/2018 vp, 2018. Verkossa: eduskunta.fi/FII/vaski/Kasittelytiedot/Valtiopaivaasia/Sivut/VNS_7+2018.aspx

1151

SYKSYN UUTUUS!

VANHASSA VARA PAREMPI

SILVIA BOVENSCHEN

VANHENEMINEN

Muistiinpanoja

(Älter werden. Notizien, 2006)

Suom. Tapani Kilpeläinen

154 sivua

ISBN 978-952-7189-53-5

Sähkökirja 978-952-7189-54-2

21€

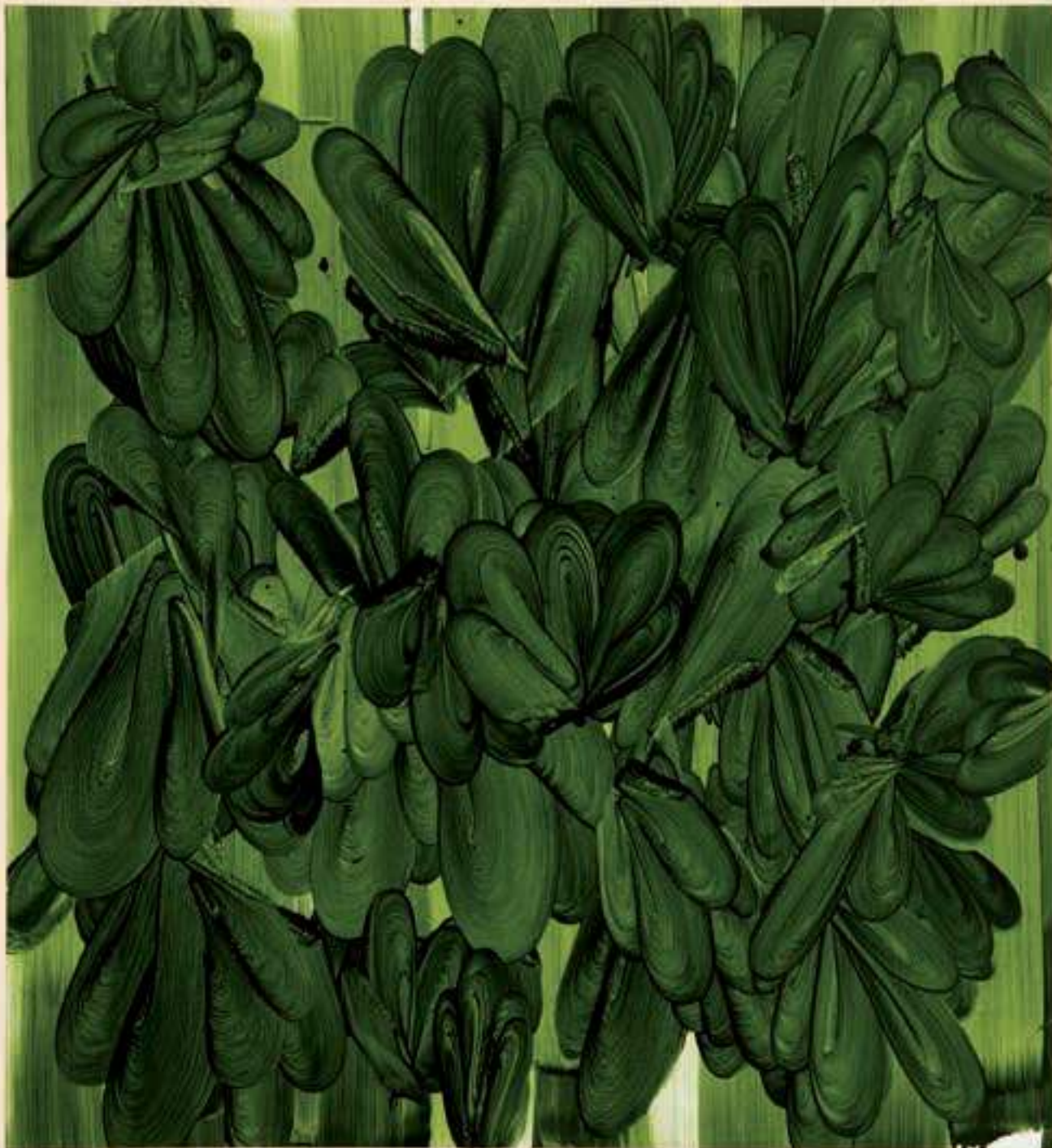
-25 % kestopilajalle

Sähkökirja 15 €

Ei kohtaloaan voi välttää rohkeinkaan. Vuosien vieressä jokaisella on edessään fyysinen ja ehkä henkinenkin hapertuminen, heikkeneminen ja rapistuminen. *Vanheneminen* on Silvia Bovenschenin essee ikääntymisestä. Samalla se on avomielinen ja sarkastinenkin kuvaus Saksan lähihistoriasta, kulttuurin muuttumisesta ja elämästä MS-taudin kanssa. Kun apeat näkymät

vuorottelevat nokkelan huumorin kanssa, alkaa piirtyä vanhenemisen koko kuva.

Silvia Bovenschen (1946–2017) oli saksalainen esseisti, romaanikirjailija ja kirjallisuustieteilijä, jolle myönnettiin useita kirjallisuuspalkintoja. Hänen teoksistaan juuri *Vanheneminen* on saavuttanut saksalaisella kielialueella suuren suosion.

Ilari Hautamäki, *Square I* (2018), akryyli ja öljy kankaalle, 115 x 110 cm

Ilari Hautamäki, *Square 2* (2018), akryyli ja öljy kankaalle, 115 x 110 cm

AINO KORRENSALO

Ristikkotehtävä lapsille

Muistan elävästi sen kalsean loka-kuisen partiotaitokilpailun ja petolisten ojanpenkereiden kastelemat jalat. Varhaispuberteettinen joukkueemme oli lähetetty selviytymään hormonien kanssa pohjoispohjanmaalaiseen perinnemaisemaan, joka minun sukupolvelle tarkoittaa ojitettua suota. Jo kilpailun alussa tunsimme orastavaa epätoivoa tuijottaessamme suunnistuskartan laidasta laitautuvaa sinisten suorien viivojen ristikkoo. Sopivan ojanlytyspaikan etsiminen 30 metrin välein pesee mennen tullen hankaluudessa luonnontilaisilla soilla liikkumisen vaivat. En kuitenkaan nähnyt maisemassa mitään kummallista, sillä sinisten viivojen ristikko oli levittänyt maahan jo paljon ennen syntymääni. Vasta vuosia myöhemmin ymmärsin, että soiden mittakaavassa tuo ojanverkosto on ollut olemassa vasta silmänräpäyksen verran. Se on suurimmaksi osaksi kaivettu turpeeseen omien vanhempieni elinaikana.

Ojanverkosto kaivettiin maailman soisimpaan maahan, Suomeen, jonka pinta-alasta vajaa kolmannes on ollut suota¹. Alava maa oli jääkauden jälkeen täynnä paikkoja, joissa vesi viiyy. Sellaisissa olosuhteissa hajottajamikrobien toiminta on hidasta, eikä kaikki kuolleiden kasvien jäänteisiin sitoutunut hiili vapaudu ilmakehään. Se kerrostuu turpeeksi, jonka ansiosta suot ovat hiilen varastoinnin tilaihmeitä. Vain 3 prosenttia

planeettamme maapinta-alasta on turvemaita, mutta niihin on varastoitunut enemmän hiiltä kuin kaikkien metsien puihin yhteensä². Hiilinielun voimakkuus on vaihdellut menneiden vuosisatojen ja -tuhansien ilmastomuutosten myötä, mutta jos ekosysteemiä kunnolla tönäistään, hiilivirran suunta voi kääntyä turpeesta kohti ilmakehää³. Ekosysteemien perustaa horjuttavissa tönäisyissä ihmiset ovat aina olleet erityisen taitavia kuivattessaan soita ja kaivaessaan niiden turvetta polttoaineeksi.

Tässä varsin vetisessä valtiossa soiden kohtalo on ratkaistava, jos todella haluamme tulla hiilineutraaliksi. Suot ja turve on aina osattu nähdä kansallista etua tukevana luonnonresurssina. Suomen soista ojitettiin poikkeuksellisella poliittisella tarmolla noin puolet: jotkut pelloksi tai turvetuotantoon, mutta pääasiassa metsätaloutta varten. Muutoksen mykistävästä mittakaavasta saa erinomaisen käsityksen zoomaamalla itsensä maastokarttasovelluksessa melkein minne tahansa Oulun ja Iisalmen välillä. Sinistä ristikkoo tuijottaessa voi miettiä, miten erilainen maisema oli vain pari sukupolvea sitten.

Ymmärtäähän sen muutoksen tavallaan. On varmasti ollut tyydyttävää nähdä puiden kasvu ennen niin hyödyttömältä vaikuttaneella suolla, kun juurille oli saatu urakoitua enemmän hapekasta kasvutilaa ojien avulla. Niihin aikoihin ei vielä tunnettu ilmastoahdistusta tai oltu huolissaan soiden hiilivarastosta. Eräs kokenut ulkomainen suotutkija kuvaili, miten vaikeaa kiivaimpina ojitusvuosikymmeninä oli eläytyä suomalaisten kollegojen intoon metsäojitettujen soiden sarkaleveyksien ja lannoitustapojen varsin yksityiskohtaisessa pohtimisessa. Suomi onkin soiden metsäojituksen ehdoton ykkösmaa, sillä varsinkin etelämpänä Euroopassa ojitettuja soita käytetään yleisemmin peltoina.

Nyt ojitussukupolven jälkeläiset katsovat maisemaan luotua ojanverkostoa samantapaisen orastavan epätoivon vallassa kuin joukkueemme teini-iän partiotaitokilpailuissa. Ojitetuista soista on tullut taloudellisesti elintärkeitä metsiä ja peltoja. Samaan aikaan ojitettujen soiden hiilidioksidipäästöjen arvioidaan olevan noin puolet maamme kaikkien muiden hiilidioksidipäästöjen yhteenlasketusta määrästä. Kun ennen veden alla ollut turve altistuu hapelle, se alkaa hajota ja vapautua hiilidioksidina ilmakehään. Metsäojitettu suo voi toki olla joissakin tilanteissa hiilinielu, kun kasvavan puuston hiilensidonta on suurempaa kuin turpeesta vapautuvan hiilidioksidin määrä. Puita ei kuitenkaan ole kasvatettu suolle jätettäväksi. Viimeistään hakkuut höystettynä ojien kunnos-

Kuva: Nicola Kolkonen

tuksella pyöräyttävät metsäojitettujen soiden hiilitaseen miinukselle.

Vaikka soiden metsäojitus on suomalaista kuin määmi, kaikkein ongelmallisin osa ojitettuja soita on se pieni kolmen prosentoinen siivu soista, josta tehtiin peltoja. Hiilidioksidi saattaa olla tunnetuin kasvihuonekaasu, muttei suinkaan ainoa. Dityppioksidia, tuttavallisemmin ilokaasua, vapautuu turvepelloilta hiilidioksidin ohessa. Verrattuna hiilidioksidiin dityppioksidin määrät ovat pieniä, mutta se lämmittää ilmastoa lähes 300 kertaa hiilidioksidia voimakkaammin. Turvepellot aiheuttavat jopa puolet Suomen maatalouden ilmastovaikutuksista. Kaiken lisäksi niiden määrä ei ole suinkaan vähenemässä. Viime vuosiin asti uusia turvepelloja on syntynyt erityisesti karjatilojen läheisyyteen, jotta lannanlevitysvetvoitteet saataisiin täytettyä. Eläinten lantaa saa levittää pelloille vain tietyn määrän, jotta ravinnepestöt pysyvät kurissa. Koska karjatilat ovat Suomessa keskittyneet turpeisille alueille, viljelijöiden on joskus välttämätöntä raivata uutta peltoa lannanlevitykseen.

On vielä yksi, kaikkein nopein tapa siirtää suon hiilivarasto ilmakehää lämmittämään, ja siinäkin suomalaiset ovat maailman huippuja. Kun turpeesta tehdään energiaa, suo ojitetaan, ja vuosituhansien aikana kerrostuneet kasvinjätteet ja niiden sisältämä hiili poltetaan hetkessä historiaksi. Toinen perinteinen turvemaa Irlanti on jo määritellyt aikarajan turpeenpolton lopulle. On odotettavissa, että Suomi seuraa perässä. Kun turpeen poltto joskus hiipuu, keskustelu turvetuotannosta ei silti lopu, sillä maailman kasvava ruuantuotanto nielee jatkuvasti enemmän kasvuturvetta, jota myydään jo noin 40 miljoonaa kuutiota vuodessa. Esimerkiksi Kanadan laajojen turvekenttien tuotanto käytetään suurimmaksi osaksi kasvuturpeeksi. Ajatus kasvihuoneiden lämmössä kasvavista tomaateista on miellyttävämpi kuin turpeenpolton pölyinen brändi, mutta myös kasvuturpeen sisältämä hiili vapautuu ilmakehään, kun turve hajoaa.

Monilla soilla viljellään viljaa ja puita myös tulevaisuudessa. Sekä metsissä että pelloilla pyritään nyt löytämään optimaalinen vedenpinnan taso, jolla kasvit tuottavat edelleen riittävästi ihmisen taloudellisiin tarkoituksiin, mutta mahdollisimman suuri osa turpeesta pysyy veden alla hitaamman hajotuksen piirissä. Maastokarttojen sinistä ojaverkostoa voi kuitenkin katsoa myös toisin silmin ja unohtaa hetkeksi hiilen. Noiden karttojen äärellä kaipaen joskus maisemaa, jota en ole koskaan nähnyt. Ojien suunnan ja ympäröivän maiseman perusteella voi usein mielessään kuvitella, miten

vesi on joskus virrannut suolla. Olisiko tuossa ravinteikas juotti, jossa kasvaisivat kurjenjalat ja lettorahkasamalet? Monilta kasvi- ja eläinlajeilta soiden käyttö vei paljon enemmän kuin retkikohteen. Pääasiassa soiden ojituksen ja turpeenoston takia yli puolet suoluontotyypeistä on muuttunut uhanalaisiksi ja vienyt elinympäristön monilta suolajeilta. Jäljellä olevien ojitattomien turvemaiden ei soisi päätyvän karjanlannan levitysalustaksi.

Meitä edeltävät sukupolvet saivat soita ojitamalla puuntuotannon nousuun ja lämpöä taloihin. Nyt maailman soisimman maan pitäisi miettiä suosuhteensa uudelleen. Tuoreessa artikkelissa analysoidaan suomalaista turpeeseen ja soihin liittyvää lainsäädäntöä, joka artikkelin mukaan on keskittynyt elinkeinojen edellytysten turvaamiseen⁴. Soiden hyödyntäminen on ollut normi, jota vasten soidensuojelu on pitänyt perustella kuin poikkeuksena säännöstä. Soiden hyödyntämisen haittoja on tarkasteltu paikallisella tasolla ja pienessä mittakaavassa. Saasteina nähdään turvetuotannon paikalliset pölypäästöt mutta ei toistaiseksi kasvihuonekaasuja.

Lainsäädännön silmissä monimuotoisuus voi tiivistyä siihen, esiintyykö suolla viitasammakkoa vai ei. Aivan yhtä lailla suojelun arvoista on kuitenkin su ekosysteemien kirjo prosesseineen, jotka luovat sopivia olosuhteita juuri tiettyyn lokeroon sopeutuneille lajeille. Meidän suomme eivät ole meidän, vaan osa Maan ilmastoon säätelyjärjestelmää ja potentiaalisia elinympäristöjä niistä riippuvaisille lajeille.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Jukka Turunen, Development of Finnish Peatland Area and Carbon Storage. *Boreal environment research*. Vol. 13, No. 4, 2008, 319–334.
- 2 IPCC, 2000. *Land Use, Land-Use Change and Forestry*. Toim. Robert T. Watson, Ian R. Noble, Bert Bolin, N. H. Ravindranath, David J. Verardo & David J. Dokken. Cambridge University Press, Cambridge 2000. Verkossa: www.ipcc.ch/report/land-use-land-use-change-and-forestry/; Z. C. Yu, Northern Peatland Carbon Stocks and Dynamics: a Review. *Biogeosciences*. Vol. 9, No 10, 2012, 4071–4085.
- 3 D. J. Charman ym., Climate-related Changes in Peatland Carbon Accumulation During the Last Millennium. *Biogeosciences*. Vol. 10, No 2, 2013, 929–944; Steve Frothingham ym., Modeling Northern Peatland Decomposition and Peat Accumulation. *Ecosystems*. Vol. 4, No. 5, 2001, 479–498.
- 4 Outi Ratamäki ym., Framing the Peat. The Political Ecology of Finnish Mire Policies and Law. *Mires and Peat*. Vol. 24, No. 17, 2019, 1–12.

Jaakko Kahilaniemi, *100 Mistakes Made by Previous Generation* (2017), pigmenttivedos, 122 x 68 cm kehyksin, edition 5 + 2AP

LASSE HÄNNINEN

Britannian velkavaltion synty ja David Humen velkakritiikki

David Humen (1711–1776) esseekokoelmassa *Political Discourses* vuonna 1752 julkaistu *Of Public Credit* on aikansa tunnetuimpia tekstejä julkisesta velasta. Esseet kuuluivat filosofin luetuimpiin kirjoituksiin. Myöhemmin laajennetusta kokoelmasta julkaistiin 17 painosta ja se käännettiin kirjoittajansa elinaikana viidelle kielelle. *Political Discourses* on arvioitu vaikutusvaltaisimmaksi taloutta käsitteleväksi julkaisuksi Adam Smithin *Kansojen varallisuutta* (*The Wealth of Nations*, 1776) edeltäneinä vuosikymmeninä.¹ Siihen sisältyvistä kirjoituksista velkaessee on eittämättä kiivain. Hume suhtautui julkiseen velkaan erittäin kriittisesti. Näkemyksen voi tehdä ymmärrettäväksi suhteuttamalla sitä tuolloiseen aikalaiskeskusteluun ja -tilanteeseen sekä Humen muuhun tuotantoon.

Velkaessee on osa Humen hajanaisesti rakentuvaa, mutta yleiseltä luonteeltaan verrattain koherenttia yhteiskuntafilosofiaa². Humen käsityksiä velan poliittisesta taloudesta ei tyystin kannata palauttaa kyseiseen tekstiin, sillä Humen yhteiskunnallinen tuotanto on temaatteisesti hyvin limittyneitä. Koherenssi ja limittyneisyys eivät kuitenkaan tarkoita mistään perustavammista periaatteista johdettua kokonaisuutta. Tavanomaisesti Humen mielletään luopuneen filosofisesta järjestelmänrakentamisesta kunnianhimoisen nuoruudentyönsä *A Treatise of Human Nature* (1739–1740) jälkeen³. Taustoittavan systeemin puuttumisen voi katsoa tavallaan sekä helpottaneen että vaikeuttaneen Humen yhteiskunnallisen ajattelun summaamista. Tekstejä voi lähestyä irrallisina omina kokonaisuuksinaan, ilman painetta tavoittaa jokin kattava yleisprinsiippi. Samalla kuitenkin vaikeutuu *filosofi* Humen poliittisesta ja yhteiskunnallisesta filosofiasta puhuminen⁴. Monipuolisuus, järjestelmällisyyden puute sekä useampaan suuntaan jakautunut rooli filosofina, yhteiskunnallisena keskustelijana ja historioitsijana ovat eittämättä vaikuttaneet siihen, että Humen yhteiskunnallinen ajattelu on jäänyt akateemisen filosofian kentällä hieman taka-alalle⁵.

Tässä tekstissä rakennan finanssihistorian, *Of Public Credit* -esseen ja Humen muiden esseiden valossa kuvaa siitä, miten 1700-luvun brittiläinen⁶ valtionvelka näyttäytyy Humelle poliittisen talouden näkökulmasta. Tätä perspektiiviä kutsun Humen velkakritiikiksi, jonka keskeisin eksplisiittinen osa velkaessee *Of Public Credit* on. Hume oli huolissaan tavoista, joilla julkinen velka sekä kiinnittyi osaksi hänen hauraaksi mieltämänsä yhteiskuntajärjestystä että kasvatti kykyä sodankäyntiin. Esseiden retoriikka voimistuu lopulta pisteeseen, jossa Hume en-

nustaa, että joko kansakunta hävittää julkisen velan tai velka tuhoaa kansakunnan. Oman lisänsä velkakritiikin tulkitsemiseen tuo tapa, jolla aikansa tapahtumiin reagoinut Hume muunteli teostensa myöhempien painosten tekstejä. Velkakritiikistä tuli aiempaa pessimistisempi ja painotuksiltaan sisäisesti jännitteinen. Britannian velan ja sotamenestyksen kasvaessa Humen velkakritiikin voi tulkita kehittyneen suuntaan, jossa hän lopulta katsoi julkisella velalla tehostetun sotarahoituksen tehneen aiemmin Euroopan vapauksia vaalineesta Britanniaa uhkan maanosan valtasapainolle.

Konteksteista

Britannian valtionvelan kasvu oli dramaattista Humen elinaikana ja vielä erityisemmin Napoleonin sotien jälkimaininkeihin saakka. Humen syntymävuonna 1711 velkaa oli noin kolmasosa maan bruttokansantuotteesta, ja se oli kasvanut lähes tyhjältä kahdessa vuosikymmenessä. Itävallan perimyssodan (1740–1748) rahoittaminen nosti velan bruttokansantuotteen tasolle ja seitsemivuotinen sota (1756–1763) 150 prosenttiin bruttokansantuotteesta. Aste vaihteli 100–150 prosentin välillä aivan vuosisadan loppuun saakka, kunnes sodat Napoleonin Ranskaa vastaan (1803–1815) paisuttivat sen yli 200 prosenttiin. Velka-aste kävi pikaisesti maan tähänastisen historian korkeimmalla tasolla, yli 250 prosentissa, vuonna 1821, josta se laski tasaisesti aina ensimmäiseen maailmansotaan saakka (25 prosenttia vuonna 1914).⁷

Britannia selvisi veloistaan – eikä vain selvinnyt, vaan teollistui, rikastui ja paisui poliittiseksi ja sotilaalliseksi maailmanvallaksi. Näistä ainakin jälkimmäinen mahdollistui suurimittaisesti velkaa ottavan ”fiskaalis-sotilaallisen” valtion ansiosta, ja siinä suhteessa maa

erottui eurooppalaisista ja vielä huomattavammin maanosan ulkopuolisista kilpailijoistaan⁸. Kysymys teollistumisen ”perimmäisistä” syistä on edelleen avoin, eikä ole ilmeistä, mikä kausaalinen merkitys maan ”rahoitusvallankumouksella”⁹ ja fiskaalis-sotilaallisella voimalla on ollut teollistumis- ja rikastumiskehityksellään. Joka tapauksessa 1800-luvun ennennäkemätön talous- ja väestönkasvu söi hämmästyttävän velka-asteen syntyvauhtiakin nopeammin pois.

Hume saattoi olla väärässä kuuluisassa ennustuksessaan velan turmiollisuudesta, mutta teollistuminen myös rikkoi vanhat lainalaisuudet. Oma aikakauttaan sinänsä suuresti arvostanut Hume ei jakanut yleistynyttä käsitystä historian vääjäämättömästä askelluksesta kohti arvojensa täydentyvää realisoitumista. Yhteiskunnalliset kehityskaaret olivat pikemminkin sykliisiä, seuraten monituisin tavoin toistensa kanssa vuorovaikuttavien prosessien usein vaikeasti ennustettavaa dynamiikkaa¹⁰. Kuten muuttuviin oloihin muutenkin, velkaan liittyi vääjäämättä suurta epävarmuutta, eikä varoittavista esimerkeistä ollut puutetta.

Erityisesti luoton kaltaisen ”uskon asian” kohdalla aatteiden ja ajattelun historiaa on vaikea irrottaa materiaalisempien muutosten tarkastelusta. Rahoitusvallankumous perustui osaltaan pitkäkestoiisiin kiistoihin (esimerkiksi rahanominalismista¹¹), teoreettiseen ongelmanratkaisuun (jota myös usein väärinymmärretty ”merkantilistinen” ajattelu edusti¹²) ja utooppiseen edistysuskoon (kuten baconilaisuuteen ja hartlibilaisuuteen¹³). Käänteet ideoiden ja mentaliteettien maailmassa näyttivät kanavoituvan saarivaltakunnassa monitasoiseen kehitysvimmaan¹⁴. Riippumatta siitä, mille puolen Hume velan historiassa asetetaan ja kuinka kantavaksi Hume päätteily arvioidaan, myös velkakritiikki oli osa intensiivisen eloisaa ja luultavimmin myös järjestelmän itsekorjautuvuuteen käytännössä vaikuttanutta keskustelua.

Hume kriittinen perspektiivi on mielenkiintoinen, sillä se tarjoaa harvinaislaatuiseen tyyliin eri aihepiirejä yhdistelevän katsauksen käänteentekevään maailmanhistorialliseen vaiheeseen. Hume kritiikkiin linkittyvät kiinteästi teemat muun muassa verotuksesta, rahan luonteesta ja rahajärjestelmästä, markkinoista, yhteiskuntaryhmien valtasuhteista ja sodankäynnistä. Kaikista näistä aihepiireistä löytyy keskeisiä tekijöitä, joista ajan erityislaatuinen rahoituskehitys koostui. On tarpeen tarkastella tätä kehitystä osineen sekä sitä, miten Hume osatekijät velkakritiikissään hahmotti.

Velannoston verotukselliset reunaehdot

Julkisen velan esimoderni historia on niiden tapahtumaketjujen historiaa, joiden myötä hallitsijan ja lainoittajan välinen henkilökohtainen luottamus- ja valtasuhde de-personaloitui kollektiivista vastuuta kantavan hallintojärjestelmän ja varhaisten rahoitusmarkkinoiden väliseksi institutionaaliseksi suhteeksi. Lyhytaikaisiksi tarkoitettujen lainat vaihtuivat jälkimarckinakilpailuista arvopapereista koostuvaan pysyvään velkaan, jota rahoitettiin tarkoitukseen määrättyillä veroilla.¹⁵

Jotta velkaa saatettiin nostaa ilman pakkoa ja pidemmän päälle kestäväällä korolla, tuli velkaan sijoittavien uskoa velallisen tahtoon sekä kykyyn täyttää maksuvelvoitteensa veronkannolla. Henkeä kohden laskettujen verotulojen vertailussa Alankomaat oli Euroopassa 1700-luvun puoleen väliin asti yliveroinen verojen kerääjä ja Englanti 1600- ja 1700-lukujen taitteen tienoilla yhtä selvästi toisena¹⁶. Vuosisadan ensimmäisen vuosikymmenen aikana Englannin verokertymä oli henkeä kohden vuosittain keskimäärin kaksi kertaa Ranskaa ja kolme kertaa Espanjaa korkeampi (mutta vain puolet Alankomaiden kertymästä).

Ranskan valtion koko tarkoitti toki korkeita bruttotuloja, mutta myös korkeaa absoluuttista kulutusta. Järjestelmä oli valtion näkökulmasta erittäin tehoton. Ranskan aktiivinen osallistuminen mantereiden valtapieliin 1600-luvulla pakotti sen laajamittaiseen virkojen myyntiin ja veronvuokraukseen (verotusoikeuksien vuokraamiseen maksua vastaan). Veronvuokraus itsessään ei ollut suurin ongelma, sillä sitä käytettiin menestyksekkäästi Alankomaissa. Siinä missä alankomaalainen veronvuokraus oli hyvin kilpailtua ja paikallisesti organisoitua, oli ranskalainen keskittynyt vahvan rahoittajasisäpiiriin käsiin ja kilpailultaan olematonta. Erojen taustalla vaikuttivat tavat, joilla maat olivat nostaneet velkaa. Maakunnallisesti jakautuneessa, mutta maakuntien sisältä poliittisesti yhtenäisessä Alankomaissa lainaa otettiin markkinoilta valmisteveroja vastaan. Valtaryhmiltään moninaisessa Ranskassa taas oli 1500-luvulta lähtien tukeuduttu lainoittamisessa juuri veronkantajiin, jotka muodostivat aikaa myöten vahvenevan sisäpiiriin. Kierre oli valmis. Kruunu ei ollut uskottava velallinen fiskaalisen heikkoutensa vuoksi, mikä kasvatti rahoittajien neuvotteluasemaa. Sisäpiiriiriippuvainen rahoitus taas edelleen vaikeutti fiskaalisen kantokyvyn rakentamista.¹⁷

Englanti hyötyi Ranskan verrattuna tiiviimmästä poliittisesta yhtenäisyydestä tullessa 1600-luvulle. Yhtenäisyyden ansiosta maan oli helpompi kehittää verohallintoa veronvuokraajiin tukeutumisen sijaan. Kenties yhtä olennaista oli se, että Englanti osallistui huomattavasti Espanjaa ja Ranskaa vähemmän sotiin vieraita valtoja vastaan 1400-luvun loppupuolelta 1600-luvun alkupuolelle. Englantiin ei kohdistunut samaa painetta hätäisen valtionvelan kerryttämiseen huonoilla institutionaalisilla kehyksillä ja kehittymättömällä verohallinnolla¹⁸. Parlamentaarista ja valmisteveroin rahoitettua julkista velkaa käytettiin jo sisällissodan pitkän parlamentin (1640–1660) aikaan, mutta pysyvämpi irtiotto vanhasta tapahtui vuoden 1688 mainion vallankumouksen jälkeen. Verotuksen, kuten myös velan ja menojen, siirtyminen tiukemmin alahuoneen hallintaan antoi sille uutta legitimitettiin ja kasvunvaraa, jota ranskalaiselta järjestelmältä pahoin puuttui¹⁹. Ennen vuotta 1688 verojen osuus kansantulosta oli tyypillisesti korkeintaan reilut neljä prosenttia. Mainion vallankumouksen ja Ranskaa vastaan käydyn yhdeksänvuotisen sodan (1688–1697) jälkeen se asettui 8–10 prosentin välille Ranskan vallankumoukseen (1789) saakka²⁰.

”Hume pitää erityisen absurdeina puheenvuoroja, joissa kaikkea velanottoa ja veronkantoa puolletaan kaupankäynnin kannustamisen välineinä.”

Hume aloittaa velkaesseensä ylistämällä vanhaa käytäntöä, jossa sotiin varauduttiin rauhan aikana kerrytyillä säästöillä. Muinaisen maailman kaukonäköisyyteen vertautuu oman aikakauden tapa siirtää maksettava tuleville sukupolville. Hume uskoo, että säästöilläkin on riskinsä – rikkauksiinsa luottava valtio saattaa muun muassa laiminlyödä armeijaansa – mutta katsoo tulevaisuuden (vero)tulojen kiinnittämisen velanmaksuun olevan todennäköisesti vaarallisempaa. Sodankäynnin rasitusta ei enää tasota kassasta kansantalouteen vapautettu arvometalliomaisuus, eivätkä verotuksesta valittavia kansalaisia pelkäävät poliitikot malta olla väärinkäyttämättä heille suotua luottoa. Hume pitää erityisen absurdeina puheenvuoroja, joissa kaikkea velanottoa ja veronkantoa puolletaan kaupankäynnin kannustamisen välineinä.²¹

Hume kysyy, kuinka pitkään valtion on mahdollista nostaa velanhoitoon tarvittavaa verotusta ja voiko valtio jatkaa verotaakkansa kasvattamista lopulliseen taantumiseensa saakka. Valtioilla oli erilaiset tapansa kerätä veronsa, ja Britanniassa tämä tapahtui suurelta osin maltaan ja oluen valmisteveroilla. Jos elämälle vähemmän välttämättömien hyödykkeiden verotus käytetään täysin velanhoitokuluihin, mistä löydetään uusia verotuksen kohteita? Hume kauhistelee kasvavasta verotuksesta kärsivien köyhien kohtaloa ja kansan alistamisen uhkaa. Hän esittää eriävän kantansa viittaamalla ranskalaisen talousajattelijan Jean-François Melonin (1675–1738) ilmaisuun²²: velanotto ei ole kuin rahan siirtämistä oikeasta kädestä vasempaan käteen, vaan sillä on verotukselliset seurauksensa.²³

Verotuksesta erikseen esseessään *Of Taxes* (1752) kirjoittanut Hume suhtautui myönteisimmin epäsuoraan kulutukseen ja erityisesti ylellisyshyödykkeisiin kohdistuneeseen verotukseen. ”Raittiutta” ja ”säästäväisyyttä”

parhaimmillaan edistäneet kulutusverot (valmisteverot ja tullimaksut) olivat osittain vapaaehtoisia. Lisäksi ne tarjosivat tärkeän sisäisen kontrollimekanismin. Jos hintoihin siirtynyttä kulutusverotusta yritettiin nostaa liian korkealle, kulutuksen lasku laski myös verotuloja. Hume vastusti ”mielivaltaista” verotusta tarkoittaen tällä etenkin suoraa omaisuusverotusta ja henkiveroja. Epätasaisesti jakautuneet omaisuusverot tuottivat katkeruutta, henkiveroja hallitsija taas saattoi nostaa vähä vähältä sietämättömyyteen saakka. Ei siis ihme, että julkinen velka näyttäytyi Humelle suurena verotuksellisena vaarana. Velanhoitokulujen kasvu enteili Humelle riskiä laajamittaisesta ja poliittisesti määrittyneestä kajoamisesta ihmisten omistuksiin.²⁴

Velka rahajärjestelmän uudistamisen osana

Valtion näkökulmasta veronkannon täysi hyödyntäminen vaati verojen maksamista rahan muodossa luontaisuuorituksen sijaan. Englannin väestö ja talous kasvoivat huomattavasti 1500-luvun jälkimmäisellä puoliskolla. Rahakanta ei kuitenkaan laajentunut kaupankäynnin ja kulutuksen kiihtymisen tahtiin. On arvioitu, että rahan kysyntä kasvoi vuosisadan loppuun mennessä noin viisinkertaiseksi, rahakannan pysyessä lähes samana²⁵. Rahan niukkuus näkyi luottosuhteiden yleistymisenä. Luottosuhteiden välineinä käytettiin esimerkiksi vekseleitä, mutta ilmeisesti suurin osa oli epämuodollisia ja suullisia, tosin usein todistajien läsnä ollessa solmittuja luottoja.²⁶

Yksityinen velka ja sitä kannatellut legalistinen kulttuuri eivät kyenneet korvaamaan taloudessa kiertävää rahaa. Rahan niukkuuden ongelmaan havahduttiin todella 1600-luvun alkupuolella, minkä jälkeen aihe

”Pankki lainoitti valtiota painamallaan setelirahalla, valtio kulutti ne yleiseen kiertoon ja kansalaiset maksoivat niillä verojaan.”

nousi yhdeksi vuosisadan poliittisen talouden johtavista teemoista²⁷. Preussista Englantiin muuttaneen monioppineen Samuel Hartlibin (n. 1600–1662) ympärille rakentui kirjeenvaihtoverkosto (Hartlibin piiri), jonka puitteissa esitetyissä puheenvuoroissa muun muassa ehdotettiin velkakirjojen ja rahan täyttää samaistamista niin, että velkakirjat muuttuisivat paperirahan kaltaiseksi vaihdon välineeksi²⁸.

Keinot, joilla rahakantaa päädyttiin laajentamaan, liittivät sen lopulta yhteen myös julkisen velan kanssa. Velan ja paperirahan eräänlaista esiastetta yritettiin valtionvarainministeriön 1660-luvulla liikkeeseen laskemilla obligaatioilla (*Treasury Orders*), jotka osoittautuivat kruunun maksukyvyyn kannalta suorastaan liian suosituiksi²⁹. Alankomaita vastaan käytävään sotaan (1672–1674) valmistautunut Kaarle II (hallintokautenaan 1660–1685) jätti paisuneet velkasitoumuksensa täyttämättä vuonna 1672. Ajan rahoituselämää myllertänyt päätös heikensi katolisten kuninkaiden asemaa entisestään, mutta toimi myös opetuksena vallankumousta seuranneille järjestelyille.

Yhdeksänvuotinen sota Ranskaa vastaan asetti tiukan sotarahoitushaasteen uusista valtaoikeuksista nauttineelle parlamentille ja Stuart-suvun syrjäyttäneelle Vilhelm III Oranialaiselle (h. 1689–1702). Verotuloja täydennettiin vuonna 1693 valtion lotolla ja annuiteettien myynnillä³⁰. Rakenteellisesti merkittävämpi liike oli julkisen pankin perustaminen. Bank of Englandin syntyessä (1694) muita julkisia pankkeja olikin Euroopassa jo yli 20. Toisin kuin ajoittain väitetään, Alankomaiden käskynhaltijan mukana ei kuitenkaan tullut mitään ”alankomaalaisen rahoituksen” mallia. Siinä missä vuonna 1609 Amsterdamiin perustetun Wisselbankin pääasiallinen rooli oli arvometalleihin sidotun keskitetyn maksujärjestelmän pyörittäminen, Eng-

lannissa useista erilaisista pankkiehtotuksista voittajaksi valikoitui suunnitelma, jossa yksityisesti omistetusta pankista tehtäisiin osakeyhtiömuotoinen valtionvelan hallintaväline. Ensimmäisestä lainasta omistajat saivat 8 prosentin korkoa, mikä oli valtion näkökulmasta roima parannus edellisten annuiteettien ja luoton 14 prosentin korkoon. Luotto käännettiin rahan luomiseen, kun yhtiö sai osittaisen monopolin setelirahan painamiseen. Velkaan pankkiosakkeiden kautta sidottu likvidi fiat-rahajärjestelmä asettui kohdilleen, kun seteliraha alkoi 1700-luvun edetessä hiljalleen syrjäyttää arvometallirahaa arkisena transaktiovälineenä. Valtiontalouden osalta järjestelmä hahmottuu kolmen toimijan muodostaman kuvion kautta: pankki lainoitti valtiota painamallaan setelirahalla, valtio kulutti ne yleiseen kiertoon ja kansalaiset maksoivat niillä verojaan.³¹

Hume vastusti rahakantaa kasvattavia yksityisiä pankkeja suosien niiden sijaan hollantilaistyylisiä julkista täysreservijärjestelyä³². Velkaesseessään Hume kuitenkin antaa tiettyä arvoa velkakirjojen rahan verrattavalle luonteelle. Pankin osakkeisiin tai kauppakomppanian velkakirjoihin sijoittaneella kauppialla ei ole tarvetta suuren rahamäärän hallussapidolle, sillä ne ovat likvidiä omaisuutta ja korollisina tuottavat ”joutilainakin”. Tämän tuoton ansiosta kauppias voi käydä kauppaa alhaisemmalla voitolla, mikä taas näkyy alentuneiden hintojen kautta kulutuksen kasvuna ja tuotannon leviämisenä. Velkakirjat sisältävät myös paperirahan huonot puolet. Ne saattavat kullaa ja hopeaa yleiseen kiertoon, mikä omalta osaltaan nostaa hyödykkeiden ja työn hintoja. Velkakirjojen lisäksi tietenkin varsinainen fiat-paperiraha, varsinkin julkiseen velkaan kiinnittynyt sellainen, näyttyy Humen rahateoreettisessa kehyksessä vähintäänkin epäilyttävänä.³³

Etelämeren kauppakomppania ajautui osakekuplaan vuonna 1720. Samana vuonna kaatui brittiläisestä rahoituksesta mallia ottanut kunnianhimoinen julkisen talouden reformiprojekti Ranskassa. Euroopan pääomakilpailuun osallistunut järjestelmä oli kauppakompanioineen ja keskuspankkeineen skotlantilaisen John Law'n (1671–1729) suunnittelema³⁴. Law'lle Ranskan vaikeudet liittyivät ennen kaikkea rahakannan niukkuuteen ja rahankierron hitauteen³⁵. Law korostikin, että Englannissa sama ongelma oli lievittänyt muun muassa sillä, että valtionvelkaa oli käännetty Bank of Englandin ja Etelämeren kauppakompanian osakkeiksi, jotka toimivat rahaan verrattavina vaihdon välineinä ja arvon säilyttäjinä. Skotin ajatukset fiat-rahajärjestelmään pohjaavasta valtiontaloudesta joutuivat Mississippin kuplan puhkeamisen (1720) jälkeen Ranskassa vuosikymmeniksi epäsuosioon. Uutta eloa niihin erityisesti hengitti Law'n sihteerinä työskennellyt Melon, joka painotti aiemmin mainitulla ja Hume kritisoimalla nokkeluudellaan velan kaksoisluonnetta sekä velvoitteena että omistuksena. Kuten Law, Melon näki velan osana taloutta stimuloivaa rahankiertoprosessia. Velalla oli Melonin mukaan silti rajansa ja luotto tuli ankkuroida tukevaan veropohjaan.

Hume varttui aikana, jota vuoden 1720 finanssi-kriisit tavalla tai toisella määrittivät. Hän mainitseekin mieltineensä rahankiertoa jo koulupoikana³⁶. John Law ei esiinny Hume teksteissä nimeltä, mutta häneen viitataan velkaesseessä eräänlaisena puuhamiehenä (*projector*), joka yrittää pelastaa velasta sairastuneen maan visionäärisillä hankkeillaan. Hume suhtautui epäillen ajatukseen, että rahan luonti itsessään saattaisi edistää kansallisen varallisuuden kasvua. Esseen *Of Money* (1752) alussa hän kuvaa, kuinka raha ei toimi kaupankäynnin pyörinä, vaan pyörien pyörimistä helpottavana öljynä³⁷. Hume ei katsonut metallirahalla olevan mitään periaatteellista erityislaatua paperirahaan verrattuna – kumpikin on vaihdon välineenä toimiva arvon symboli. Käyttötarkoituksensa vuoksi raha on vapaan ja hyvinvoivan yhteiskunnan välttämätön komponentti, mutta myös jotain hyvin helposti häiriintyvää. Metallirahan hyöty ilmeneekin sen niukkuudessa, joka on itsessään luottoa ylläpitävä mekanismi. Paperirahalla on käytännön etuja, mutta sen tulee olla täysin metallirahaan sidottua. Luoton keinotekoinen laajentaminen on tarpeetonta. Hume rahateoreettisissa näkemyksissä hinnat hakeutuvat tasapainoon rahan määrän kanssa ja rahan määrä hakeutuu tasapainoon talouden aktiivisuuden kanssa. Hume vastusti pyrkimyksiä kasvattaa kansallista arvometalliomaisuutta sen hyödyttömyyden vuoksi, mutta paperirahaan liittyi aivan erityisiä vaaratekijöitä. Fiat-rahasta ei pelkästään puuttunut luonnollinen niukuusmekanismi, vaan se oli velkakirjojen tavoin sidottu Bank of Englandin kautta valtionvelkaan, jonka romahamisesta Hume siis oli vakuuttunut. Romahtava valtionvelka uhkasi tämän sidoksen kautta koko kaupallisen yhteiskunnan perustaa: vaihtoa koordinoivaa rahajärjestelmää.³⁸

Velka markkinoilla

Britannian velkarahoituksen mittakaava 1700-luvulla ei perustunut rakenteiden osalta ainoastaan verotuksen vankkuuteen ja rahankierrollisiin kuvioihin. Maahan oli kehittynyt lisäksi vireät ja likvidit velkainstrumenttien jälkimarkkinat, joiden puitteissa velkaan oltiin valmiita sijoittamaan verraten alhaisillakin korkotuloilla. Velkaan sijoittaneita oli 1700-luvun puolivälissä noin 60 000 – eli selvästi Hume esseessään esittämää arviota (17 000) enemmän. Määrä kasvoi tuon jälkeen vielä huomasti, noin 500 000 velkojaan vuonna 1815³⁹. Bank of England oli velan hallinnan (1760-luvulla 70 prosenttia) ja kaupan konkreettinen keskuspaikka. Velkamarkkinat olivat varsin pitkälti sääntelemättömät eikä pelisäännöllisiä rajoja sijoittajien ja hallinnollisten toimijoiden välille ollut kaikilta osin määritelty. Rajojen merkityksen voi tässä tapauksessa hahmottaa myös fyysisesti. Vaikka Englannin pankki panosti määrätietoisesti vaikutelmaan turvallisuudesta ja luotettavuudesta aina pankkirakennuksen jyrävästä arkkitehtuurista lähtien, rakennus oli osa julkista elämää. Tilat oli suunniteltu avokonttorimaisesti eikä kirjanpitoa salailtu. Virkailijoita sitoutettiin toiminnan rehellisyyteen valoilla, taloudellisilla kannustimilla ja ankarilla rangaistuksilla. Kriittisen pamflettikirjallisuuden kulttuuri kavensi väärinkäytösten ja virheiden tilaa entisestään. Tapa, jolla maan julkisen velan operationaaliseen integriteettiin sijoitettiin ja jolla se asetettiin kirjaimellisesti kansan katseltavaksi, kertoo markkinoiden ja valtionvelan kiinteästä ja avoimesta suhteesta. Suhde palkittiin valtiolle osoitetulla luotolla ja alhaisilla koroilla, ja se eittämättä edisti maan velkamarkkinoiden sisäistä kestävyyttä ja kansainvälistä kilpailukykyä⁴⁰.

Julkisen velan on sanottu ohjanneen alamaisia sijoittaja-kansalaisiksi ja kulttuuria kohti näkemystä yksityisen eduntavoittelun julkisesta hyötyfunktioista⁴¹. Kuten myöhemminkin, ympäröivässä yhteiskunnassa mittakaavaltaan ja rooliltaan kasvavista avoimista rahoitusmarkkinoista puhuttiin silti usein hyvin kriittiseen sävyyn. Osakkeilla ynnä muilla arvopapereilla käyty kauppa nähtiin laajalti huijauksenomaisena jo ennen pankkivetoista julkista velkaa, eivätkä vuoden 1720 kuplat näitä käsityksiä ainakaan lieventäneet. Daniel Defoe (1660–1731) kiteytti aikalaistensa tunteja kutsuamalla pörssiakauppaa ”petkutukseen pohjaavaksi elinkeinoksi, joka oli syntynyt huijauksesta ja saanut ravintonsa höynäytyksestä”⁴². Yhtä lailla epäilyä herätti rahoittajien lojaalisuus kotimaataan kohtaan sekä näiden saavuttama taloudellinen hyöty valtion käymistä sodista. Monet arvelivat rahoitusmarkkinoiden heikentävän kansantaloutta rahoittajaluokan väärinkäytöksistä riippumattakin. Velkaa toisaalta puolustettiin sodankäyntiin ja kansalliseen kehitystyöhön vetoamalla, kuten myös sosiaalimoraalisin päättelyketjuin. Vaatihan kaikenlainen onnistunut velkarahoitus luottamusta velallisten yksilöiden ja yhteiskuntien velvoitteiden hyveelliseen täyttämiseen⁴³. Vuosisadan edetessä velka kasvoi, mutta myös halpeni, vakiintui ja normalisoitui mentaliteeteissa ja kulttuurissa. Tulee muistaa, että ”modernimman” kansallisen velan in-

stitutionaalista uutuudesta huolimatta maa oli ollut jo pitkään arkista kanssakäymistä säätelevän ”luoton kulttuurin” kyllästämä⁴⁴.

Myös Hume pähkäili rahoituskulttuurin muutoksen vaikutuksia ihmisten käyttäytymiseen. *Of Public Credit*-esseessään hän kiinnittää huomion pääomatuloilla elävien joutilaaseen elämäntapaan ja siihen, miten julkinen velka kannustaa tällaiseen elämäntapaan enenevässä määrin ruokkiessaan rahoituselämää. Hume tarkastelee kuitenkin asian eri puolia ja nyansseja, ja hän esimerkiksi hahmottelee etuja, joita kauppiaiden arvopaperisijoitukset saattavat tarjota. Jos edellytykset arvopaperisijoittamiseen puuttuisivat, kauppiaiden mielenkiinto kohdistuisi maanomistukseen. Maa vaatii sijoituksena kuitenkin aikaa ja vaivaa, häiritsee kauppiaan keskittymistä, eikä maomaisuudella ole arvopapereiden likviditeettiä. Tarjoamansa luonnollisen nautinnon ja arvovallan myötä maanomistus on taipuvainen muuttamaan kansalaisen ”maalaisherrasmieheksi”. Hume myöntää, että julkinen velka voi vaihtoehtoisena sijoituskohteena tällä tavoin myös osaltaan stimuloida taloutta.⁴⁵ Juuri tämän enempää positiivisesti sävytyneitä luonnehdintoja rahoitusmarkkinoista Hume ei sitten esitäkään.

Hume toki suhtautuu erittäin myönteisesti kaupankäynnin vapauteen sekä kenties mielenkiintoisemmin myös kauppiaisiin⁴⁶. Uusi kaupallinen aika erottuu feodaalisesta niin korkeamman onnellisuuden kuin myös hyveiden osalta, ja kauppiat ovat tämän muutoksen aikaansaanut ihmisryhmä. Ero esimerkiksi Adam Smithin kuvauksiin monopolivaltaa hamuavista opportunisteista on huomattava. Hume on kaupallistuneen ja parlamentarisoituneen yhteiskunnan varhainen puolestapuhuja, mutta myös pessimistinen kehityksen vääjäämättömyyden suhteen. Pitkiä historiallisia kaaria tarkastellen Hume pyrkii tunnistamaan kaupallis-parlamentaarista yhteiskuntaa uhkaavia tekijöitä.

Humen ajattelussa julkinen velka uhkasi kaupallisuuden hyveitä ainakin kahdella tavalla. Se kasvatti finanssipääoman varassa roikkunutta joutilasta luokkaa, ja samalla se ohjasi taloudellisia resursseja pois yleistä hyvinvointia kasvattavista tuotannollisista hankkeista sekä satoi valtioita Humen kammoksumaan ”kaupankäynnin kateuteen” (*Of the Jealousy of Trade*, 1758)⁴⁷. Esseessään *Of Civil Liberty* (1741) Hume kiinnitti huomionsa varsin osuvasti siihen, kuinka valtiollinen kysymys kaupankäynnistä oli muodostunut edellisellä vuosisadalla⁴⁸. Kaupasta saatu etu esimerkiksi kansainvälisiä kauppareittejä hallinneiden monopoliosakeyhtiöiden muodossa oli noussut yhdeksi ajan politiikan kärkiteemoista, ja tätä etua pyrittiin saavuttamaan tarvittaessa sodankäynnillä, jota sitten velanotolla rahoitettiin. Humen päättelyssä velka satoi yhteiskunnan tuottavia resursseja korkeampien verojen ja finanssimarkkinoiden vääristämisen sisäisen talouden kautta, mikä tarkoitti sitä, että velkaantuneen valtion oli entistä tärkeämpää pitää kiinni kansainvälistyneistä kaupallisista resursseista aggressiivisen kaupapolitiikan keinoin.

Velan puoluepoliittiset jakolinjat

Valtion kyky velkavelvoitteidensa täyttämiseen oli laajamittaisen velkarahoituksen edellytys. Lisäksi vaadittiin tahtoa, jonka löytyminen saattoi varsinkin heikkojen parlamentaaristen rakenteiden monarkioissa olla usein kiven alla. Hallitsijat saattoivat nostaa vapaaehtoisia lainoja eurooppalaisilta pankkiireilta, jotka kykenivät kompensoimaan luottoriskiä korkeilla koroilla, mutta hallitsijan alamailla tätä mahdollisuutta ei välttämättä ollut. Englannin Stuart-kuninkaat esimerkiksi rahoittivat sotiaan pakkolainoilla, joita saatettiin maksaa takaisin sikäli kuin sotasaaliista maksettavaa liikenä⁴⁹.

Takaisinmaksun tahtotilojen käänteitä nähtiin Englannissa vuoden 1688 vallankumouksen jälkeen. Julkinen velka sai tuekseen parlamentaarisen takuun vuonna 1693, mitä onkin usein pidetty maan julkisen velan yhtenä varsinaisena syntyhetkenä. Korkomenot kuitenkin säilyivät korkealla vielä reilun kahdenkymmenen vuoden ajan, kun pitkäaikaisen rahoituksen saralla kokematon hallinto ja epäluuloiset lainoittajat hakivat askelmerkkejään⁵⁰. Asiaan vaikutti myös puoluepolitiikan sekä parlamentin jäsenten henkilökohtaisten taloudellisten intressien lomittuminen.

Englantilaisista puolueista ennen kaikkea whigit johtivat velkarahoituksen sisäänajoa. Maanomistaja-aristokratian eduista huolehtiminen oli tärkeämpää toryille. Ero ei toki ollut aivan selvärajainen. Rahoituselämää epäileviä maanomistajia löytyi myös whigeistä ja rahoitusmarkkinoilla rikastuneita toryistä. Siinä missä Bank of England oli voittopuolisesti whigeihin kytkeytynyt hanke, Etelämeren kauppakomppania oli toryjen yritys vakauttaa julkista velkaa ja haastaa whigien asemaa talouselämän johtopaikoilla. Keskimääräiset erot puolueiden suhtautumisessa velkaan ja velkojien aseman turvaamiseen olivat kuitenkin selvät. Lisäksi parlamentin jäsenet – ja jälleen hallitsevammin whigit – itse harjoittivat velkaan sijoittamista. On syytä olettaa, että velkojien tiiviimmät yhteydet valtion politiikkaan vaikuttivat osaltaan velkarahoituksen vakautumiseen, halventumiseen ja laajentumiseen. Oletusta tukee osaltaan se, että julkisen velan korot laskivat ja vakautuivat Robert Walpolen (1676–1742) vuoden 1715 hallituksesta alkaneen ja vuoteen 1760 kestäneen whigien parlamentaarisen ylivallan aikana.⁵¹

Hume käyttää velkakritiikissään muissakin kirjoituksissaan usein esiintyvää ’faktion’ käsitettä. Kun kruunun ja parlamentin välinen vallanjako pääosin selvitettiin vallankumouksen jälkeen, poliittinen keskustelu puoluepolitisoiutui ja sen painopiste siirtyi 1700-luvulla yleisistä yhteiskuntajärjestyksellisistä peruskysymyksistä kohti kaupallisen imperiumin käytäntöjä⁵². Hume ei arvioinut puoluepolitiikkaa kovin suopeasti vuoden 1741 esseessään *Of Parties in General*. ”Rauhaa, onnea ja vapautta” takaavien ”lakien ja instituutioiden” luoja ja lainsäätäjä tuli kunnioitettua – näitä yleisiä lakeja vastaan luonnostaan asemoituvien ryhmittymien perustajia taas kuului halveksua⁵³. Hume toisaalta ymmärsi haasteen, joka faktionaalisuudesta vapaan yhteiskuntajärjestyksen

”Valtionvelka keskittää jo ennestään liian suureen pääkaupunkiin lisää ihmisiä, rikkauksia ja vaikutusvaltaa.”

luomiseen liittyi. Spekulatiivisessa kuvauksessaan ihannevaltiosta (*Idea of a Perfect Commonwealth*, 1752), Hume yhdisteli käsityksiään pienen ja suuren tasavallan ansioista⁵⁴. Pienuus edistäisi yhteisymmärryksen syntymistä ja avunannon henkeä, suuruus suojelisi ulkovalloilta ja (tasavaltalaisuuden oikeasti toteutuessa) faktioilta. ”Täydellinen” tasavalta on suuri, mutta maantieteellisesti moniin yksikköihin hajautettu – oikeastaan kokoelma yhteistyössä toimivia pieniä ja toisiinsa nähden tasa-arvoisia tasavaltoja.

Britannia ei tällainen tasavalta ollut. Humen velkaesseessä on ajan maaseutuopposition temaattisia ja retorisia elementtejä. Hume kirjoittaa, kuinka valtionvelka keskittää jo ennestään liian suureen pääkaupunkiin lisää ihmisiä, rikkauksia ja vaikutusvaltaa. Sisäpoliittiset huolet saivat lisää tilaa myöhemmissä painoksissa. Vuoden 1770 painoksessa Hume arvelee pääkaupungin mittavuuden kasvattavan syrjäisemmällä seuduilla asuvien kapinamielialaa. Kapinamielialaa aikaansaanut valtionvelka tarjonnee tähän vaaraan silti myös apua, sillä rahoittajien etu on puolustaa näiden omistuksia suojelevaa valtiota kapinoitsijoita vastaan⁵⁵. Humelle julkisen velan vaaroja oli sen tapa asettaa sisäpoliittisia valtaryhmiä toisiaan vasten. Maan yhteiskuntajärjestyksen tasapaino oli herkkä, koska se perustui muun muassa maanomistajista muodostuneen eräänlaisen keskiluokan tarjoamaan vastavoimaan keskusjohdolle. Tämä vastavoima väijäämättä heikentyi, kun kasvavaa julkista velkaa palvelevia verovarvoja siirrettiin köyhiltä ja maanomistajilta kaupunkilaisrahoittajille. Rahoittajien tarjoama vastus taas on epäsymmetrinen. Nämä kykenevät määrittämään maan suuntaa parlamentaarisen vallan kautta, mutta olisivat avuttomia väkivaltakoneistoa käskyttävän monarkin edessä. Hume hahmotteleekin skenaariota, jossa velka-

veloitteiden kirittävä korkean toimintakyvyn julkinen talous ajautuu velkojensa seurauksena poliittiseen ja taloudelliseen kaaokseen sekä kaaoksen myötä sellaiseen despotiaan, jota edes ”itäiset monarkiat” eivät ole saattaneet⁵⁶. Tällaisessa yksinvaltiudessa lähes kaikkivoipa hallintokoneisto antaisi valtiaalle vapaan pääsyn koko kansakunnan varallisuuteen.

Velkavallan epätasapainosta velan kuolemaan

Sota, kaupankäynti ja valtiolliset intressit limittyivät Humen elinaikana entistä tiiviimmin Euroopassa sekä alati laajemmin myös globaalisti. Ylivaltiollisia dynastisia jatkumoa palvellut poliittinen normisto alkoi korvautua pitkän 1700-luvun aikana valtioiden alueellisilla laajentumispyrkimyksillä. Yhdessä tämän muutoksen kanssa kehittyi käsitys vallan taloudellisesta perustasta. Alankomaat ja Britannia näyttivät suunnan. Näiden valtioiden väliset sodat olivat vielä 1600-luvun jälkipuolen ja 1700-luvun alkupuolen selkeimmät ja kenties ainoat esimerkit sodista, joita kyseisenä aikana enimmäkseen motivoi taloudellisen edun maksimoiminen⁵⁷. Valtiotaloudellinen hyötyajattelu tarkoitti kuitenkin sotien finanssistrategisen ulottuvuuden väijäämättä kasvavaa tunnustamista. Kustannuksiltaan paisuneiden sotien tuli tarjota sijoituksina valtiolle aiempaa vahvempaa vastinetta. Vaihtoehtoisesti niistä kannatti pysyä erossa – mikä ei tarkoita, että näin olisi tehty. Konflikti oli edelleen myös arvovaltakysymys.

Uuden ajattelun nousua ja toisaalta haasteita havainnollistaa Ludvig XIV:n ministerin Jean-Baptiste Colbertin (1619–1683) kuninkaalleen vuonna 1670 laatima vuosiraportti, jossa tämä kehottaa tarkoin hyötyarvioin

”Seitsenvuotisen sodan myötä Britannia oli itse muuntumassa velkoihinsa hukkuvaksi imperiumiksi, joka joutuisi pinnalla pysyäkseen alistamaan alaisuudessaan eläviä ja vastaamaan siitä syntyvään vastustukseen.”

hallitsijaa pitäytymään rauhassa. Raportissa Colbert soimaa Ludvigin kiinnostuksen kohteita, valittaen tämän mieltävän enemmän palatsinsa kynttilävahaan liittyviä asioita kuin valtion rahoitusta⁵⁸. Ministerin neuvot si-
vuutettiin Ranskan käytyä sotaan Alankomaita vastaan (1672–1678). Aurinkokuningas loi itsestään Euroopan vaikutusvaltaisimman monarkin, mutta osin valtionsa edun kustannuksella. Ludvigin velkojen kanssa paininut ja Law’n innovaatioihin sukeltanut *ancien régime* jäi mit-
tavasta väestöstään ja tuotannollisesta potentiaalistaan huolimatta ratkaisevalla tavalla jälkeen valtiotaloudellises-
sa kehityksessä. 1780-luvun lopulla, suuren vallankumouksen kynnyksellä, Ranskan velkavelvoitteet haukka-
sivat verotuloista huomattavan osan, noin 60 prosenttia. Britanniassa menot olivat samaa luokkaa, mutta ne
aiheuttikin jo noin 150 prosentin velkaantuneisuusaste. Niin sisä- kuin ulkopoliittisesti rampautuneessa Rans-
kassa aste oli kenties ”vain” 60–70 prosenttia. Britannian rahoitusmarkkinoilla valtio nähtiin korkeasta velkai-
suudestaan huolimatta luotettavana sijoituskohteena. Vuoden 1720 kriisien jälkeen Britannia oli kyennyt
nostamaan lainoja keskimäärin alle 4 prosentin koroilla, Ranskan joutuessa maksamaan korkoja keskimäärin yli 7
prosenttia. Edullinen lainaraha käytettiin sotakoneiston pyörittämiseen: esimerkiksi seitsenvuotinen sota rahoit-
ettiin 80-prosenttisesti julkisella velalla. Pitkän vuosi-
sadan aikana maanosan sotaisin valtio olikin sotatilassa yhteensä 70 vuoden aikana.⁵⁹

Julkisen velan kasvusta huolimatta sodankäynti oli tuottanut tulosta Britannian noustessa seitsenvuotisesta sodasta johtavana eurooppalaisena valtapelurina. Humea suunta hirvitti ja velkakritiikin sävy muuttuikin pessimistisemmäksi pian sodan jälkeen ilmestyneessä vuoden 1764 laajennetussa painoksessa. Nyt maa on ”suunna-

tonta voimaa” osoittamalla ylittänyt niin ”luonnollisen vahvuutensa” kuin ”mahtavimpien imperiumien” vahvuuden. Humen käsitys velan turmiollisuudesta Britanialle ei ollut muuttunut. Esimerkiksi Ranskaan suunnatussa kirjeenvaihdossa vuonna 1767 Hume valitteli sodan olleen vahingollisempi voittajille kuin häviäjille ja näytti myöhemmin vuosinaan vakuuttuneen myös Amerikan siirtokuntien menettämisen vääjäämättömyydestä⁶⁰. Erityisesti hän näki muutoksia vallan tasapainossa ja universaalimonarkian uhkassa. Alkujaan vuonna 1752 julkaistussa esseessä *Of the Balance of Power* Hume kirjoittaa universaalimonarkian vaaran pysyneen pitkään poissa Rooman valtakunnan kaatumisen jälkeen mutta heränneen henkiin habsburgien Kaarle V:n valtakunnan muodossa⁶¹. Seitsenvuotisen sodan jälkeen Hume poisti osuudet, joissa hän kiitti Britanniaa ja sen väestöä kampa-
pailusta tätä (Espanjan jälkeen Ranskan edustamaa) vaaraa vastaan. Tekstiin jäi mielenkiintoinen alkupe-
räinen osuus, jossa Hume varoittaa maanmiehiään sortumasta sodissaan Ranskaa vastaan ”itsepäisyyteen ja intohimoon”. Sodan ovat saattaneet alkaa oikeute-
tusti, mutta jatkuneet lopulliseen mittaansa vihanpidon vuoksi. Humen katsannossa englantilaisten sotaisia tem-
peramentti oli saanut nämä unohtamaan vallan tasa-
painon arvon. Seitsenvuotisen sodan myötä Britannia oli itse muuntumassa velkoihinsa hukkuvaksi impe-
riumiksi, joka joutuisi pinnalla pysyäkseen alistamaan alaisuudessaan eläviä ja vastaamaan siitä syntyvään vastustukseen.

Tällainen imperialistista ulottuvuutta korostava tul-
kinta velkakritiikistä painottaa Humen kirjoituksia kokonaisuudessaan ja asettuu jännitteeseen suhteeseen itse velka-
kaesseen kanssa. Humen ajattelussa velalla näyttää olevan sekä (valtiota) voimistava, että (kansakuntaa) heikentävä

vaikutus. Ainakin on selvää, että Hume ei nähnyt *vaapaalla* yhteiskunnalla ja julkisella velalla yhteistä tulevaisuutta, eikä juuri sen enempää uskonut sellaiseen poliittiseen ratkaisuun, joka valtionvelan olisi siististi onnistunut purkamaan. Hume pitää epätodennäköisenä, että hallinnolta löytyisi velan takaisinmaksuun vaadittavaa järkähtämättömyyttä ja säästeliäisyyttä. Yhtä lailla tarvittaisiin ulkomaansuhteiden rauhoittumista. Velkarahoituksen lanseeraaminen oli itsessään kriittinen askel polulla, joka pitäisi kulkea loppuun saakka.⁶²

On kolme tapaa, joilla matka voi päättyä. Law'n järjestelmän kaltaiset hankkeet ovat omiaan romuttamaan "sairastuneen" ja valmiiksi hauraan rahoituksen. Tätä "tohtoroinnilla" aiheutettua "kuolemaa" todennäköisempänä Hume pitää kuitenkin "luonnollisen" kuoleman vaihtoehtoa. Ruhtinaat ja valtiot eivät voi loputtomiin välittää arvopaperiomaisuuden suojelemisesta, kun nämä eivät välitä ihmishengistä tai aidosti hyödyllisestä omaisuudestaan. Maalle koittaa vielä hetki, jolloin se joutuu valitsemaan selviytymisensä ja velkavelvoitteiden täyttämisen välillä. Käytetäänkö viimeisiä varoja välittömän sotilaallisen hyökkäyksen torjumiseen vai korkomaksuihin – tällaisen valinnan tulisi olla itsestään selvä. Velvoitteiden laiminlyönti romahduttaisi kuitenkin julkisen velan ja syöksisi tuhannet rahoitustalouden varassa elävät kurjuuteen. Kyse olisi näiden tuhansien uhraamisesta miljoonien turvallisuuden vuoksi. Humen esittämistä vaihtoehdoista pahin olisi velan "väkivaltainen" kuolemaan joutuminen vieraan vallan valloittamaksi.⁶³

Velkakritiikin tulkitseminen

Verotuksen, rahan, kaupan sekä sisä- ja ulkopolitiikan kautta kuljetun reitin jälkeen voi sanoa, että *Of Public Credit* on laajalti Humen yhteiskunnallista ajattelua yhteenkokoava essee. Hume käsitteli näitä teemoja monipuolisessa tuotannossaan pidemmin muissa yhteyksissä ja sivusi julkisen velan kysymystä myös velkaesseensä ulkopuolella. Vaikka Humen yhteiskuntafilosofia ei ole systemaattista, sitä yhdistää johdonmukaisen analyttinen lähestymistapa sekä yleisiin lainalaisuuksiin pureutumisen pyrkimys. Humen yhteiskunnallinen ajattelu voitaneen nähdä eräänlaisena verkkomaisena kudelmana aiheita ja yhteyksiä monine solmukohtineen ja säikeineen. Kaikki säikeet eivät kovakouraisempaa käsittelyä kestä, mutta verkon merkityksiä konstituiva arkkitehtuuri säilyi selvänä.

Hume oli historioitsija ja yhteiskunnallisena ajattelijana perustavanlaatuisesti historisoiva. Menneisyyden luotaamista seuraa ennusteiden tekeminen. Nykykäsityksemme näistä kaarista tietenkin eroavat suuresti Humen vastaavista. Julkisen velan vaarat ovat Humen poliittisen talouden näkemyksissä moninaiset. Humen teksteissä velka (1) kasvattaa verotuksen vähitellen sietämättömälle ja kestävämmälle tasolle, (2) politisoi ja lopulta paperirahan kautta romauttaa kaupallisen yhteiskunnan

luoton, (3) ohjaa taloudelliset resurssit hyödyllisestä tuotannosta spekulatiiviseen joutilaisuuteen, (4) heikentää parlamentarismin kannalta tärkeää maanomistajakeskiluokkaa ja (5) horjuttaa vallan tasapainoa laajentamalla luonnottomasti velkarahoitusta käyttävien valtioiden tuhoivoimaa. Nämä Humen kammoamat velan yhteiskunnalliset seuraukset realisoituivat kuitenkin suurelta osin suorastaan päinvastaisilla tavoilla. Velka (1) täydensi – ja ajoittain lievensi – verotusta, joka taas omalta osaltaan teki velasta edullisempaa, (2) ajoi maahan likvidiä ja talouspoliittisesti joustavaa setelirahataloutta, (3) kiinnitti kansalaisten taloudellista eduntavoittelua avoimien markkinoiden kautta julkiseen yleiseen hyötyyn sekä (4) kannusti parlamentaariseen, julkisesti uskottavaan ja vastuuta kantavaan hallintoon. Vallan tasapainoon liittyvä kritiikki (5) näyttäytyy historiallisesti silti suopeammassa valossa.

Velkakritiikkiä on hyödyllistä tarkastella siten, että tulkitsee Humea ääritapausten riskiä (*worst-case scenario*) painottavana ajattelijana, jolle velan sisäsyntyinen aikauttavuus on ratkaisevaa⁶⁴. Velalla sitouduttiin tiettyyn tulevaisuudenkuvaan, koska yhteiskunnan täytyi (vähintään) kyetä kantamaan velanhoitovaateiden tuleva taakka. Humen ajattelussa valtioiden ja kansojen kehityskulut ovat kuitenkin syklisiä – suuruuttakin seuraa jossain vaiheessa taantuma. Jopa täydellisen tasavallan "kaikkein tarkimpaan poliittiseen koneistoon" saattaa kerääntyä ruostetta ja viimeistään valloituspolitiikka johtaa vapaan valtion turmelukseen⁶⁵. Britannian tapauksessa paisuva velka vaarantaisi ainakin maan itsensä, kun sykli etenisi vähemmän otolliseen suuntaan. Tämä on yksi mahdollinen skenaario, mutta jo Humen elinaikana alkoi käydä selväksi, ettei skenaario välttämättä rajoittuisi Britanniaan.

Sen sijaan, että Britannia olisi sortunut velkaansa, nousi se velkarahoitukseen nojanneen fiskaalis-sotilaallisen vaiheensa jälkeen siis maailmanvallaksi. Tulkitakseni Humen aavistuksia hieman vapaammin: Britannia nousi uudeksi Roomaksi. Sinänsä tavanomainen vertaus saa humelaisessa yhteydessä täsmällisen merkityksen. Näiden universaali-imperiumien mittakaavaan yltyvä suuruus on humelaisittain epätoivottavaa ainakin kahdesta syystä. Kenenkään hyvinvointi ei ensinnäkään ole lopulta suuruudesta kiinni. Rauhanomainen kanssakäyminen kansojen ja kansalaisten kesken on omiaan hyödyttämään kaikkia. Toiseksi imperiumin vaikutukset ulottuvat imperiumia laajemmalle. Rooman valtakunnan romahdus oli Humelle esimerkki aikanaan kukoistaneesta sivilisaatiosta, joka romahtaessaan syöksi kokonaisen maanosan pimeyteen. Tämä olisi Britannian uuteen asemaan sovellettuna varsinainen *worst-case*. Humen filosofiaa voi tulkita siten, että suotuisan kehityksen varmin tae on vallan tasapainossa elävä kansojen yhteisö, jossa tahteiltaan vaihtelevat kehityskulut tukevat toisiaan. Humelaisesta näkökulmasta Britannian paisuva velkaimperiumi ei tätä edustanut.

Viitteet

- 1 Schabas 2014, 978.
- 2 Koherenssilla tarkoitin tässä yhteydessä sitä, että epäsystemaattisen esseistisyyden huomioiden kovin pahoja ristiriitaisuuksia Humeen yhteiskuntafilosofisessa tuotannossa ei nähdäkseen ole. Vähintäänkin voimme puhua ”kiinnostuksen kohteiden” ja ”vakaumusten” koherenssista, kuten McArthur 2016, 489.
- 3 Harris 2015, 13. Tuoreimman Hume-elämäkerran kirjoittaneelle Harrisille Hume on ennen kaikkea *a man of letters*, jonka kirjoituksia yhdistää lähinnä ”analyttinen älykkyyks”, Harris 2015, 25.
- 4 Ansiokkaasti yleisempien filosofisten juonteiden sekä Humeen tuotannon historiallisen kontingenssin kanssa tasapainotteleva artikkelimittainen johdanto Humeen poliittiseen filosofiaan on mm. McArthur 2016. Harris 2015 on kattava, säntillinen, historiakeskeinen sekä mainittua etua ja haastetta havainnollistava käsitteily. Erityisemmin Humeen poliittisesta talousajattelusta ks. *David Hume's Political Economy* 2008.
- 5 Taka-alalle jäämisen vaikutelma on tarpeen suhteuttaa Humeen asemaan filosofian kaanonissa sekä yhteiskunnallisen ajattelun asemaan Humeen tuotannossa.
- 6 Englanti ja Skotlanti yhdistyivät vuonna 1707. Käytän ”Englantia” ajallisen painopisteen ollessa ko. rajapyykkiä ennen ja ”Britanniaa” painopisteen ollessa sen jälkeen.
- 7 Arviot velkaisuudesta ja velan huippuvuodesta vaihtelevat, ks. Vries 2015, 206–208.
- 8 Ison-Britannian fiskaalis-sotilaallista (*fiscal-military*) luonnetta sekä ennen kaikkea verotuksen merkitystä korostanut klassikko on Brewer 1989. Tuoreempia katsauksia fiskaalisten tekijöiden roolista globaalissa hegemoniakamppailussa 1500-luvulta lähtien ovat esim. *The Rise of Fiscal States. A Global History 1500–1914* (2012) ja Vries 2015.
- 9 Termi lanseerattiin (ainakin tässä merkityksessä) teoksessa Dickson 1967.
- 10 Humeen historiakäsityksen syklisestä tulkinnasta, ks. Susato 2015, 214–241.
- 11 Ks. erit. Desan 2014.
- 12 Ks. esim. Wennerlind 2011; 2014.
- 13 Ks. sama.
- 14 Yleisemmin kehitys- ja kehittämismentaliteetista 1600-luvun Englannissa, ks. Slack 2015.
- 15 Julkisen velan pitkistä kaarista Euroopassa, ks. esim. Macdonald 2003. Kronologisesti rajatun ja yhteiskuntatieteellisellä otteella, mm. hallinnollisen mittakaavan kasvua analysoiden, lähestyy Stasavage 2011. Julkisen velan laajemmin rahoitukseen sitova ja näistä ajantasaisin on Neal 2015.
- 16 Vries 2015, 71.
- 17 Veronvuokrauksen maakohtaisista eroista tarjoo analyysin Johnson & Koyama 2014.
- 18 Sivussa pysymistä ja Ranskaan verrattuna myöhään kasvanutta verohallintoa korostaa mm. Brewer 1989.
- 19 Mainion vallankumouksen ja julkisen velan suhteen historiografiassa tärkeä referenssipiste on uusinstituutionaalista tulkintaa edustava North & Weingast 1989. Runsaasti kritisoituakin artikkelia täydentää mm. *Questioning Credible Commitment. Perspectives on the Rise of Financial Capitalism* (2013), josta vallankumousta edeltäneiden verouudistusten osalta, ks. Coffman 2013. Verotuksen legitimoinnista vallankumouksen jälkeen, ks. Daunton 2012. Ks. myös Cox 2011.
- 20 Daunton 2012, 112.
- 21 Hume 1985, 349–352 (*Of Public Debt*).
- 22 Melon 1738.
- 23 Hume 1985, 355–356 (*Of Public Debt*).
- 24 Hume 1985, 342–348 (*Of Taxes*).
- 25 Muldrew 2015, 132.
- 26 Wennerlind 2011, 2.
- 27 Rahan niukkuudesta velan aatehistoriassa, ks. Wennerlind 2011; 2014.
- 28 Wennerlind 2011, 67–75.
- 29 Desan 2014, 245–286; Wennerlind 2011, 101–104.
- 30 Varhaismodernille rahoitukselle tärkeä annuiteetti tarkoitti sekä linkkorkoja (maksusuoritteita määrätyn henkilön kuolemaan saakka) että perpetuiteetteja (maksusuoritteita arpoperin omistajalle).
- 31 Desan 2014, 312–321; Wennerlind 2011, 110–114.
- 32 Ks. esim. Paganelli 2014.
- 33 Hume 1985, 353–355 (*Of Public Credit*).
- 34 Lyhyt yhteenveto Law'n järjestelmästä, ks. esim. Velde 2007.
- 35 Shovlin 2016, jossa Law'n ajattelua tulkitaan mielenkiintoisesti Law'n mahdollisten geopolittisten motiivien kautta.
- 36 Hume 1985, 636 (*Of Public Credit*).
- 37 Hume 1985, 281 (*Of Money*).
- 38 Hume 1985, 281–294 (*Of Money*); Wennerlind 2008, 105–106.
- 39 Murphy 2012, 93.
- 40 Murphy 2019.
- 41 Ks. esim. Desan 2014, 266–267; Murphy 2019, 61.
- 42 Defoe 1719.
- 43 Hoppit 1990, 320–321.
- 44 Ks. erit. Muldrew 1998.
- 45 Hume 1985, 354–355 (*Of Public Credit*).
- 46 Schabas 2014.
- 47 Hume 1985, 327–331 (*Of the Jealousy of Trade*). ”Kaupankäynnin kateudella” Hume tarkoittaa epäluuloa tai vihamielistä suhtautumista ulkovaltojen taloudelliseen menestymiseen.
- 48 Hume 1985, 87–96 (*Of Civil Liberty*).
- 49 Cox 2011, 133.
- 50 Murphy 2012, 91–93.
- 51 Whigien ylivalan ja julkisen velan suhteesta, ks. Stasavage 2007.
- 52 Ks. esim. Poole 2015, 100–131.
- 53 Hume 1985, 54–55 (*Of Parties in General*).
- 54 Hume 1985, 512–529 (*Idea of a Perfect Commonwealth*).
- 55 Hume 1985, 354–355 (*Of Public Credit*).
- 56 Hume 1985, 359 (*Of Public Credit*).
- 57 Shovlin 2014, 309.
- 58 Scott 2009, 24–25.
- 59 Scott 2009, 43–44; Vries 2015, 211; Macdonald 2003, 233–234.
- 60 Baumstark 2012; Harris 2015, 435–438.
- 61 Hume 1985, 338 (*Of the Balance of Power*).
- 62 Hume 1985, 360–361 (*Of Public Credit*).
- 63 Hume 1985, 361–365 (*Of Public Credit*).
- 64 Humeen velkakritiikki *worst-case* -ajatteluna, ks. Paganelli 2012.
- 65 Hume 1985, 528–529 (*Idea of a Perfect Commonwealth*).

Kirjallisuus

- Baumstark, Moritz, The end of empire and the death of religion. A reconsideration of Hume's later political thought. Teoksessa *Philosophy and Religion in Enlightenment Britain. New Case Studies*. Toim. Ruth Savage. Oxford University Press, Oxford 2012, 231–257.
- Brewer, John, *Sinews of Power. War, Money and the English State, 1688–1783*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1989.
- Coffman, D'Maris, Credibility, transparency, accountability, and the public credit under the Long Parliament and Commonwealth, 1643–1653. Teoksessa *Questioning Credible Commitment. Perspectives on the Rise of Financial Capitalism*. Toim. D'Maris Coffman, Adrian Leonard & Larry Neal. Cambridge University Press, Cambridge 2013, 76–103.
- Cox, Gary W., War, Moral Hazard, and Ministerial Responsibility. England After the Glorious Revolution. *The Journal of Economic History*. Vol. 71, No. 1, 133–161.
- Daunton, Martin, The politics of British taxation, from the Glorious Revolution to the Great War. Teoksessa *The Rise of Fiscal States. A Global History 1500–1914*. Toim. Bartolomé Yun-Casalilla & Patrick K. O'Brien. Cambridge University Press, Cambridge 2012, 111–142.
- David Hume's Political Economy*. Toim. Carl Wennerlind & Margaret Schabas. Routledge, Abingdon 2008.
- Defoe, Daniel, *The Anatomy of Exchange-Alley*. E. Smith, London 1719.
- Desan, Christine, *Making Money. Coin, Currency, and the Coming of Capitalism*. Oxford University Press, Oxford 2014.
- Dickson, Peter G. M., *The Financial Revolution in England. A Study in the Development of Public Credit 1688–1756* (1967). Routledge, Abingdon 2016.
- Harris, James A., *Hume. An Intellectual Biography*. Cambridge University Press, New York 2015.
- Hoppit, Julian, Attitudes to Credit in Britain, 1680–1790. *The Historical Journal*. Vol. 33, No. 2, 1990, 305–322.
- Hume, David, Of Civil Liberty (1741). Teoksessa *Essays, Moral, Political, and Literary*. Toim. Eugene F. Miller. Liberty Fund, Indianapolis 1985, 87–96.
- Hume, David, Of Parties in General (1741). Teoksessa *Essays, Moral, Political, and Literary*. Toim. Eugene F. Miller. Liberty Fund, Indianapolis 1985, 54–63.
- Hume, David, Idea of a Perfect Commonwealth (1752). Teoksessa *Essays, Moral, Political, and Literary*. Toim. Eugene F. Miller. Liberty Fund, Indianapolis 1985, 512–529. Esseen suomenkoski (suom. Petri Koikkalainen & Tuukka Tomperi) julkaistu seuraavissa kokoelmissa: *Matkoja utopiaan*, toim. Mikko Lahtinen, Vastapaino, Tampere 2017; *David Hume, Esseit*, Vastapaino, Tampere 2006.
- Hume, David, Of the Balance of Power (1752). Teoksessa *Essays, Moral, Political, and Literary*. Toim. Eugene F. Miller. Liberty Fund, Indianapolis 1985, 332–341.
- Hume, David, Of Money (1752). Teoksessa *Essays, Moral, Political, and Literary*. Toim. Eugene F. Miller. Liberty Fund, Indianapolis 1985, 281–294.
- Hume, David, Of Public Credit (1752). Teoksessa *Essays, Moral, Political, and Literary*. Toim. Eugene F. Miller. Liberty Fund, Indianapolis 1985, 349–365.
- Hume, David, Of Taxes (1752). Teoksessa *Essays, Moral, Political, and Literary*. Toim. Eugene F. Miller. Liberty Fund, Indianapolis 1985, 342–348.
- Hume, David, Of the Jealousy of Trade (1758). Teoksessa *Essays, Moral, Political, and Literary*. Toim. Eugene F. Miller. Liberty Fund, Indianapolis 1985, 327–331.
- Johnson, Noel D. & Koyama, Mark, Tax farming and the origins of state capacity in England and France. *Explorations in Economic History*. Vol. 51, 2014, 1–20.
- Macdonald, James, *A Free Nation Deep in Debt. The Financial Roots of Democracy*. Farrar, Straus & Giroux, New York 2003.
- McArthur, Neil, Hume's Political Philosophy. Teoksessa *The Oxford Handbook of Hume*. Toim. Paul Russell. Oxford University Press, New York 2016, 489–504.
- Melon, Jean François, *A political essay upon commerce* (Essai politique sur le commerce, 1734). Käänt. David Bindon. Philip Crampton, Dublin 1738.
- Muldrew, Craig, *The Economy of Obligation. The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England*. Palgrave, Basingstoke 1998.
- Muldrew, Craig, Trust, Capitalism and Contract in English Economic History. 1500–1750. *Social Sciences in China*. Vol. 36, No. 1, 2015, 130–143.
- Murphy, Anne L., The Financial Revolution in England. Teoksessa *Handbook of Key Global Financial Markets, Institutions, and Infrastructure*. Toim. Gerald Caprio. Academic Press, Boston 2012, 85–94.
- Murphy, Anne L., Performing Public Credit at the Eighteenth-Century Bank of England. *Journal of British Studies*. Vol. 58, No. 1, 2019, 58–78.
- Neal, Larry, *A Concise History of International Finance. From Babylon to Bernanke*. Cambridge University Press, Cambridge 2015.
- North, Douglass C. & Weingast, Barry R., Constitutions and Commitment. The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England. *The Journal of Economic History*. Vol. 49, No. 4, 1989, 803–832.
- Paganelli, Maria P., David Hume on Public Credit. *History of Economic Ideas*. Vol. 20, No. 1, 2012, 31–43.
- Paganelli, Maria P., David Hume on Banking and Hoarding. *Southern Economic Journal*. Vol. 80, No. 4, 2014, 968–980.
- Poole, Thomas, *Reason of State. Law, Prerogative and Empire*. Cambridge University Press, Cambridge 2015.
- Questioning Credible Commitment. Perspectives on the Rise of Financial Capitalism*. Toim. D'Maris Coffman, Adrian Leonard & Larry Neal. Cambridge University Press, New York 2013.
- Schabas, Margaret, "Let your science be human". David Hume and the honourable merchant. *The European Journal of the History of Economic Thought*. Vol. 21, No. 6, 2014, 977–990.
- Scott, Hamish, The Fiscal-Military State and International Rivalry during the Long Eighteenth Century. Teoksessa *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in honour of P.G.M. Dickson*. Toim. Christopher Storrs. Ashgate, Farnham 2009, 23–53.
- Shovlin, John, Jealousy of Credit. John Law's "System" and the Geopolitics of Financial Revolution. *The Journal of Modern History*. Vol. 88, No. 2, 2016, 275–305.
- Shovlin, John, War and Peace. Trade, International Competition, and Political Economy. Teoksessa *Mercantilism Reimagined: Political Economy in Early Modern Britain and Its Empire*. Toim. Philip J. Stern & Carl Wennerlind. Oxford University Press, New York 2014, 305–327.
- Slack, Paul, *The Invention of Improvement. Information and Material Progress in Seventeenth-Century England*. Cambridge University Press, Cambridge 2015.
- Stasavage, David, Partisan politics and public debt. The importance of the 'Whig Supremacy' for Britain's financial revolution. *European Review of Economic History*. Vol. 11, No. 1, 2007, 123–153.
- Stasavage, David, *States of Credit. Size, Power, and the Development of European Polities*. Princeton University Press, Princeton (NJ) 2011.
- Susato, Ryu, *Hume's Sceptical Enlightenment*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2015.
- The Rise of Fiscal States. A Global History 1500–1914*. Toim. Bartolomé Yun-Casalilla & Patrick K. O'Brien. Cambridge University Press, New York 2012.
- Velde, François R., John Law's System. *American Economic Review*. Vol. 97, No. 2, 2007, 276–279.
- Vries, Peer, *State, Economy and the Great Divergence. Great Britain and China, 1680s–1850s*. Bloomsbury, London 2015.
- Wennerlind, Carl, An Artificial Virtue and the Oil of Commerce. A Synthetic View of Hume's Theory of Money. Teoksessa *David Hume's Political Economy*. Toim. Carl Wennerlind & Margaret Schabas. Routledge, Abingdon 2008, 105–126.
- Wennerlind, Carl, *Casualties of Credit. The English Financial Revolution, 1620–1720*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2011.
- Wennerlind, Carl, Hartlibian Political Economy and the New Culture of Credit. Teoksessa *Mercantilism Reimagined: Political Economy in Early Modern Britain and Its Empire*. Toim. Philip J. Stern & Carl Wennerlind. Oxford University Press, New York 2014, 74–93.

TAPANI KILPELÄINEN

Kansalaisuus ilman valtiota

Haastattelussa Donatella Di Cesare

Italiassa Donatella Di Cesare (s. 1956) on jo pitkään ollut huomattu filosofi, mutta Suomeen hänen ajattelunsa rantautuu vasta nyt. Hermeneutikko Di Cesare on tutkinut tuotannossaan muun muassa juutalaista ajattelua ja valtiottomien ongelmia. Viime vuosina hän on saanut maansa äärioikeiston vihat niskoilleen suoraselkäisillä pakolaiskannanotoillaan. Kuulostelimme hänen tuumiaan muuttoliikkeestä, pakolaisuudesta ja Euroopasta.

Kuka on Donatella Di Cesare? Voisitteko kertoa hieman taustastanne ja filosofisista vaikutteistanne?

Kasvoin Rooman laitakaupungilla, jonka Pasolinin tarinat lunastavat vain osittain. Valmistuttuani Italiassa maisteriksi saatoin jatkaa opiskelua, sillä sain opiskeluapurahan Saksaan. Väittelin tohtoriksi Tübingenin yliopistossa Hölderlinin ja Hegelin kaupungissa, josta pidin paljon. Sen jälkeen asuin pitkään Heidelbergissä ja työskentelin kaupungin yliopistossa.

Tunnistan itseni eurooppalaisesta kulttuurista, ja minua piderään kriittisen italialaisen ajattelun edustajana. Vaikka eroja ja välimatkaakin on, kunnioitan esimerkiksi Giorgio Agambenia ja Roberto Espositoa, sillä olen kehittelty samansuuntaisia teemoja ja väitteitä. Rawlsista Walzeriin ja myös heistä eteenpäin kehkeytyvän anglosaksisen ajattelun ja eurooppalaisen, ennen kaikkea ranskalaisen ja italialaisen ajattelun välillä vallitsee nykyisin erittäin suuri epäsuhta: ensin mainittu on yleensä hyvin normatiivista ja myöntyy mielestäni uusliberaalille mallille politiikasta, kun taas jälkimmäinen on hyvin kriittistä.

Juuri suomennetussa kirjassanne *Pysyvästi vierana* (Stranieri residenti, 2017) sanotte, että filosofia on unohtanut muuttoliikkeen. Yksi motiiveistanne teoksen kirjoittamiseen tuntuukin olevan se, että pidätte monien filosofien asenteita moraalisesti tuomitavina. Voiko filosofia ylipäänsä tehdä mitään siirtolaisten ja pakolaisten aseman auttamiseksi?

Sikäli kuin tiedän, kirjani on ensimmäinen muuttoliikettä käsittelevä filosofinen teos siinä mielessä, että teema kulkee sen punaisena lankana. Monissa kirjoissa kylläkin vastataan kysymyksen siinä, mitä pitäisi tehdä siirtolaisuuden ”hallitsemiseksi” tai ”muuttovirtojen” pysäyttämiseksi. Millaisia kriteerejä pitäisi käyttää, kun pakolaiset ja siirtolaiset erotetaan toisistaan? Minä puolestani yritin kyseenalaistaa tällaiset tendenssimäiset tai parhaassakin tapauksessa huonosti asetetut kysymykset.

Kirjani on osittain kertova ja osittain journalistinen, filosofinen ja sosiologinen – kaiken kaikkiaan siinä käytetään monia tyylejä – jotta se pystyisi kuvaamaan tätä aikakaudellemme luontaista ilmiötä ja antaisi pohdiskelun aineksia. ”Muuttoliike” ei vielä ole mukana filosofian näkökulman. Poliitiikan filosofian suurin ongelma onkin edelleen, että se ei pysty ylittämään valtion rajoja. Minä taas ajattelin, että on tullut aika, jolloin ei enää voi pysytellä pelkkänä katsojana, katsella vain rannalla, vaan täytyy omaksua myös sen näkökulma, joka lähtee ensin matkaan ja sitten saapuu. Sain kauneimmat kiitokset eräiltä nuorilta, jotka olivat onnistuneet pääsemään Sisiin Tšadista ja Senegalista. He olivat olleet kielikurssilla Palermon yliopistossa ja osallistuneet sitten kirjaani käsittelevään seminaariin. Kun kirjasta keskusteltiin monilukuisen yleisön edessä, he sanoivat, että oli kuin olisin ollut heidän kanssaan – että kirja kertoi heistä. Se oli minusta hyvin mukavaa.

Miksi siirtolaisuus on anglosaksisille filosofeille mielestänne pelkkä tekninen ongelma?

Ennen kaikkea viime vuosina on korostettu, että kansalaisilla on lupa hallita rajoja suvereenisti, kieltää muukalaisten saapuminen tai rajoittaa sitä. Tästä aiheutuu vakavia ja salakavaliakin vääryyksiä. Kuvitellaan nimittäin, että kansalaisuus on yhtä kuin maan omistaminen. Kuvitellaan ennen kaikkea, että voi päättää, kenen kanssa asuu yhdessä. Tämä ideologia perustuu oletettuun homogeenisyyteen, kansakunnan identiteettiin ja alueen omistamiseen.

Jos ajatellaan kansallista koskemattomuutta, kaikki näkevät, ettei valtio ole homogeeninen etnis-kansallinen yhteisö. Kulttuuri ei voi tarkoittaa mitään etnis-kansallista omaisuutta (*proprietà identitaria*). Siellä, missä muka puolustetaan nykyistä etnistä homogeenisyyttä, nousevat esiin vanhat kummitukset *jus sanguinis* ja *jus soli*, veren oikeus ja maaperän oikeus. Maaperän oikeus on niistä ehkä vahingollisempi. Lyhyesti sanoen valtion alueen ajatellaan olevan sillä asuvien kansalaisten yksityisomaisuutta. Tätä oikeutta ei ole kirjoitettu mihinkään. Myös omasynti-

”Markkinoiden vaatimuksille taipunut Eurooppa on jäänyt kansallisvaltioiden tilkkutäkiksi ja rajoillaan eräänlaiseksi hyperkansallisvaltioksi.”

suuden (*autoctonia*) myytti, joka syntyi antiikin Ateenassa ja joka valitettavasti omaksuttiin Michael Walzerin puolustamassa kommunitarismien suuntauksessa, nauttii yleistä hyväksyntää. Nekin, jotka puolustavat rajojen avoimuutta kuten Joseph Carens, kääntävät vain asetelman päälle. Koko ajan pysytään liberalismien sisäpuolella aivan kuin tarkoituksena olisi puolustaa pelkästään liikkumisvapautta. Mutta se, joka muuttaa, tekee sen siksi, että hän saisi uuden olemassaolon mahdollisuuden, yhteisön, joka ottaa hänet vastaan.

Kansalaisuuden käsite on kirjassanne hyvin keskeinen. Kansallisvaltiosta ja synnyinoikeuksista on tullut hyvin vaikutusvaltaisia kansalaisuuden tukintavälineitä, vaikka kansalaisuudelle on muitakin malleja.

Pitää paikkansa. Kirjani, ennen kaikkea kaksi sen viimeistä lukua, on käytännöllisesti katsoen kirja kansalaisuudesta. Asetin vastakkain erilaisia kansalaisuuden malleja. Mielestäni Roomasta – toisin kuin Ateenasta – tuli imperiumi juuri siksi, että se tarkisti kansalaisuuden käsitettä ja ulotti sen kaikkiin. Synnyitkö Palestiinassa? Olet silti Rooman kansalainen. Synnyitkö Iberian niemimaalla? Olet Rooman kansalainen. Siihen aikaan tämä merkitsi vallankumousta. Mielestäni kansalaisuuden käsite tulisi mullistaa myös nykyisin, jotta nykyajan vaatimuksiin voitaisiin vastata.

Virtaavatko populismi ja ksenofobia mielestänne suoraan kansallisvaltiosta? Voidaanko kansalaisvaltioiden pohjalta edes saavuttaa mitään parempaa kuin populismia ja muukalaiskammoa?

Kansallisvaltio sinänsä diskriminoi. Sana *nazione* (”kansakunta”) yhdistyy etymologisesti sanaan *nascita* (”syntyminen”). Se on kuin sanottaisiin, että tässä paikassa voi asua vain se, joka on syntynyt täällä. Se toimikin kriteerinä viime vuosisadan loppuun saakka. Ensimmäiset ongelmat nousivat kuitenkin esiin jo silloin. Nykyisin, globalisaation aikakaudella, synnyinpaikka tuntuu minusta taantumukselliselta ja ennen kaikkea erittäin epähistorialliselta kriteeriltä.

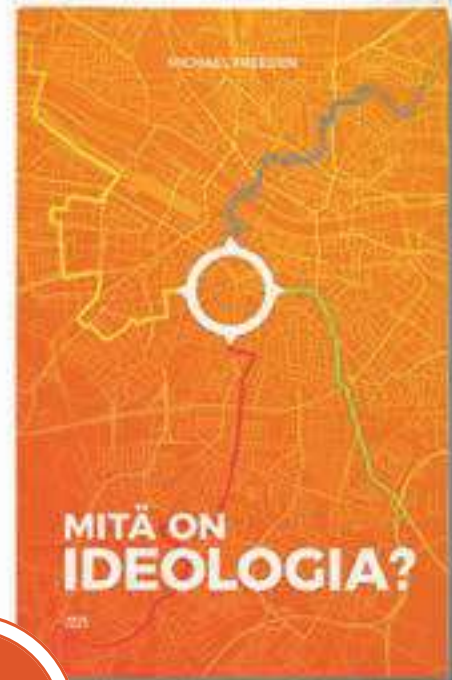
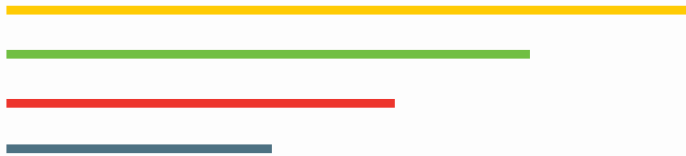
Valtio käyttää kansakuntaa koskemattomuuden ja vakauden säilyttämiseen, mutta se diskriminoi, käyttää voimiaan, näyttää voimaansa rajalla. Sillä, joka ei kuulu kansakuntaan, ei ole oikeuksia. Tämä poissulkemisen ele on ennen kaikkea rasistinen. Ei pidä luulla, että rasismi tarkoittaa enää nykyään rotuihin uskomista. Pikemminkin se tarkoittaa, että pitää kiinni oikeudesta päättää, kenen kanssa asuu yhdessä. Erotan yhdessä elämisen ja yhdessä asumisen: voin päättää, kenen kanssa jaan elämäni yksityisesti, mutta en voi päättää, kenen kanssa asun yhdessä. Natsismi oli kuitenkin juuri tuon periaatteen toteuttamista. Täytyy siis olla varovainen, mutta suhtaudun kansallisvaltioon hyvin epäileväisesti.

Millaisena pidätte Euroopan lähitulevaisuutta siirtolaisuusasioissa? Voiko filosofialla tai filosofeilla olla mitään mahdollisuutta vaikuttaa tilanteeseen?

Minusta filosofialla voi olla tärkeä tehtävä. Totean muun muassa hiljattain italiaksi ilmestyneessä viimeisimmässä kirjassani, jonka nimi onkin *Sulla vocazione politica della filosofia* (”Filosofian poliittisesta kutsumuksesta”, 2018), että filosofien olisi aika palata mukaan kaupunkivaltioon, *polisiin*. Nykypäivän politiikasta puuttuu itse asiassa kriittinen ja laaja-alainen näkemys, ja se onkin pelkistynyt pelkäksi hallinnoinniksi, poliisimaiseksi *governance*ksi. Tämä näkyy erityisen selvästi muuttoliikesyntyisessä. Aivan kuin kysymys olisi vain niin sanottujen muuttovirtojen hillitsemisestä tai turvasatamaa hakevien häätämisestä.

Mielestäni ihmisoikeuksien isänmaa Eurooppa on pettänyt itsensä, ja se joutuu vastaamaan siitä historian edessä. Mutta ajattelen myös, että lunastuksen mahdollisuus on olemassa. Markkinoiden vaatimuksille taipunut Eurooppa on nimittäin jäänyt kansallisvaltioiden tilkkutäkiksi ja rajoillaan eräänlaiseksi hyperkansallisvaltioksi. Toivon, että löydetään jälkikansallinen poliittinen muoto, joka pystyy avaamaan kansalaisuuden ovet ajattelemaan sen uudelleen. Asiahan ei koske ainoastaan pakolaisia vaan myös Euroopan kansoja kaikkine eroineen.

KAIKKI IDEOLOGIASTA

MICHAEL FREEDEN

MITÄ ON IDEOLOGIA?

(Ideology. A Very Short Introduction, 2003)

Suom. Tapani Kilpeläinen

154 sivua

ISBN 978-952-7189-57-3

Sähkökirja 978-952-7189-58-0

26€

-25 % kestopilajalle

Sähkökirja 15 €

Sanalla "ideologia" on usein paha kaiku. Pahimmassa tapauksessa ideologisuus ymmärretään yritykseksi saada ihmiset tukemaan oman etunsa vastaisia valtarenkenteitä. Parhaimmassakin tapauksessa se mielletään todellisuudesta vieraantuneeksi haihatteluksi. Poliittisessa keskustelussa onkin yleinen retorinen strategia kiistää oma ideologisuutensa ja syyttää siitä vastustajaa.

Brittiläisen politiikantutkijan Michael Freedenin johdatusteos *Mitä on ideologia?* kuitenkin osoittaa, että ideologiaa on kaikkialla. Ideologiat tarjoavat sosiaalisen maailman kartoja, joita ilman ihmiset eivät yksinkertaisesti tule toimeen. Siksi sen enempää politiikkaa kuin sen tutkimustakaan ei voi edes kuvitella ilman ideologiaa.

Eurooppa: koditon alue vai utooppinen paikka?

Eurooppa on tässä kirjoituksessa *erisnimi*, joka viittaa maantieteelliseen ja historialliseen tosiasiaan, siihen ”Aasian mantereen niemennokkaan”, josta kirjailija-filosofi Paul Valéry puhui¹. Eurooppa ei siis ole pelkkä filosofinen idea, ideaali tai käsite, ei myöskään universaalihistorian alku ja loppu, vaan monien ristiriitaisten kehityskulkujen risteyspaikka. Eurooppa on myös poliittinen tosiasia, jota Euroopan unioni osittain edustaa. Hyvässä ja pahassa Eurooppa on *kotimme*.

Eurooppa on muodostunut filosofialle haasteeksi siitä syystä, että se on äärellinen paikka, jossa on syntynyt universaali filosofis-tieteellinen projekti². Uskoisin, että monet Euroopan haasteista johtuvat siitä, että eurooppalaiset eivät vielä onnistu hahmottamaan tätä ristiriitaa. Usein sitä yritetään analysoida universaalien periaatteiden ja partikulaaristen kansallisten perinteiden välisenä ristiriitana. Tässä artikkelissa lähestyn sitä ”mannermaisesta” näkökulmasta faktuaalisen äärellisyyden ja rajattoman tehtävän³ välisenä konfliktina, joka tiivistyy kysymykseksi *rajoista*. Esitän ensin kaksi tulkintaa Euroopan ydinongelmasta ja syvennän sitten tulkintojani G. W. F. Hegelin ja Helmuth Plessnerin avulla.

Ensimmäiseksi käsittelem Eurooppaan usein liitettyä affektiivista ilmapiiriä: Eurooppa on *unheimlich*, se on oudolla tavalla epäkotoisa, siellä on vaikea olla kotonaan⁴. Spekulaatiivista ja tunnetusti kääntymätöntä *Unheimlichkeit*-sanaa käytetään paljon filosofisessa saksassa. Se tarkoittaa kummallisuutta ja outoutta, mutta kirjaimellisesti se kuvaa epäkotoisaa tilannetta. Haluaisin väittää, että Euroopan *Unheimlichkeit* ei ole mikään satunnainen häiriö, joka vaivaa mannertamme ja joka meidän pitäisi parantaa. Päinvastoin se on Euroopalle ominainen eksistentiaalinen tunnelma, johon eurooppalaisten kannattaisi vihdoin tutustua.

Toiseksi yritän näyttää, minkä takia raja ei voi olla Euroopan kontekstissa pelkkä työkalu, jolla universaalisuus pilkkotaan partikulaarisuuksiksi. Raja on pikemminkin määräytyminen, joka saa muotonsa, kun yritetään hahmottaa, mistä Euroopan *Unheimlichkeit* johtuu. Rajaa tutkitaan esimerkiksi silloin, kun yritetään ymmärtää Euroopan suhtautumista globalisaatioon, joka sekä on että ei ole eurooppalainen keksintö. Eurooppa on outo missään sijaitsematon paikka, joka ei sulkeudu rajojensa sisälle vaan ymmärtää itsensä miettimällä tapaa, jolla se koko ajan ylittää rajansa.

Kun eurooppalainen nykyään ajattelee rajoja ja niillä vallitsevaa kummallisen kodittomuuden tilaa, hänellä

on mielessään koko joukko Euroopan rajoja koskevia vaikeita konflikteja. Onneksi Euroopan rajoja ei tällä hetkellä uhkaa sota – paitsi Ukrainassa, joka kuuluu eurooppalaiseen maailmaan vaikei se kuulukaan Euroopan unioniin. Euroopan rajat ovat nykyään ongelma päinvastaisesta syystä: kaukaisempien (yleensä Afrikassa tai Lähi-idässä käytävien) sotien ja muiden katastrofien pakolaiset tulevat sen rannoille. Vaikka nämä henkilöt ovat hyvin suojattomia ja vaikka heidän määränsä ei ole mitenkään kohtuuton, ”Eurooppa” käyttäytyy heidän edessään ikään kuin he olisivat vaarallisten villi-ihmisten lauma, joka tunkeutuu sen alueelle ja polkee sen tavat ja tottumukset jalkoihinsa. Laitan nyt sanan ”Eurooppa” lainausmerkkeihin, sillä ei ole helppo sanoa, ovatko pakolaiset ongelma Euroopan kansalaisille vai sen medialle, EU:n jäsenmaille vai sen instituutioille: tulokkaat torjuu jonkinlainen *das Man* vailla kasvoja ja nimeä.

Vaikka Eurooppa kuvittelisikin olevansa linnoitus, jonka muureja vastaan hyökätään, tosiasiaa sen rajoilla on haavoittuvaisia ja *a priori* viattomia ihmisiä, jotka aivan liian usein *kuolevat* sen rajoille – samalla kun vauraat valtiot hyvinvoivien kansalaistensa toivomuksesta kieltäytyvät auttamisvelvollisuudestaan. Silloinkin kun pakolaiset pelastetaan välittömästä hengenvaarasta, he jäävät usein vaille tervetuloitotusta ja lohtua. Heidät ohjataan sen sijaan vastaanottokeskuksiin, joita ei kutsuta vankiloiksi, tai jätetään kodittomina synkille joutomaille, joista kuuluisin on Calais’n viidakko Ranskan ja Englannin rajalla⁵.

Kaikki eurooppalaiset vaalit heijastavat nykyään tätä todellisuutta. Joidenkuiden mielestä Euroopan rajoja ei vartioida kunnolla, kun nämä ihmiset kerran pystyvät pujahtamaan niiden yli (Välimeren poikki ei voi rakentaa muuria). Toisten mielestä Euroopan valikoivat rajat ovat häpeällinen muistutus siitä, kuinka heikosti EU kykenee puolustamaan ihmisoikeuksia, joita sekä unioni että sen jäsenvaltiot ovat vannoneet kunnioittavansa. Useimmiten jäsenvaltiot haluaisivat huolehtia vain kansalaistensa oikeuksista ja jättää abstraktit ihmisoikeudet EU:lle. Mutta

”Oletko kyllin vanha muistaaksesi rajatarkastukset, valuutanvaihdon, siirtolaisten nöyryyttävät lääkärintarkastukset? Brexitistä päätellen monet ihmiset vielä kaipaavat niitä.”

koska on mahdotonta olla EU:ssa olematta samalla myös jossakin sen jäsenvaltiossa, unioni toivoisi jäsenvaltioiden kuitenkin huolehtivan ihmisoikeuksista käytännössä. Näin kumpikin taho sysää vieraanvaraisuuden velvoitteen toiselleen kehässä, jossa lopullisena päämääränä on välttää vastuuta tosiasioista.

Jos Euroopan ulkorajalla on nykyään mereen haudattuja ihmisiä, Euroopan sisäraajat ovat olleet loputtomien sotien uhrien hautausmaita. Tällä hetkellä nämä sodat ovat tauonneet, mutta toisenlaiset rajat kulkevat maanosan läpi. Oletko kyllin vanha muistaaksesi rajatarkastukset, valuutanvaihdon, siirtolaisten nöyryyttävät lääkärintarkastukset? Brexitistä päätellen monet ihmiset vielä *kaipaavat* niitä. Toiset rajat, esimerkiksi ideologiaan, uskontoon, tapoihin ja taloudelliseen eriarvoisuuteen liittyvät, ovat salakavalampia eivätkä noudata maantieteellisiä rajoja mutta kulkevat kuitenkin maanosan läpi.

Tällaisten tilanteiden takia en nyt ajattele rajaa ulko-reunana vaan välialueena, josta käydään kiistaa. Useimmiten raja ei kulje jonkin maailman ympäri, vaan se on sisäinen repeämä, joka määrittää maailman avoimena konfliktina.

Kauhea koditon Eurooppa

Palaan nyt ensimmäiseen yllä mainitsemaani ajatukseen, jonka mukaan Eurooppaa luonnehtii *Unheimlichkeit*.

Sanasta *Unheimlichkeit* tuli filosofinen termi ensin saksalaisessa romantiikassa ja sen jälkeen freudilaisessa psykoanalyysissä sekä Heideggerin fenomenologiassa⁶. Tässä yhteydessä en selitä sen filosofista merkitystä, vaan käytän sanoja *Heim* (koti) ja *Unheimlichkeit* (”kauheus”, ”outous”, ”epäkotoisuus”) lähinnä metaforina, joiden avulla voi esittää tiiviisti erään poliittisen filosofian ongelman. Selitän tämän ongelman Hegelin välityksellä.

Jos sanon, että Eurooppa on luonteeltaan *unheimlich*, tarkoitukseni on tietysti vähän ivata Eurooppaa poliittisena yhteisönä, jota ei juuri haittaa se, että monet sen kansalaiset kokevat, etteivät ole Euroopassa kotonaan

(oli itse sitten ”kotimaassa” tai ”ulkomailla”, ”Eurooppa” näyttää heistä muukalaisten kansoittamalta oudolta paikalta). Tarkoitukseni ei ole kuitenkaan sanoa, että Euroopasta pitäisi tehdä *kotoisampi* paikka. Päinvastoin: siellä pitäisi voida elää helpommin juurettomana muukalaisena.

Ilmaisun *unheimlich* tarkoitus on kiinnittää huomio siihen, kuinka hankala Eurooppaa on analysoida poliittisen filosofian perinteisillä termeillä, vaikkapa Hegelin valtiofilosofian käsitteillä. Kun Hegel teoretisoi valtion, hän oletti automaattisesti valtion olevan asukkaalleen ”kotoisa” siinä mielessä, että se heijastaa kansansa ja aikakautensa erityisluonnetta. Hegeliläistyypisessä poliittisessä filosofiassa ajatellaan, että valtion asukkaat muodostavat kansan – ja vastaavasti kansa pyrkii tekemään valtiosta näköisensä, ”kotoisan”. Valtio siis vastaa ideaalisesti kansansa ominaislaatuja. Juuri tästä syystä hegeliläisellä valtiofilosofialla ei voi analysoida Eurooppaa. Euroopan asukkaita ei ole koskaan pidetty yhtenä kansana: Eurooppa on epäkodikas (*unheimlich*) siinä mielessä, että se ei ole minkään kansan koti (*Heim*). Se ei ole koskaan kuulunut yhdelle yhteisölle, joka tunnistaa itsensä jonkin yhteisen asian avulla, oli se sitten myyttisesti yhteinen biologinen, kulttuurinen tai ideologinen perusta tai historiallisesti yksi kuningaskunta, keisarikunta tai tasavalta.

Nykyään Euroopan asukkaat ovat jonkin valtion kansalaisia tai asukkaita, ja tämä valtio voi puolestaan kuulua tai olla kuulumatta Euroopan unioniin. Kun asukkaat ajattelevat olevansa ”kotonaan”, he samastavat tämän ”kodin” omaan maahansa. Viimeaikaisissa vaaleissa on usein nähty, kuinka monien ihmisten mielestä tätä maata pitäisi suojella eurooppalaisten teknokraattien internationaliselta ja liberaliselta kauheudelta, *unheimlichkeit*ä.

Euroopan unioni ei ole syntynyt kansallisena projektina vaan rauhanprojektina eri kansakuntien välillä. Sen perustana ovat valistuksenajan ideaalit, joiden toteuttaminen vaikutti tarpeelliselta kahden maailmansodan jälkeen. Euroopan unionin peruskirjat heijastavat

”Euroopan unionissa jokainen ihminen kuuluu kielivähemmistöön ja kaikki ovat riippuvaisia käännöksistä.”

kantilaista kosmopolitismia, joka ei perustu kansalaisuuteen⁷. Habermas ajatteli, että kantilaisen kosmopolitismien luontaisena johtopäätöksenä on maailmankansalaisuus, joka näkyisi ennen kaikkea ihmisoikeuksien universaalina kunnioittamisena – mutta tämä ihanne ei ole koskaan vielä toteutunut⁸. Sitä vastoin Derrida on huomauttanut, että kantilainen kosmopolitismi sisältää oikeastaan vain yhden ainoan lain, nimittäin universaalien vieraanvaraisuuden. Se ei edellytä universaalista kansalaisuutta vaan pelkästään jokaisen ihmisen oikeuden vierailta muissa maissa tulematta kohdelluksi vihollisena⁹. Tällainen vieraanvaraisuus lienee ensin, mihin eurooppalainen humanismi tässä vaiheessaan kykenee.

Perinteinen hegeliläistyypinen poliittinen filosofia perustuu yleensä historianfilosofiaan, jossa jokaisella kansalla on paikkansa ja aikansa, nimittäin yhteinen alkuperä ja kohtalo. Hegelillä kansakunta asuu siis ennen kaikkea historiassaan. Vähän vastavirtaan kulkien haluaisin väittää, että Eurooppaa ei voi ajatella tällaisen historiallisen kertomuksen avulla. Euroopalla ei ole myyttistä alkuperää, ellei nyt sitten myytti valkoisen härän hahmon ottaneen Zeuksen ryöstämästä Europe-neidosta, joka on siis kodistaan ryöstetty, juureton, pahoinpidelty ja todennäköisesti raiskattu nuori ulkomaalainen nainen. Jos Euroopan perustana olisi tämä myytti, se kertoisi Euroopan tarinana poislähtemisistä, merenlylyksistä, saapumisista tuntemattomille rannoille, sopeutumisista asumaan muukalaisena muukalaisten joukossa. Tämä tarina muuten heijastaa Hegelin selitystä ”Kreikan ihmeestä”. Hän nimittäin esittää, että antiikin Kreikan kukoistuksen syynä oli nimenomaan tuon merikansan avoimuus vieraille vaikutteille¹⁰. Mutta myytti Euroopasta ei yleensä herätä muita kuin akateemisia intohimoja.

Löytyisikö Euroopalle sitten laajempi yhteinen kulttuuriperintö? Ei vallitse yksimielisyyttä siitä, olisiko Euroopan henkinen perintö eniten kreikkalais-roomalainen, kristillinen vai rationalistinen – kaikista näkökulmista se näyttää ennen kaikkea syvästi jakaantuneelta ja kiistanalaiselta. Tosiaan, olisiko Eurooppa kristitty vai pa-

kanallinen? Eikö se ole myös juutalainen ja muslimi? Tai miksei kelttiläinen, germaaninen ja slaavilainen? Ja koloniaalinen: afrikkalainen, aasialainen, arktinen? Siinä missä kansakunnat rakentavat itselleen kunniaan historian jonkun perustavanlaatuisen henkilön tai tapahtuman varaan (kuningas Arthur, Ranskan suuri vallankumous), Euroopalla ei ole tuollaista yhtä perustaa. Sen alkuperänä näyttää päin vastoin aina olevan jakautuminen ja sota, esimerkiksi sota roomalaisten ja germaanien, ortodoksien ja katolilaisten, ja paljon myöhemmin kommunistien ja fasistien välillä. Modernin Euroopan todellinen alku on kahden maailmansodan katkerissa juoksuhaudoissa. Eurooppa muotoutuu rajoilla, jotka jakavat sen monin tavoin vihollisiksi.

Eurooppa on siis monessa mielessä erilainen kuin valtiot ja valtakunnat, jotka ovat antiikista alkaen olleet politiikan mallina. Se ei ole yhtenäinen kokonaisuus vaan moneus ja jakaantuminen, ja Euroopan ajattelemiseksi on osattava ajatella juuri tätä. Euroopan perustavanlaatuisella jakautumisella on kolme keskeistä seurausta:

1. Euroopalla ei ole omaa maa-aluetta. Valtiot vartioivat kukin omaa aluettaan, mutta Eurooppa on joko rajoiltaan epäselvä maa-alue, jossa sijaitsee useita valtioita, tai sitten idea, joka tuo kansallisvaltioiden edustajat yhteen erilaisiin neuvostoihin. Helmuth Plessneria seuraten voisi sanoa, että Eurooppa on ”utooppinen paikka”, sillä se on kulttuurinen, sosiaalinen ja tekninen rakennelma, joka ei perustu mihinkään niin sanottuun luonnolliseen perustaan (alue, väestö)¹¹. Koska se on utooppinen paikka, sitä syytetään epärealistisuudesta – vaikka sen toki pitääkin pysyä yhteydessä luonnolliseen tilaan ja aikaan, joita ilman sitä ei voisi olla olemassa. Mutta jos reaalisuus onkin yksi utopian ehdoista, se ei ole sen oikeutus. Sen takia keinotekoinen utopia ei voi perustua luonnollisiin tekijöihin kuten vereen tai syntyperään, vaan se kutsuu ankkuroimaan poliittiset ja sosiaaliset oikeudet mieluummin asumisoikeuteen kuin perinteiseen kansalaisuuteen.

2. Euroopalla ei ole yhteistä kieltä. Perinteinen poliit-

tin filosofia olettaa, tosin sitä ääneen sanomatta, että jokaisella valtiolla on kielensä, joka mahdollistaa julkisen (poliittisen) järjestyksen tässä yhteisössä. Tämä periaate säilyy silloinkin, kun valtiolla on enemmän kuin yksi virallinen kieli, tai kun sillä on yksi virallinen kieli ja useita kansankieliä. Mutta Euroopassa tämä periaate ei enää toimi. Jo Euroopan unionilla on 24 virallista kieltä ja 60 alueellista tai vähemmistökieltä. Kukaan ei puhu näin montaa kieltä. Siksi on tunnustettava, että Euroopan unionissa jokainen ihminen kuuluu kielivähemmistöön ja kaikki ovat riippuvaisia käännöksistä. Klassisen poliittisen filosofian näkökulmasta Euroopan unionin asukkaat eivät siis voi osallistua omaan poliittiseen yhteisönsä kompetentteina kielenkäyttäjinä.

Asian voi nähdä toisinkin: vähemmistökielisyys ja monikielisyys ovat voimavaroja. Mutta jos kielivähemmistöjen merkitys otetaan vakavasti, koko politiikan kielen roolia on muutettava. Yksikielisyys sopii komentamiseen. Se sopii myös dialogiin ja debattiin siinä tapauksessa, että dialogin osanottajat jakavat jo etukäteen ajatuksen siitä, mitä dialogi koskee. Sitä vastoin kääntäminen on paljon vaativamman dialogin paradigma. Käännettäessä keskustelijat eivät etukäteen tiedä, ovatko he yhtä mieltä edes dialogin aiheesta. Silloin kun jokin jyrkkä raja jakaa yhteisön kahtia, on turvaututtava käännöksiin, puhuttiinpa sitten kieltenvälisistä käännöksistä tai käännöksistä yhden ainoan kielen sisällä. Käännös alkaa sieltä, missä ei jaeta yhteistä kotia (*Heim*). Se tuo keskustelijoiden pluraliteetin esille. Se alkaa siitä, että on vaikea ymmärtää toista, ja se etenee yrittämällä selvittää, *kuka* puhuu ja *mitä* hänellä on sanottavana. Sen takia käännöksen kieli on kuuntelemisen ja ilmaisemisen kieli, ei komentamisen ja tottelemisen kieli.

3. Eurooppa ei ole tavallinen poliittinen yhteisö, jossa suvereenilla olisi yksi selkeä edustaja (kuningas, kansa, kansaa edustavat instituutiot). Totta kai Euroopan unionilla ja muilla eurooppalaisen yhteistyön järjestöillä on instituutionsa, mutta ne ovat liian kaukaisia ja liian epädemokraattisia, jotta ihmiset samastuisivat niihin välittömästi. Euroopalla ei ole perinteistä hallitusmuotoa (demokratia, aristokratia, tyrannia), vaan se pikemminkin muistuttaa pahimmillaan teknokratiaa ja parhaimmillaan diplomatiaa. Sen takia eurooppalaista vallankäyttöä kuvataan joskus vallananastamiseksi. Mutta voisi myös ajatella, että Euroopan hankala rakenne on myös etu: ainakin se tuo näkyville sen teknokraattisen ja diplomaattisen *farmakomin* (tekijän, joka on samanaikaisesti lääke ja myrky), jota ilman yksikään poliittinen yhteisö ei voi toimia.

Helmuth Plessnerin ratkaisu rajakriisiin

Eurooppa vaikuttaa siis epäkotoisalta paikalta (*Unheimlich*), jonka asukkaat eivät ole siellä kotonaan (*zu Hause*) vaan kuin eksyksissä, maanpaossa, *ek-sentrisinä* eli kirjaimellisesti poissa keskuksesta. Väitän, että näin onkin – ja se on hyvä asia. Eurooppa konkretisoi sen *eksentrisyyden*, joka on tosiasiaa ihmisen perustavanlaa-

tuisen tärkeä metafyyminen tilanne, vaikkei klassinen filosofia mielellään näekään asiaa näin.

Termin 'eksentrisyys' on tuonut filosofiaan saksalainen filosofi Helmuth Plessner¹². Tässä yhteydessä kiinnostavia ovat hänen pohdintansa rajasta (*Grenze*).

Päteeoksessaan *Stufen des Organischen und der Mensch* Plessner kehittää filosofisen antropologian, joka perustuu elävän luonnon eri tasoihin. Niiden varassa määritellään myös ihminen. Plessnerin mukaan filosofinen elämän käsite on perustavanlaatuisella tavalla eri asia kuin fyysikaalisen materian tai biologisen elämän käsite. Filosofisen määrittelynsä mukaisesti elämä on *positionaalisuutta*. Tämä termi ei ole biologinen eikä historiallinen vaan filosofinen ja looginen. Positionaalisuus on orgaanisen elämän olemisen tapa: kasvi, eläin ja ihminen ovat sen eri muunnelmia.

Elämä on aktiviteetti, jonka päämääränä on pysyä elossa ja kukoistaa. Plessnerin määritelmän mukaan kaikki elävät olennot ovat ympäristönsä rajoittamia, ja sen takia ne ovat keskittyneitä itseensä, asetettuja tai ”*positioituja*”. Elävä olento ei vain sijaitse jossakin paikassa, vaan se elää ympäristöstään, joka antaa sille suojaa ja ravintoa. Sen kokema puute tai uhka paljastaa, miten ympäristö sitä vastustaa. Siksi sen raja (*Grenze*) ei ole sen pelkkä ulkoreuna (*Rand*) vaan voima, joka rajoittaa elävää olentoa aktiivisesti, ja jonka olento itse jatkuvasti ylittää tai kiistää. Ympäristö on oliolle ehdoton raja, ja elävä olento osoittaa elinvoimansa ylittämällä tämän rajan kerran toisensa jälkeen. Tässä mielessä elämä on Plessnerille ristiriita: vain olento, joka sietää ristiriitaa, on elossa. Positionaalinen olento ilmaisee oman keskuk-sensa ulottuvuutena, joka on samanaikaisesti pysyvä ja epävakaa, siis plastisena ulottuvuutena, jolla on jo joku muoto, mutta joka on samalla aina jo muotoutumassa toisenlaiseksi ympäristön paineessa.

Kasvit ovat poikkeuksellisella tavalla positionaalisia, sillä niillä ei ole varsinaista keskusta vaan ne ovat rajattomasti avoimia ulkomaailmalle, siis *ekstaattisia*. Ne esimerkiksi käyttävät hyväkseen valoa ja vettä, mutta jos valo ja vesi puuttuvat, kasvit eivät voi muuta kuin muokautua annettuun tilanteeseen. Sitä vastoin eläinten positionaalisuus on keskittyntä. Eläimen muoto on suljettu siinä mielessä, että toisin kuin kasvi, se ei ole ekstaattisesti avoin ulkomaailmalle, vaan se vastustaa ympäristön painetta aktiivisesti. Vastaavasti ulkomaailma vastustaa sen haluja, ja näin syntyy sen muoto. Tämä jännitteinen aktiivisuus muodostaa eläimen itseyden, joka ei siis ole itsetietoisuus, mutta kuitenkin jo praktinen suhde itseen.

Vasta ihmisen positionaalisuus on eksentristä. Niin kuin muutkin eläimet, ihminen on positionaalinen ja elää keskustastaan. Mutta ihmisen tapauksessa vuorovai-kutus ympäristön kanssa murtuu. Ihminen on myös refleksiivinen olento, joka kykenee näkemään oman tilanteensa ikään kuin ulkoapäin, *ek-sentrisestä* näkökulmasta. Ihminen ei ole juurtunut yhteen ainoaan asemaan, sen paremmin fyysiseen aika-tilaan kuin kulttuuriseen elämäntapaan. Hän on perin juurin eksentrisen: ihminen on koditon, paikaton, ajaton, tyhjän päällä. Ihmisen

eksentrisyys saa aikaan sen, että hänellä ei ole omaa muotoa, vaan hänen täytyy aina antaa itselleen muoto. Tämä tapahtuu etenkin tekniikan ja kulttuurin välityksellä, ja voikin sanoa, että ihmisen keinotekoisuus on ihmisen olemus. Ihminen on alkuperäisesti eksentrisen, sillä hän ei voi jäädä omaan keskukseensa. Hän etäännyttää aina siitä, mikä hän jo on, ja keksii itsensä uudelleen.

Plessner selittää tämän yksityiskohtaisesti kuvamalla ”kolme antropologista lakia”. Ensimmäinen on luonnollinen keinotekoisuus (*natürliche Künstlichkeit*), joka ilmaisee juuri sen, että ihmisen olemus on nimenomaan hänen teknisytensä ja keinotekoisuutensa. Koska ihminen on perustaton, hän voi suhtautua sekä ympäröivään maailmaan että itseensä samanaikaisesti toisiasioina, joihin hänen on mukauduttava, ja materiaalina, jota hän voi hallita. Tämän takia hän voi myös luoda yhteisen kulttuurisen ja historiallisen maailman. Toinen antropologinen peruslaki on välitetty välittömyys (*vermittelte Unmittelbarkeit*). Se mukaan ihminen on suorassa suhteessa ympäristöönsä, mutta maailma ilmenee hänelle aina jo välitettynä (kulttuurin välittämänä). Maailma ilmenee hänelle aina jo kuvina, ilmaisuina, ideoina, kulttuurituotteina ja instituutioina. Kolmas antropologinen laki on utooppinen olinpaikka (*utopische Standort*). Ihminen on väkisin jakautunut kahtia: hän on sekä positionaalinen elämellisyytensä että eksentrisen ihmisytensä. Koska hän on eksentrisen, hän on aina jo siellä missä hän ei ole, ja hän ei ole siellä missä hän on. Hänellä ei ole lopullista muotoa, sillä hän vapautuu aina annetuista muodoista. Sen takia ihminen luo maailmansa jatkuvasti uudestaan sekä teknisen kykynsä että sosiaalisen todellisuuden luomisen kykynsä ansiosta. Tässä mielessä ihmisen paikka ei ole hänen luonnollinen paikkansa vaan utooppinen olinpaikka, jonka hän rakentaa. Samalla lailla kuin ihminen on aina sekä positionaalinen että eksentrisen, hänen maailmansa on aina sekä luonnollinen että utooppinen, ja nämä kaksi tasoa sekoittuvat jatkuvasti.

Toisin sanoen koska ihmisen oleminen on ”eksentristä positionaalisuutta”, se on myös ”luonnollisesti keinotekoisista” ja sijaitsee ”utooppisessa olinpaikassa”. Ihmisolento rakentaa maailmansa teknisesti, kulttuurisesti ja sosiaalisesti. Sen takia Plessner vastustaa ajatusta, että ihmisyhteisö olisi *Gemeinschaft*, joka perustuu jollekin luonnolliselle ominaisuudelle, oli se sitten veri tai jokin rationaalinen periaate¹³. Hänen mielestään ihmisyhteisö on *Gesellschaft*, joka perustuu huomaavaisuuteen. Toisin sanoen se ei edellytä yhteyttä vaan pikemminkin kohteliaasta pidättyväisyyttä suhteessa toisiin ja omaan itseensä. Sellainen yhteisö, joka haluaisi olla jäsentensä koti, *Heim*, näkee helposti tällaisessa kohteliaassa pidättyvyydessä kolkkoa ja epäkodikasta (*unheimlich*) kylmyyttä ja vieraantuneisuutta. Plessner kuitenkin näkee siinä päinvastoin tilaa keveydelle, naamiolleikeille ja diplomatialle. Koska ihminen on eksentrisen olento, hän on luonnostaan maanpaossa luonnosta ja karkotettuna synnyinyhteisöstään: hän on synnynnäinen diplomaatti. On syytä korostaa, että Hegelin tavoin Plessner haluaa ennen

kaikkea tehdä tilaa ihmisyhteisön monimutkaisuudelle. Yhteisöä ei pidä palauttaa tukahduttavaan kotoisuuteen, mutta tarkoituksena ei myöskään ole antautua pelkälle sosiaaliselle pelille. Jokaiselle pitää jättää tilaa toteuttaa hänelle sopivaa roolia. Yhteisön pitää voida kritisoida yhteiskuntaa ja päinvastoin, niin tasapainoisesti kuin mahdollista.

Eurooppa utooppisena paikkana?

Voiko Plessnerin filosofia auttaa hahmottamaan paremmin nyky-Euroopan tilannetta? Ainakin se kehottaa miettimään, voisiko Eurooppa olla ”utooppinen olinpaikka”, joka toki sijoittuu johonkin luonnolliseen tilaan ja aikaan, mutta joka on silti ennen kaikkea teknisesti tuotettu, keinotekoinen ja sosiaalinen kokonaisuus. Minkälainen olisi tällaisen utooppisen paikan rakenne?

Euroopan ei pitäisi olla yhteisöllinen koti. Mutta ei se myöskään ole globalisaation rajaton tila, koska sillä on kuitenkin oma identiteettinsä, joka eroaa muista identiteeteistä, esimerkiksi Amerikasta, Aasiasta tai Afrikasta. Tämä ei ole *a priori* positiivinen eikä negatiivinen toteamus vaan pelkästään toteamus siitä, että kullakin näistä paikoista on oma erityinen historiansa ja nykytilanteensa. Miten eroavaisuuksiin voisi suhtautua tasapainoisesti, liuottamatta niitä latteaksi identiteettiä ja sulkematta niitä umpinaisiksi identiteeteiksi? Eiväthän eksentristen identiteettien väliset rajat määrittävät luonnollisia alueita, joihin voisi sulkea väestöjä.

Plessner opettaa ajattelemaan rajoja jatkuvana aktiivisena rajankäyntinä. Raja on ennen kaikkea kosketuspinta jollekin uudelle ja erilaiselle, joka voidaan omaksua tai jota voidaan torjua. Raja on aina jonkinasteinen kriisi, sillä se kyseenalaistaa identiteetit rajan molemmin puolin. Mutta ilman tällaisia kriisejä ihmiset näivettyvät. He tukehtuvat, jos heidän täytyy pitäytyä yhdessä ainoassa ennalta määrättyssä muodossa, joka ei voi avautua ympäröivään maailmaan. He kuihtuvat, jos uudet ja oudot asiat eivät ruoki heidän mielikuvitustaan. Vain kriisin ansiosta itse kukin voi löytää oman identiteettinsä, ja vain kriisit voivat näyttää, keitä me olemme, mikä on maailmamme ja mikä on se avara maailma, joka jatkuvasti kutsuu meitä kauemmas. Juuri tästä syystä nuoruus on kriisi, jossa tulevaisuus syntyy.

Rajakriisi on perustavanlaatuisen tärkeä poliittinen kysymys. Myös Eurooppa identifioituu omissa ja toisten silmissä sen mukaan, miten se huolehtii rajoistaan. Miten pidämme huolta rajoistamme, kertoo, keitä olemme: ihmisiä, joiden mielestä raja on pelkkä puolustuslinja, vai ihmisiä, joille raja on tilaisuus kohtaamiin ja vieraanvaraisuuteen tai myös kiistoihin ja erimielisyyteen, joissa itse kunkin identiteetit ovat koetteilla.

Euroopan rajat eivät ole vain ulkorajat, jotka erottavat sen Amerikasta, Aasiasta tai Afrikasta. Ne risteilevät Euroopan sisällä ja erottavat toisistaan erilaisia tapoja asua maailmassa. Rajat määrittyvät esimerkiksi uskonnon, sukupuolen, kielen, varallisuuden, hyväntahtoisuuden, herkkyyden ja rakkauden mukaan. Mietitäänpä esimer-

kiksi Euroopan suhdetta Afrikkaan. Eurooppa ei voi vetää yksiselitteistä rajaa itsensä ja Afrikan välille, ikään kuin puhuttaisiin vain kahdesta toisistaan erillisestä mantereesta. Eurooppa ja Afrika ovat nimittäin eksentristen olentojen utooppisia olinpaikkoja. Niiden välinen raja on huokoinen ja läpäisevä, se on läpikulkualue ja vaihtovyöhyke. Afrika on Euroopassa, ja päinvastoin; Afrika on tullut Eurooppaan ikimuistoisista ajoista alkaen, ja vastaavasti Eurooppa on aina mennyt Afrikkaan. Eikä kyse ole vain henkilöistä, jotka ovat aina matkustaneet ja muuttaneet maanosien välillä, vaan myös kasveista, eläimistä, tavaroista, ajatuksista, sodista, valloituksista, kaupasta, riistosta, lahjoista ja vääryyksistä. Kysymys ei ole siitä, pitäisikö tätä edestakaista liikettä olla vai ei – sitä on aina ollut ja tulee aina olemaan – vaan siitä, miten siirtymisliikkeen perintöön ja tulevaisuuteen pitäisi suh-

tautua. Ehkäpä aivan ensimmäiseksi Euroopan ja Afrikan välinen vaikea ja kiistelty raja pitäisi muuttaa utooppiseksi olinpaikaksi sen sijaan, että sitä ylläpidetään kuin heitteille jätettyä dystopiaa (Calais'n viidakko, Lesbos, Lampedusa).

Kaiken kaikkeaan Euroopan rajat ovat ratkeamaton ongelma niin kauan kuin ne ymmärretään universalismin ja partikularismin käsittein. Sen sijaan jos rajoja ajatellaan äärellisen ajattelun näkökulmasta niin, että niitä väkisinkin reflektoidaan äärettömästi, ne voivatkin osoittautua hedelmällisiksi kriiseiksi. Raja tekee näkyviksi ne, jotka raja erottaa; se näyttää nämä ihmiset itselleen ja toisilleen; se houkuttelee heitä muuttamaan ja uudistumaan toisten vaikutuksesta; ja lopulta se voi myös näyttää, missä mielessä nämäkin rajat ovat merkityksellisiä.

Viitteet

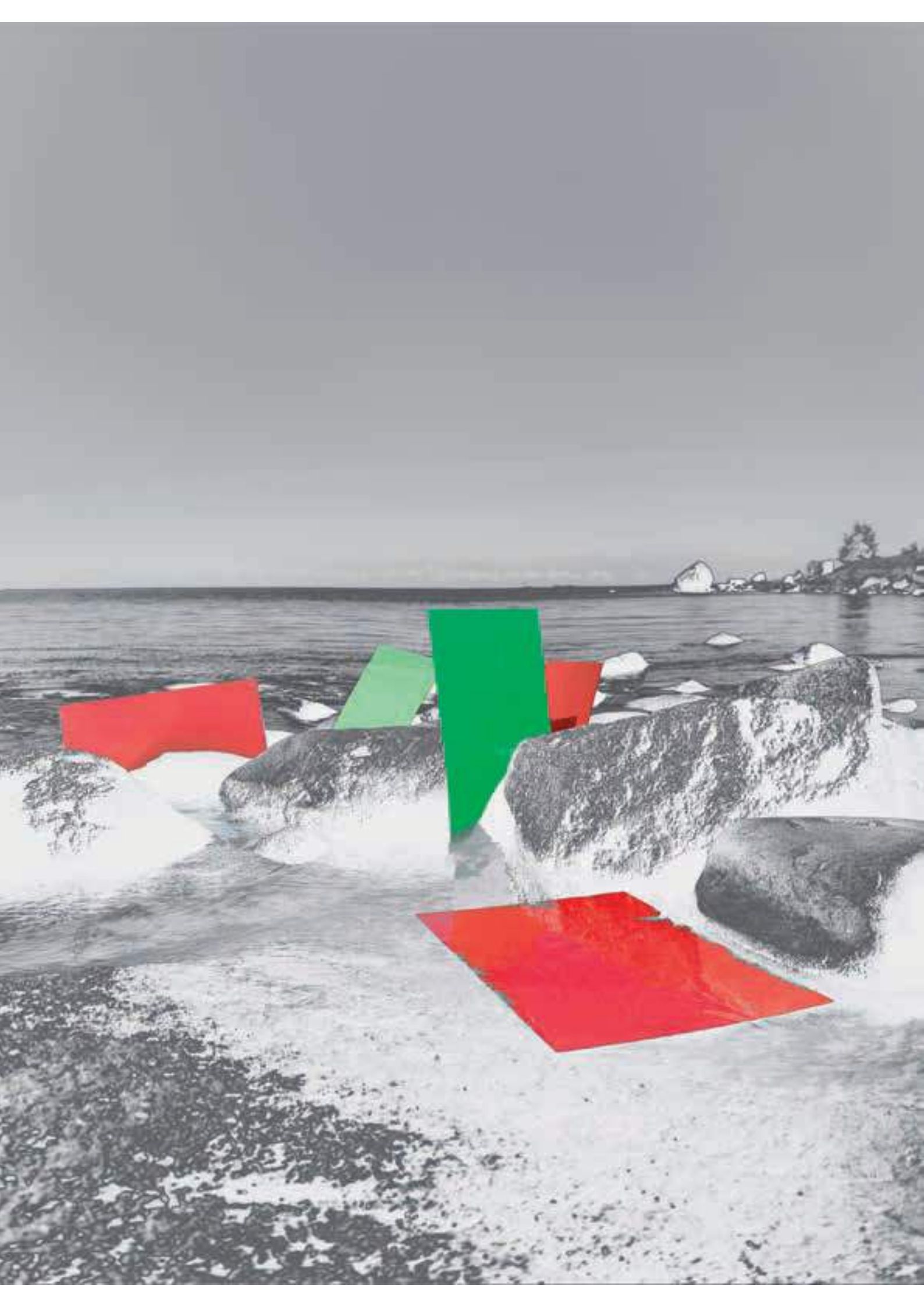
- 1 Valéry 1957; Derrida 1991.
- 2 Tämän ristiriidan tai kriisin perustavanlaatuisen muotoilu on Husserlin *Eurooppalaisen tieteen kriisi ja transsendentaalinen fenomenologia* (2012), ks. Miettinen 2013.
- 3 Gasché 2008.
- 4 Lindberg 2014.
- 5 Euroopan nykykriiseistä ks. Balibar 2016; 2009.
- 6 Freud 2005. Martin Heidegger antaa termille keskeisen roolin analyysissään Sofokleen *Antigonesta*, ks. Heidegger 2010.
- 7 Kant 2000; 2009.
- 8 Habermas 2005.
- 9 Derrida 1997. Ks myös Derrida 1997; 2000; 2003; Borradori 2004, 187–189.
- 10 Guénoun 2013.
- 11 Plessner 1975.
- 12 Sommer 2019; *Philosophische Anthropologie nach 1945; Plessner's Philosophical Anthropology*.
- 13 Dirakis 2016.

Kirjallisuus

- Balibar, Étienne, *Europe, crise et fin? Le bord de l'eau*, Paris 2016.
- Balibar, Étienne, *Europe as Borderland. Environment and Planning D: Society and Space*. Vol. 27, No. 2, 2009, 190–215.
- Borradori, Giovanna; Derrida, Jacques & Habermas, Jürgen, *Le "Concept" du 11 septembre. Dialogues à New York (octobre-décembre 2001) avec Giovanna Borradori*. Galilée, Paris 2004.
- Derrida, Jacques, *L'autre cap*. Minuit, Paris 1991.
- Derrida, Jacques, *Cosmopolites de tous les pays, encore un effort*. Galilée, Paris 1997.
- Derrida, Jacques, *Le siècle et le pardon*. Teoksessa *Foi et savoir*. Seuil, Paris 2000.

- Derrida, Jacques, *Voyous*. Galilée, Paris 2003.
- Derrida, Jacques & Dufourmantelle, Anne, *Anne Dufourmantelle invite Jacques Derrida à répondre De l'hospitalité*. Callman-Levy, Paris 1997.
- Dirakis, Alexis, *Une anthropologie politique de la frontière*. *Le débat*. No. 188, 2016, 132–144.
- Freud, Sigmund, *Epämukavuuden elämyksestä (Das Unheimliche, 1919)*. Teoksessa *Murbe ja melankolia sekä muita kirjoituksia*. Suom. Markus Lång. Vastapaino, Tampere 2005, 25–56.
- Gasché, Rodolphe, *Europe, or the Infinite Task. A Study of a Philosophical Concept*. Stanford University Press, Stanford 2008.
- Guénoun, Denis, *About Europe. Philosophical Hypotheses (Hypothèses sur l'Europe, 2000)*. Käänt. Christine Irizarry. Stanford University Press, Stanford 2013.
- Habermas, Jürgen, *Kant's Idea of Perpetual Peace: At Two Hundred Years' Historical Remove*. Teoksessa *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory*. Toim. Ciaran Cronin & Pablo De Greiff. Polity Press, Cambridge 2005, 165–201.
- Heidegger, Martin, *Johdatus metafysiikkaan (Einführung in die Metaphysik, 1935/1953)*. Suom. Jussi Backman. Tutkijaliitto, Helsinki 2010.
- Husserl, Edmund, *Eurooppalaisen tieteen kriisi ja transsendentaalinen fenomenologia (Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie, 1936)*. Suom. Markku Lehtinen. Gaudeamus, Helsinki 2012.
- Kant, Immanuel, *Ikuisen rauhaan. Valtio-oikeudellinen tutkielma (Zum ewigen Frieden, 1795)*. Suom. Jaakko Tuomikoski. Karisto, Hämeenlinna 2000.
- Kant, Immanuel, *Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Aim (Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht, 1784)*. Käänt. Robert B. Louden. Teoksessa *Kant's 'Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Aim'*.

- A Critical Guide*. Toim. James Schmidt & Amélie Oksenberg Rorty. Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Lindberg, Susanna, *Unhomely Europe*. Teoksessa *Europe Beyond Universalism and Particularism*. Toim. Susanna Lindberg, Sergei Prozorov & Mika Ojakangas. Palgrave Macmillan, New York 2014, 103–119.
- Miettinen, Timo, *The Idea of Europe in Husserl's Phenomenology. A Study in Generativity and Historicity*. Väit. Helsingin yliopisto, Helsinki 2012. Verkossa: helda.helsinki.fi/handle/10138/37963
- Plessner's Philosophical Anthropology. Perspectives and Prospects*. Toim. Jos de Mul. Amsterdam University Press, Amsterdam 2014.
- Philosophische Anthropologie nach 1945. Rezeption und Fortwirkung*. Toim. Guillaume Plas & Gérard Raulert. Traugott Bautz, Nordhansen 2014.
- Plessner, Helmuth, *Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie*. Gruyter, Berlin 1975. (Engl. *Levels of Organic Life and the Human. An Introduction to Philosophical Anthropology*. Käänt. Millay Hyatt. Fordham University Press, New York 2019.)
- Sommer, Christian, *Approches du vivant entre anthropologie et phénoménologie*. Teoksessa *Généalogies franco-allemandes entre anthropologie et anti-humanisme*. Toim. Thomas Ebke & Caterina Zanfi. Universitätsverlag Potsdam, Potsdam 2016, 59–76. Verkossa: publshup.uni-potsdam.de/opus4-ubp/frontdoor/deliver/index/docId/39590/file/ebke_S59-76.pdf
- Valéry, Paul, *Note (ou L'Européen)*. *Œuvres*, Tome I. Gallimard, Paris 1957, 1412–1415.

VILLE SUURONEN

”Euroopan” ja ”lännen” kriisi Carl Schmittin ja Hannah Arendtin poliittisessa ajattelussa

Carl Schmittin (1888–1985) ja Hannah Arendtin (1906–1975) poliittinen ajattelu avaa ajankohtaisen näkökulman keskusteluun Euroopan ja lännen käsitteistä. Sekä Schmittin että Arendtin poliittisen teorian ytimessä on kertomus eurooppalaisen politiikkatradition synnystä ja sen kriisiytymisestä modernina aikakautena. He tarjoavat kaksi erilaista tapaa ymmärtää länsimaista historiaa, 1900-luvun poliittista maailmaa ja sen erilaisia kriisejä sekä kansainvälisen politiikan tulevaisuutta.

Ensimmäisen maailmansodan jälkeistä Eurooppaa yhdisti kokemus kriisistä. Aikakauden ajattelijoiden teoksia värittää ajatus perustavasta katkoksesta eurooppalaisessa ajattelun, taiteen ja politiikan perinteissä. Kriisin ja katkoksen kokemukset läpäisivät yhtä lailla saksaksi kirjoittaneiden kirjailijoiden Robert Musilin, Franz Kafkan ja Hermann Brochin sekä Yhdysvalloissa vaikuttaneen ”kadonneen sukupolven” tunnetuimpien edustajien, Ernst Hemingwayn ja F. Scott Fitzgeraldin, teokset. Filosofian alalla tietoinen pyrkimys vapautua tradition kahleista ohjasi esimerkiksi Martin Heideggerin ja Walter Benjaminin ajattelua¹. Samat tuntemukset ja pyrkimys luoda jotain täysin uutta läpäisivät myös monien taiteilijoiden ja arkkitehtienkin työn². Sodan repimää ja hajanaista länsimaista kulttuuripiiriä yhdisti siis, hiukan paradoksaalisesti ja ennennäkemättömällä tavalla, kokemus tradition auktoriteetin katoamisesta, juurettomuudesta, merkityksettömyydestä ja yksinäisyydestä.

Tämän artikkelin tarkoituksena on tarkastella, kuinka kaksi merkittävää eurooppalaista politiikan teoreetikkoa, Carl Schmitt ja Hannah Arendt, pyrkivät kohtaamaan tämän kriisin poliittisessa ajattelussaan. Sekä Schmittin että Arendtin ajattelun ytimessä on kertomus eurooppalaisen politiikkatradition noususta ja tuhosta³. Nämä narratiivit eurooppalaisen ja länsimaisen perinteen historiasta tarjoavat mielenkiintoisen historiallisen näkökulman kysymykseen lännen ja Euroopan kriisistä.

Ensimmäisessä osiossa tarkastellaan ja vertaillaan kriittisesti Schmittin ja Arendtin ajattelun ytimessä olevia kertomuksia eurooppalaisen tai länsimaisen poliittisen järjen synnystä ja tuhosta. Seuraavassa osiossa siirryn analysoimaan lyhyesti, kuinka Schmitt ja Arendt pyrkivät ajattelussaan vastaamaan tähän kriisiin ja kuinka heidän 1900-luvun poliittista maailmaa käsittelevät tekstinsä ovat yhteydessä heidän näkemyksiinsä eurooppalai-

sesta historiasta. Lopuksi tarkastelen kummankin ajattelijan historiallisten narratiivien ja poliittisten visioiden ajankohtaisuutta akateemisten nykykeskusteluiden ja valitsevan poliittisen kriisin valossa.

Mitä oli eurooppalainen poliittinen rationalismi?

Carl Schmitt ajatteli aina, että vuonna 1919 solmittu Versaillesn rauhansopimus rikkoi Westfalenin (1648) ja Utrechtin (1713) rauhansopimuksista asti vallinneen voimatasapainon suvereenien eurooppalaisten kansallisvaltioiden välillä. Schmitt argumentoi, että tämän yli kaksisataa vuotta kestäneen modernin eurooppalaisen julkisoikeuden, *jus publicum Europaeum*in, suurin saavutus oli sen kyky rajata sodat valtioiden vakinaisten armeijoiden välisiksi konflikteiksi ja estää niitä eskaloitumasta tottaalisiksi tuhoamissodiksi. Euroopan mantereella käyty maasota oli preussilaisen kenraalin Carl von Clausewitzin kuuluisin sanoin nimenomaan ”politiikan jatkamista toisin keinoin”, eikä moraalinen asia. Näiden rajattujen konfliktien ennakkoehtona oli Euroopan valtioiden mahdollisuus kolonisoida oman mantereensa ulkopuolisia alueita sekä oletus valtavista ja kaikille vapaista merialueista, joita Englannin imperiumi hallitsi yhä selvemmin 1800-luvulta alkaen.⁴

Tämä konkreettinen tilallinen järjestys sekä sen mahdollistama sodan ja moraalien erottaminen toisistaan tekivät poliittisen vihollisen humanin kohtelun mahdolliseksi. Schmitt katsoi, että Thomas Hobbesin *Leviathan* (1651) oli ikään kuin historiallinen symboli kaikille modernin aikakauden kynnyksellä tapahtuneille suurille muutoksille: feodalismien ylittämiseksi ja vallan keskittämiseksi suvereenien monarkkien käsiin, uskonnon poliittisen vaikutuksen taantumiseksi sekä yleiselle julkisen elämän maallistumiselle kolmikymmenvuotisen sodan

jälkeisessä Euroopassa⁵. Kuten Leo Strauss, myös Schmitt näki Hobbesin ajattelun keskeisenä saavutuksena modernin sekulaarin valtion filosofisen perustelemisen ja oikeuttamisen⁶. Eurooppalaisen poliittisen rationalismin ydin löytyi juuri tästä suvereenien kansallisvaltioiden tasapainoisesta kamppailusta ja poliittisesta järjestyksestä.

Ensimmäisen maailmansodan jälkeen solmittu Versaillesin rauhansopimus, jossa Saksan keisari Vilhelm II tuomittiin rauhanrikkokjaksi ja Saksa velvoitettiin maksamaan valtavat sotakorvaukset ympäryvalloille, merkitsi Schmittin mukaan eurooppalaisen poliittisen järjen tuhoutumista ja moraalien paluuta politiikkaan. Erona keskiaikaisiin uskonsotiin oli, että moderneja konflikteja määrittä niiden ennennäkemättömän teknologinen ja intensiivinen luonne. Vaikka moraalit nousi jälleen kerran politiikkaa määrittäväksi tekijäksi, sotaa ei kuitenkaan käyty enää uskonnollisen totuuden puolesta vaan itse ihmisyyden nimissä. Modernia eurooppalaista julkisoikeutta määrittänyt tasavertainen ja julkisten armeijoiden välinen kaksintaistelu avoimella sotatantereella muuttui koko ihmiskunnan puolesta tehdyiksi humanitaarisiksi interventioiksi ja sotateimet globaaliksi sisällissodaksi ja poliisitoimiksi.⁷

Kansainvälisen politiikan ja oikeuden kentällä vallinnut kaaos konkretisoitui Schmittin mukaan Geneven Kansainliiton ristiriitaisissa ja epäonnistuneissa pyrkimyksissä luoda uudenlainen maailmanjärjestys anglosaksisen liberaalin ideologian ehdoilla. Yhtäältä Kansainliitto väitti olevansa uudenlaisten humanien arvojen sanansaattaja ja uuden rauhanomaisen poliittisen *status quon* pohja; toisaalta siltä puuttui suvereeni valta ja käytännön mahdollisuudet puuttua mihinkään suurvalloille keskeisiin poliittisiin kysymyksiin. Todellisuudessa Kansainliitto ei ollut Schmittin mukaan mitään muuta kuin kulisseista käsin johdetun yhdysvaltalaisjohtoisen suurvaltapolitiikan väline ja siten, paradoksaalisesti, vain heijastus siitä, että modernin politiikan kentällä suvereeniteetin säilyttivät vain vahvat ja suuret valtiot.⁸

Schmitt ymmärsi Weimarin tasavallan valtiona, jonka kohtaloa määrittä edellä kuvattu kansainoikeudellinen kaaos, uudenlainen imperialistinen suurvaltapolitiikka sekä vahva sisäpoliittinen konflikti vallankumouksellisten kommunistien ja radikaalien oikeistolaisten voimien välillä. Versailles, Geneve ja Weimar olivat Schmittille tämän uuden maailmanjärjestyksen perustekijöitä. Eurooppa oli syösty lopullisesti maailmanpoliittiselta valtaistuimeltaan ja Yhdysvaltojen hegemoninen asema ei ollut muuttunut tasapainoiseksi *Pax Americanaksi* vaan humanitaarisin perustein oikeutetuksi uudenlaiseksi taloudelliseksi imperialismiksi.⁹ Schmittille koko myöhempi 1900-luvun historia ja toinen maailmansota näyttävät tämän alkuperäisen ja ratkaisemattoman kansainoikeudellisen kaaoksen toistona¹⁰. Schmittin tuotanto kokonaisuudessaan voidaan ymmärtää monitasoisena vastalauseena 1900-luvulla syntyvälle kaoottiselle maailmalle, jossa avoimen poliittiset ystävien ja vihollisen erottelut peitetään näennäisen neutraalin retoriikan ja humanitaarisien interventioiden alle. Modernia politiikkaa

määrittänyt eurooppalainen rationalismi korvautuu yhä voimakkaammin etiikan, keskustelun ja talouden näennäisen neutraaleiden alueiden teknokratialla.¹¹

Schmittin tapaan myös Hannah Arendt katsoi, että ensimmäisen maailmansodan jälkeistä Eurooppaa määrittä politiikan ja kulttuurin ennennäkemätön kriisiytyminen. Kuitenkin toisin kuin Schmitt ja monet muut saksalaiset konservatiivit, Arendt ei sijoittanut tämän kriisin alkupistettä ensimmäiseen maailmansotaan. Sen sijaan hän esitti, että todellinen katkos länsimaissa historiassa oli totalitaaristen hallintomuotojen kehittyminen Stalinin Neuvostoliitossa ja Hitlerin Saksassa sekä näiden tekemät ennennäkemättömät rikokset ihmisyyttä vastaan.¹² Siinä missä Schmitt näki toisen maailmansodan ikään kuin ensimmäisen jatko-osana, oli ensimmäinen maailmansota Arendtille pelkkä esinäytös laadullisesti erilaiselle ja ennennäkemättömälle ilmiölle historiassa: totalitaariselle hallinnalle.

Arendtille totalitarismi ei ollut sama asia kuin historian lukuisat aikaisemmat diktatuurit, teokratiat ja despotiat vaan jotain täysin erilaista. Totalitaarisia regiemejä määrittä pyrkimys luoda täysin fiktiivinen ja ideologinen todellisuus, jossa inhimillinen toiminta kävi täysin mahdottomaksi ja merkityksettömäksi. Arendt ei nähnyt näitä regiemejä enää edes valtioina sanan varsinaisessa merkityksessä vaan nimenomaan muodostelmina, joissa perinteinen valtiokoneisto oli kokonaan alistettu totalitaarisen *liikkeen*, ideologian ja johtajan käsiin.¹³

Montesquieun kuuluisan hallintomuotojen luonnetta koskevan määritelmän mukaan perinteiset diktatuurit pyrkivät luomaan pelolle perustuvan todellisuuden, jossa poliittinen vastarinta käy äärimmäisen hankalaksi, koska kaikki yksilöiden tasa-arvon takaavat lait ja luottamukselle perustuvat sosiaaliset suhteet on tuhottu¹⁴. Totalitaariset liikkeet taas pyrkivät tuhoamaan koko inhimillisen spontaanisuuden itsessään. Lisäten uuden hallintomuodon Montesquieun kolmijakoon Arendt argumentoi, että totalitaariset valtiot olivat jotain täysin uutta: niissä tyrannioiden laittomuus korvautui kaikkialle tunkeutuvalla terrorilla, joka ei enää tehnyt erottelua liikettä kannattavien ja sitä vastustavien henkilöiden välillä¹⁵.

Totalitaaristen liikkeiden radikaaleimman hallintamekanismin muodostivat keskitysleirit, joihin ideologiset viholliset voitiin sulkea. Keskitysleirien tarkoitus ei kuitenkaan ollut rationaalinen sanan perinteisessä mielessä, vaan keskitysleirit muodostivat totalitaarisen hallinnan ideaalimallin ja koelaboratorion. Toisin kuin tyrannioissa, totalitaarisen hallinnan ”ideaalilanteessa” keskitysleirit täytyivät täysin syyttömistä ihmisistä, joiden ainoa ”rikos” oli yleisinhimillinen kyky aloittaa jotain uutta ja arvaamatonta.¹⁶

Eräässä haastattelussa Arendt huomautti: ”Mikään hallitus ei ollut aiemmin tappanut ihmisiä, koska he sanoivat kyllä. Normaalisti jokin hallitus tappaa ihmisiä, tai tyrannit tappavat ihmisiä, koska he sanovat ei.”¹⁷ Tämä logiikka heijasteli nimenomaan totalitaaristen valtioiden perimmäistä mutta viime kädessä mahdotonta

”Poliittisen ja inhimillisen toiminnan sijaan totalitaariset valtiot väittivät toteuttavansa ikuisia luonnonlakeja (kuten Saksassa) tai välttämättömiä historian lakeja (kuten Neuvostoliitossa).”

pyrkimystä: tehdä koko politiikasta ja itse ihmisistä täysin merkityksettömiä (*überflüssig, superfluous*)¹⁸. Poliittisen ja inhimillisen toiminnan sijaan totalitaariset valtiot väittivät toteuttavansa ikuisia luonnonlakeja (kuten Saksassa) tai välttämättömiä historian lakeja (kuten Neuvostoliitossa). Tällaisessa fiktiivisessä maailmassa inhimillisellä toiminnalla ei ollut enää merkitystä, sillä ihminen saattoi ainoastaan pyrkiä passiivisesti seuraamaan tai aktiivisesti kiihdyttämään ikuisten luonnonlakien välttämättömyyden toteutumista.¹⁹

Juuri totalitarismin ennennäkemätön katastrofi, jonka äärimmäisin ilmiö oli kaikkia rationaalisia ja itärintaman sotilaallisia päämääriä vastaan toteutettu holokausti, johti Arendtin etsimään *The Origins of Totalitarianism* -teosta seuranneissa kirjoituksissaan totalitarismin ”elementtejä” syvemältä länsimaisesta historiasta. Oliko itse länsimainen ajatteluperinne osaltaan mahdollistanut ja siten kenties osasyylinen totalitaarisien ideologioiden ja hallintomuotojen kehittymiseen?

Ajatus totalitarismin juurien tai elementtien yletymisestä syvälle länsimaiseen historiaan ei kuitenkaan ollut sinällään täysin uusi. Esimerkiksi Karl Popper argumentoi jo 1940-luvun teoksessaan *Avoim yhteiskunta ja sen viholliset*, että totalitarismin alkuperää tuli etsiä Platonin totalitaarisesta filosofiasta²⁰. Myös nykytutkimuksessa kreikkalainen filosofia ja poliittisen organisaation malli nähdään joskus historiallisena alkupisteenä 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvulla vaikutusvaltaa saaneelle eugeeniselle väestöpolitiikalle ja rasistiselle ideologialle²¹.

Arendt piti kuitenkin tämänkaltaisia narratiiveja siinä mielessä pinnallisina, että ne hävittivät olennaisen eron pelkkien abstraktien ideoiden ja muuttuvan poliittisen todellisuuden välillä. Samalla kyseiset selitysmallit, joista kuuluisimman nykyvariaation on epäilemättä esittänyt Giorgio Agamben provokatiivisessa ja ongelmallisessa teoksessaan *Homo Sacer*, uhkasivat tehdä totalitarismista virheellisesti ylihistoriallisen ilmiön²². Vaikka Arendt ei siis uskonut Popperin ja muiden esittämiin yksinker-

taistaviin teeseihin Platonin ja Marxin kaltaisten ajattelijoiden syyllisyydestä 1900-luvun totalitaariseseen hallintaan, myös hän kuitenkin ajatteli, että itse länsimainen ajattelu- ja politiikkatraditio oli ollut alusta saakka perustavien virheellisten näkemysten ja ennakkoluulojen määrittämä. Tämän perinteen vaikutus näkyi ennen kaikkea Neuvostoliiton versiossa totalitarismista. Siinä missä natsismi oli Arendtin mukaan alusta saakka älyllisesti halpa, ”katuojassa” syntynyt doktriini, jonka keskeisiä elementtejä tuli etsiä modernista juurettomuudesta ja yksinäisyydestä, rasistisen ideologian noususta sekä kolonialismin perinnöstä, Neuvostoliiton totalitaarisien ideologioiden pohjalla oli Leninin ja Stalinin asteittain totalitaariseseen muotoon vääristämä marxilaisuus, joka yhdisti sen samalla koko länsimaiseen aatehistoriaan ja perinteen politiikkaa koskeviin ennakkoluuloihin.²³

Lukuisissa 1950-luvun kirjoituksissaan sekä pääteoksessaan *Vita Activa. Ihmisenä olemisen ehdot* (The Human Condition, 1958) myös Arendt esitti historiallisen kertomuksen, jonka pohjalla oli ajatus, että länsimaisen ajattelutradition alkupiste oli nimenomaan Platonin filosofia. Olennaista eivät kuitenkaan olleet ensisijaisesti Platonin utooppiset visiot ja nykypäivän mittapuulla rasistiset ideat vaan filosofien perustavat ennakkoluulot Ateenan klassisen aikakauden *polista* ja koko poliittista toimintaa kohtaan. Arendt esitti, että Sokrateen kuolemantuomiosta saakka Platonin ajattelua määritti ennakkoluuloinen suhtautuminen poliittiseen toimintaan: koska ateenalaiset tuomitsivat Sokrateen kuolemaan, todisti tämä Platonille, että keskivertokansalainen ei ollut kykeneväinen ajattelevaan poliittiseen toimintaan, yksilöllisyyteen, totuuteen ja demokratiaan. Demokratian ja sille keskeisen mielipiteiden kamppailun sijaan juuri totuutta ymmärtävän filosofikunnin tulisi hallita ideaalia valtiota, *politeiaa*.²⁴

Kertomuksessaan länsimaisen ajattelun historiasta Arendt ei kuitenkaan seurannut Popperia vaan entistä opettajaansa, filosofi Martin Heideggeria, jonka narratiivia länsimaisen ajattelun ”olemisen historiasta”

(*Seinsgeschichte*) Arendtin historiankertomus kriittisesti mukailee. Arendtin mukaan Platonin ajatteluun palautuvat ennakkoluulot politiikkaa ja demokratiaa kohtaan määrittivät kristinuskon välityksellä koko länsimaista ajatteluperinnettä ratkaisevalla tavalla aina 1800-luvulle saakka. Vaikka jo Marxin ja Nietzschen filosofiset kannat heijastivat selkeästi pyrkimystä päästä eroon kreikkalaisen filosofian määrittämän tradition kahleista, Arendt ajatteli kuten Schmittkin, että vasta ensimmäinen maailmansota teki tästä kokemuksesta laajemmin merkittävän ilmiön ja katkaisi länsimaisen ajatteluperinteen jatkumon.²⁵

Euroopan historia ja 1900-luvun kulttuurillinen ja poliittinen kriisi näyttäytyi Arendtille hyvin erilaisessa valossa kuin Schmittille: jos oli olemassa jotain sellaista, mihin Schmitt viittasi ”eurooppalaisena poliittisena rationalismina” (ilmaus, jota Arendt ei koskaan käyttänyt niin systemaattisesti tai samassa merkityksessä kuin Schmitt), sen juuret eivät suinkaan olleet modernin aikakauden kynnyksellä, jolloin kristikunnan hengellinen yhtenäisyys ja feodalismi tekivät tilaa ensin absoluuttisten monarkioiden ja Ranskan vallankumouksesta alkaen kansallisvaltioiden voimatasapainon määrittämälle aikakaudelle. Näitä juuria oli etsittävä paljon syvemmältä länsimaisesta historiasta: kreikkalaisen *polis*en rappiosta sekä tähän rappioon vastalauseena nousseista Platonin ja Aristoteleen filosofioista. Arendt esitti, että koko myöhempää länsimaista poliittista ajattelua määritti – Rooman ja kristinuskon välittämänä – kreikkalaisten filosofien ennakkoluuloinen näkemys politiikasta luonnollisena, ikuisena ja toisten yksilöiden hallintaan perustuvana aktiviteettina. Arendtille ongelman ydin oli, että länsimainen tai eurooppalainen poliittinen rationalismi oli sen kreikkalaisesta alusta saakka radikaalin epädemokraattista: se kielsi politiikan perustavan ennakkoehdon eli ”inhimillisen moneuden” (*human plurality*).

Siinä missä Schmitt ajatteli, että 1900-luvun kriisit uhkasivat tehdä tradition opetuksista merkityksettömiä, Arendtin poliittisen ajattelun lähtökohtana oli pyrkiä haastamaan länsimaista ajatteluperinnettä määrittäviä ennakkoluuloja. Arendt kyseenalaisti etenkin ajatuksen, että politiikka ei ollut mitään muuta kuin suvereniteettia, hallitsemista ja hallitukseksi tuleamista. Schmitt hyväksyi tämän itsestään selvänä ja politiikkaa välttämättä määrittävänä tosiasiana, kun taas Arendtin mukaan ajatus suvereniteetin ja politiikan erottamattomuudesta oli ”syvästi epätosi”.²⁶

Kaikkein olennaisin ero Schmittin ja Arendtin erilaisten kertomusten välillä onkin, että toisin kuin Schmitt, Arendt ei pitänyt ”eurooppalaisen tradition” purkautumista yksiselitteisesti huonona asiana. Ratkaisevana historiallisena käännekohtana se mahdollisesti myös vapauttaisi meidät ajattelemaan politiikkaa ilman kreikkalaisen filosofian ja kristinuskon painolastia ja näiden perustavia ennakkoluuloja. Schmittille eurooppalaisen tradition purkautuminen merkisi tasavertaisen politiikan ja rajattujen sotien aikakauden loppua; Arendtille tradition katoaminen tarkoitti kriisiä, jota määritti suurten kertomusten kuolema, mutta samalla tämä kriisi

avasi mahdollisuuden uudenlaisen demokraattisen politiikan ajattelemiseen.

Uudenlaista politiikkaa etsimässä: suurvaltapolitiikka vai demokraattinen federalismi?

Schmittin ja Arendtin narratiivit Eurooppa-keskeisen maailman ja tradition tuhoutumisesta ovat molemmat erottamattomasti kietoutuneet visioihin siitä, millaiseksi kansainvälinen politiikka voisi mahdollisesti muuttua 1900-luvun kuluessa. Yritys ajatella uudestaan kansainvälisen politiikan ja oikeuden lähtökohtia suverenien kansallisvaltioiden jälkeisessä maailmassa on sekä Schmittille että Arendtille yksi heidän poliittisen ajattelunsa keskeimpiä pyrkimyksiä. Molemmat ajattelijat osallistuivat hyvin eri tavoin laajempaan keskusteluun kansainvälisten suhteiden tulevaisuudesta ja Euroopan integraatiosta sekä samalla eurooppalaisen tradition historiaa ja tulevaisuutta koskevaan keskusteluun, jota käytiin erityisen kiivaasti sekä sotien välisenä aikana että toisen maailmansodan jälkeen.²⁷

Kommentaarikirjallisuudessa on joskus esitetty, että Schmittin ja Arendtin poliittista ajattelua yhdistää samankaltainen (ääri)konservatiivinen ajatusmaailma²⁸ tai vähintään joltain osin yhtäläinen politiikkakäsitys, jaettu pessimistinen aikalaishiagnoosi ja juurtuneisuus saksalaiseen ajattelutraditioon²⁹. Tämänkaltaiset vertailut ovat kuitenkin parhaimmillaankin pinnallisia ja sivuuttavat kaikkein olennaisimmat eroavaisuudet kahden täysin erilaisen politiikan teoreetikon välillä. Tosiasiansa Schmittin ja Arendtin poliittisia linjauksia erottavat sekä perustavan erilaiset tavat ymmärtää länsimaista poliittista historiaa että täydellisesti vastakkaiset hahmotelmat uudenlaisen politiikan suuntaviivoista.³⁰

Vuonna 1933 natsipuolueeseen liittynyt Schmitt julisti toisen maailmansodan kynnyksellä, että täysin uudenlaisen kansainvälisen politiikan aikakausi oli alkanut. Suverenien kansallisvaltioiden aika oli lopullisesti ohitse ja valtioiden tilalle oli nousemassa uudenlainen suurvaltapolitiikka, jonka esikuvana oli Yhdysvaltojen etupiiripolitiikkaa määrittänyt Monroen oppi vuodelta 1823. Valtioiden sijaan maailma tulisi nyt jakaa useiden ”suurten tilojen” (*Grossräume*) hegemonisiin etupiireihin, joista jokaista hallitsisi yksi suuri valtakunta (*Reich*). Mikäli Yhdysvalloilla oli oikeus dominoida Amerikan mannerta, kuten Monroen oppi julisti, myös natsi-Saksalla tuli olla oikeus toimia Eurooppaa johtavana suurvaltana ja alistaa heikommat eurooppalaiset valtiot oman rasistisen ideologiansa tottelevaisiksi vasalleiksi. Kansainvälisen politiikan ja oikeuden tulevaisuus voitiin taata vain, mikäli koko maapallo jaettaisiin erilaisten kulttuurisesti homogeenisten blokkien kesken, aivan kuten eurooppalaiset valtiot olivat aiemmin jakaneet koko maailman keskenään.³¹

Schmitt piti kiinni tästä avoimen imperialistisesta ja rasistisesta poliittisesta visiosta aina Saksan Stalingradin

taistelussa kokemaan ratkaisevaan tappioon saakka. Myöhemmissä töissään Schmitt jättää ajatuksen Saksan johtamasta Euroopasta taka-alalle sekä keskittyy kritisoimaan kylmän sodan kaksinapaista maailmanjärjestystä ja etsimään tälle moninapaista poliittista vaihtoehtoa. Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton lisäksi hän näkee mahdollisina uusina poliittisina toimijoina ainakin Kiinan, Intian, Euroopan, brittiläisen Kansainyhteisön, latinalaisamerikkalaisen maailman sekä arabialaisista valtiosta koostuvan kulttuuriblokin.³²

Siinä missä Schmittin kansainvälisiä suhteita koskeva ajattelua määrittänyt yritys saavuttaa *jus publicum Europaeum*in kulta-ajan poliittinen tasapaino uudestaan lukuisten ”suurten tilojen” muodossa, katsoi Arendt, että tällainen nostalgia oli itsessään mahdotonta ja suoranaisen haitallista: jotta 1900-luvun poliittisten katastrofien toistuminen voitaisiin välttää, täytyi koko länsimaisen perinteen perustaa tarkastella kriittisessä valossa. Arendt itse totesi tunnetusti, että hänen ajattelunsa perimmäisenä pyrkimyksenä oli *Denken ohne Geländer* – pyrkimys ajatella ilman tradition keinotekoisia tukia ja kaiteita. Totalitarismin jälkeisessä maailmassa kaiken kansainvälisen politiikan lähtökohdaksi täytyi Arendtin mukaan ottaa ajatus yhdestä, kaikkein perustavimmasta ja luovuttamattomasta ihmisoikeudesta: oikeudesta oikeuksiin (*the right to have rights*). Tällä Arendt tarkoitti jokaisen yksilön oikeutta kansalaisuuteen ja mahdollisuutta kuulua johonkin poliittiseen yhteisöön.³³

Toisin kuin esimerkiksi muotifilosofi Slavoj Žižek ja monet muut ovat esittäneet, Arendtin ajattelua ei kuitenkaan määritä 1900-luvun jälkipuoliskolla historiatieteilä piinannut vastakkainasettelu ”pahan totalitarismin” ja tälle ainoana vaihtoehtona esitetyn ”hyvän liberalismien” välillä (ajatusmaailma, josta osuvampana esimerkkinä käy vaikkapa Michael Oakeshottin liberaalikonservatiivinen ajattelu)³⁴. Schmittin tapaan Arendt suhtautui itse asiassa äärimmäisen kriittisesti moderniin yksilö- ja markkina-keskeiseen maailmankuvaan³⁵. Myös Arendt ajatteli, että suverenien ja väestöiltään homogeenisten kansallisvaltioiden aikakausi tuli päätökseensä jo 1900-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Syynä tähän ei kuitenkaan ollut moraalinen paluu politiikkaan ja tästä seurannut kansainvälisen epäjärjestys vaan ensimmäisen maailmansodan jälkeinen poliittinen tilanne, jossa Itävalta-Unkarin ja Venäjän monikansallisten valtioiden hajoamisen seurauksena syntyi ennennäkemättömän suuri määrä oikeudettomia ja valtiottomia ihmisryhmiä³⁶.

Tässä tilanteessa Arendt alkoi kaavailla ajattelutapaa, jota hän kutsui toisinaan ”uudeksi tasavaltalaisuudeksi” (*new republicanism*). Ajattelutavan lähtökohdaksi ei olisi naiivi ajatus maailmankansalaisuudesta eikä toisaalta myöskään schmittiläinen yksilöiden oikeuksia välttämättä sortava kulttuuriblokkiajattelu. Etsiessään vaihtoehtoja suverenien kansallisvaltioiden määrittämälle maailmalle Arendt kääntyi sellaisten poliittisten visioiden puoleen, jotka korostivat osallistavan demokratian tärkeyttä sekä suverenien vallan hajauttamista federatiivisiin rakenteisiin.

Schmittin moninapaista maailmanpolitiikkaa hahmottelevan *Grossraum*-ajattelun juuret juontavat 1900-luvun alkupuolella vaikutusvaltaiseen saksalaiseen *Geopolitiikan* traditioon, jota edustivat esimerkiksi Rudolf Kjellenin, Karl Haushoferin ja Walter Christallerin kaltaiset hahmot³⁷. Toisin kuin Schmitt, Arendt puolusti 1940-luvun alusta saakka ajatusta eurooppalaisesta federaatiosta, mikä oli puolestaan suosittu idea fasismia ja natsismia vastustaneissa eurooppalaisissa vastarintaliikkeissä³⁸. Arendt esitti myös samankaltaisia ideoita Israelin ja Palestiinan poliittisen konfliktin ratkaisemiseksi³⁹. Myöhemmissä kirjoituksissaan Arendt arvosti erityisesti vuoden 1956 Unkarin vallankumousta ja sen hetkellisiä pyrkimyksiä luoda laajamittaiseen suoraan demokratiaan perustuva poliittinen järjestelmä sekä Yhdysvaltojen perustajaisien republikaanista valtiofilosofiaa ja etenkin Thomas Jeffersonin ajatusta federalistisesta valtiosta, jossa valta olisi hajautettu ja jossa kaikilla kansalaisilla olisi halutessaan mahdollisuus ottaa osaa poliittiseen päätöksentekoon⁴⁰.

Vaikka Schmittin ajatus uudesta ”suurille tiloille” perustuvasta maailmanpoliittisesta järjestyksestä sekä Arendtin eri kirjoituksissaan tukemat visiot suoran demokratian mahdollisuudesta jäävät usein vähäiselle huomiolle kommentaarikirjallisuudessa, muodostavat ne keskeisen osan kummankin ajattelijan tuotantoa. Voidaan katsoa, että näihin poliittisiin visioihin ikään kuin *tii-vistyy* moni niistä keskeisistä käsitteistä, joista molemmat ajattelijat ovat tulleet tunnetuksi, sekä ne Euroopan ja länsimaiden historiaa käsittelevät kertomukset, joita olen käsitellyt edellä. Schmittille ajatus suurista tiloista mahdollisti ystävän ja vihollisen erottelun sekä tasapainoisen politiikan aikakauden syntymisen uudelleen; Arendtille demokraattinen federalismi loi edellytykset inhimilliselle moneudelle ja uudella tavalla ymmärretyille ihmisoikeuksille perustuvan politiikan syntymiselle. Samalla nämä lähes päinvastaiset poliittiset visiot osoittavat selkeästi, kuinka erilaisia politiikan teoreetikoita Schmitt ja Arendt lopulta ovat.

Etenkin Schmittin tapa kertoa historiaa oli aina vahvasti kiinnittynyt hänen omiin poliittisiin tavoitteisiinsa. Schmittin ajattelun ytimessä oleva historiallinen narratiivi eurooppalaisen julkisoikeuden kulta-ajasta toimi yhtä aikaa kriittisenä aikalaisdiagnoosina ja hänen ”suurille tiloille” perustuvan poliittisen visionsa legitimoivana taustakertomuksena. Tämä kertomus osoittautuu kuitenkin lähemmin tarkasteltuna erittäin ongelmalliseksi. Esimerkiksi Benno Teschke kutsuu ajatusta Westfalenin vuoden 1648 rauhansopimuksesta modernin julkisoikeuden alkupisteeksi historialliseksi ”myyttiksi”. Modernin Manner-Euroopan todellisuutta ei määrittänyt Schmittin kuvaama valtioiden eksistentiaalinen ja tasavertainen kamppailu vaan monarkkien turhamainen taistelu vallasta sekä itse geopoliittisia suhteita konstituiva ja edeltävä luokkataistelu omistavien ja alistettujen ihmisryhmien välillä.⁴¹

Schmittin avoimen poliittinen historiankerronta onkin vähintään valikoivaa: hän jättää teoksissaan kä-

”Arendt ajatteli, että 1900-luvun teknologinen kehitys voisi myös luoda edellytykset uudenväliselle demokraattiselle ja osallistuvalla politiikalle.”

sittelemättä kaikki ne tapahtumat, jotka vaarantaisivat ajatuksen Saksan syyttömyydestä omaan kohtaloonsa 1900-luvulla. Esimerkistä käy vaikkapa Versaillesin rauhansopimusta edeltäneen Brest-Litovskin rauhansopimuksen sivuuttaminen. Schmitt myös esittää, että kansainvälisen oikeuden ja politiikan kentällä ei enää ensimmäisen maailmansodan jälkeen eroteltu toisistaan sotilaita ja siviilejä tai tasavertaisia poliittisia vihollisia ja lain ulkopuolelle jääviä rikollisia. Tällöin jää helposti huomaamatta, että hän puhuu *vain ja ainoastaan* Euroopan mantereiden tilanteesta. Schmittin historiankertomuksessa modernin maailman uhreja eivät ole esimerkiksi eurooppalaisen kolonialismin, imperialismin ja rasismien kohteena olleet ihmiset, vaan sorrettujen asemaan nouseekin nimenomaan Keski-Euroopan runsasväkisin ja taloudellisesti voimakkain valtio, Saksa. Schmittin äärikonservatiivisessa ja pahimmillaan vainoharhaisuutta lähentelevässä maailmankuvassa syyppäitä 1900-luvun katastrofeihin eivät ole nationalistit, fasistit tai edes natsit vaan nimenomaan liberaalit, vasemmistolaiset ja Schmittin silmissä koko modernin maailman juurettomuutta ruumiillistaneet juutalaiset⁴². Schmittin toisen maailmansodan jälkeistä ajattelua määrittää myös tapa kertoa historiaa tavalla, joka pyrki esittämään hänen oman toimintansa natsipuolueen riveissä mahdollisimman hyväksyttävässä valossa. Näin ollen Schmittin moninapaisen maailman puolustus ja hänen konflikteja korostava ajattelunsa paljastuu usein joksikin aivan muuksi kuin siksi poliittisten konfliktien välttämättömyyttä painottavaksi ”realismiksi”, jonka edustajana Schmittiä usein yhä juhliitaan.

Kuten edellä nähtiin, myös Arendt ajatteli, että eurooppalaista ajattelutraditioita voidaan luonnehtia tiettyjen peruspiirteiden pohjalta. Arendtin mukaan eurooppalaista ajattelua on määrittänyt aina Platonista saakka radikaali demokratianvastaisuus ja kyvyttömyys nähdä politiikassa mitään muuta kuin suvereniteettia, siis yhden tai monien hallintaa toisten yksilöiden kustannuksella. Arendt pyrki haastamaan juuri sen käsityksen, että

politiikka olisi aina ja välttämättä pelkkää hallintaa, väkivaltaa ja aristokraattista hallitsemista.

Jos Schmittin historiankerronta on valikoivaa, Arendtin kritiikki länsimaista ”filosofiaa” kohtaan tuntuu taas usein vähintäänkin radikaalin yhdenmukaistavalta ja yksinkertaistavalta. Arendtin tunnettu haluttomuus identifioitua ”filosofiksi” perustuukin näkemykseen siitä, että länsimaisen ajattelun perinne on alusta saakka ollut kyvytön ymmärtämään inhimillisen moneuden merkitystä politiikalle. Arendtiakin on joskus syytetty ennakkoluuloisesta suhtautumisesta etenkin Afrikan historiaan tai jopa suoranaisten rasistisista mielipiteistä ei-valkoisia ihmisiä kohtaan⁴³. Tällaiset kritiikit kuitenkin joko tarkoituksellisesti ohittavat tai ymmärtävät väärin sen, että koko Arendtin poliittinen ajattelu rakentuu nimenomaan eurooppalaisen ajatteluperinteen sekä sen ulosulkevan ja antidemokraattisen perusluonteen radikaalille kritiikille. Kuten edellä esitettiin, Arendtin ajattelun ytimessä onkin yritys hahmotella sellaisia konkreettisia politiikan muotoja ja instituutioita, jotka mahdollistaisivat uudenvälisen demokraattisen politiikan syntyminen.

Täysin toisin kuin Schmitt, joka näki toisen maailmansodan jälkeisen ajan uudenvälisen humanitaarisen imperialismin ja teknologisen tuhoivoiman nousun aikakautena, Arendt ajatteli, että 1900-luvun teknologinen kehitys voisi myös luoda edellytykset uudenväliselle demokraattiselle ja osallistuvalla politiikalle. Tämä antaisi yhä useammalle teollistuneen maan asukkaalle mahdollisuuden osallistua omaa elämäänsä koskevien poliittisten päätösten tekemiseen. Tästä huolimatta Arendt kuitenkin esitetään usein myös ajattelijana, joka hylkäsi täysin kysymyksen sosiaalisesta oikeudenmukaisuudesta ja köyhyydestä⁴⁴. Todellisuudessa Arendtin myöhäistä poliittista ajattelua määrittänyt yritys kuvitella poliittinen maailma, jossa elämän perustavien oikeuksien turvaamisesta tulisi teknologisen kehityksen myötä luovuttamaton ihmis-oikeus⁴⁵. Tästä näkökulmasta katsoen Seyla Benhabibin tunnettu luonnehdinta Arendtista ”vastahakoisena mo-

dernistina” sopiikin itse asiassa huomattavasti paremmin Schmittin kuin Arendtin ajattelun kuvaamiseen⁴⁶.

Lopuksi: Schmittin ja Arendtin narratiivit Euroopasta nykypäivän valossa

Euroopan tai länsimaiden ideaa koskeissa keskusteluissa ei ole sinällään mitään uutta, sillä niiden voidaan katsoa ulottuvan jossain määrin aina antiikin maailmaan saakka⁴⁷. Kuten edellä lyhyesti käsittelemäni Schmittin ja Arendtin narratiivit Euroopan poliittisesta historiasta ja eurooppalaisen aatehistorian edelleen vaikuttavasta perinnöstä osoittavat, ’eurooppalaisuuden’ tai ’länsimaalaisuuden’ käsite on itsessään varsin ambivalentti ja merkitykseltään riippuvainen siitä, minkä ilmiöiden tai tapahtumien kanssa se halutaan identifioida. Toisin kuin Arendt, joka ihaili Yhdysvaltojen poliittista järjestelmää ja perustuslakia sekä korosti atlanttisen yhteistyön tärkeyttä, Schmittille Eurooppa tarkoitti nimenomaan Saksan johtamaa Manner-Eurooppaa, jolle anglosaksinen maailma (tai ”länsi”) oli aivan yhtä vieras kuin idän slaavilaiset kulttuurit. Schmittin ja Arendtin ajattelua määrittävät siis hyvin erilaiset kertomukset eurooppalaisesta historiasta ja sen ennennäkemättömästä kriisiytymisestä viime vuosisadan aikana sekä toisistaan eroavat pyrkimykset etsiä uusia politiikan muotoja vastauksena eurooppalaisen tradition kriisiin.

Sekä Schmitt että Arendt osoittavat poliittisella ajattelullaan, että jokainen merkittävä käytännön poliittinen idea perustuu jollekin kertomukselle historiasta. Tai kuten Arendt aina korosti Kantin kolmanteen kritiikkiin vedoten: poliittinen ajattelu on *esimerkkeihin nojaavaa*. Samoin kuin jokainen politiikkaan osallistuva on pakotettu katsomaan historiaan löytääkseen esikuvia omalle toiminnalleen ja ajatuksilleen, myös jokainen poliittinen yhteisö on kuviteltu yhteisö. Tutkijoille nämä ja lukuisat muut teesit kertomusten, ajallisuuden ja politiikan yhteenkuuluvuudesta ovat tulleet tutuksi hienostuneemmassa muodossa esimerkiksi Reinhart Koselleckin tai Benedict Andersonin töiden välityksellä⁴⁸. Kertomuksemme historiasta eivät ole viattomia, itsessään objektiivisten faktojen sarjoja, vaan tietoisesti kudottuja narratiiveja, jotka paljastavat, kuinka maailma meille näyttää ja missä valossa haluamme jonkin ilmiön nähdä.

Nykypäivän Eurooppa ei ole Arendtin kaavailema demokraattinen federaatio eikä Schmittin puolustama *Grossraum*. Voidaan kuitenkin ajatella, että nämä kaksi varsin erilaista visiota eurooppalaisen politiikan tulevaisuudesta tarjoavat kriittisiä näkökulmia nykyisten kansainvälisten suhteiden ja Euroopan poliittisen kentän ymmärtämiseksi. Viimeisessä merkittävässä esseessään vuodelta 1978 Schmitt hylkäsi ajatuksen ”eurooppalaisesta vallankumouksesta” ja yleiseurooppalaisen patriotismin noususta, joka olisi voinut johtaa substantiaalisesti ja kulttuurillisesti yhtenäisen Euroopan syntymiseen⁴⁹. Vielä neljäkymmentä vuotta sitten tällainen eurooppalainen vallankumous näyttäytyi Schmittille saavuttamattomana utopiana, mutta Euroopan nykyinen poliittinen kenttä

on alkanut huolestuttavasti muistuttaa tätä äärikonservatiivista ajatusmaailmaa, joka perustuu ambivalenteille käsitteille jaetusta kulttuuriperinnöstä ja ”eurooppalaisista arvoista”. Näitä ideoita Schmitt korosti myöhäisessä viisiossaan uudesta moninapaisesta maailmanjärjestyksestä.

Schmittin ajattelu onkin helppo nähdä esikuvana lukuisille erilaisille poliittisille tulevaisuudenkaavailuille, joiden ytimessä on näkemys uudenlaisen pluralistisen poliittisen maailman syntyisestä. Esimerkiksi käyvät vaikkapa Samuel P. Huntingtonin visio kylmän sodan jälkeisestä moninapaisesta maailmasta, jota kuvaa erilaisten kulttuuripiirien ja arvojen kamppailu, ja ranskalaisen ”uuden oikeiston” isähahmona pidetyn Alain de Benoistin tukema ”etnopluralismi”, joka puolestaan pyrkii hahmottelemaan etnisten ja kulttuuristen rajojen mukaan rajautunutta poliittista pluriversumia⁵⁰. Toisaalta Schmittiä ovat hyödyntäneet myös vasemmistolaiset teoretikot, jotka vastustavat Schmittin tavoin Yhdysvaltain johtamaa yksinapaista maailmanjärjestyksestä, mutta tarjoavat päinvastaisia, radikaalidemokraattiseksi kutsumiaan ratkaisuja maailmanpolitiikan ongelmiin kuin heidän oppi-isänsä. Tunnetuimpana ”vasemmistoschmittiläisenä” voidaan pitää Chantal Mouffea⁵¹. Schmittin kriittinen vaikutus on selvästi nähtävillä myös esimerkiksi Michael Hardtin ja Antonio Negrin ajattelussa⁵².

Myös Arendtin ajattelua on pidetty esikuvana sekä oikeiston että vasemmiston piirissä⁵³. On tosin itsestään selvää, että Arendtia itseään ei missään tapauksessa voida Schmittin tavoin sijoittaa poliittisen spektrin (ääri)oikeaan laitaan. Kiinnostavaa kyllä, Arendt ennakoி jo 1950-luvun alussa, että Schmittin kaavaileman yleiseurooppalaisen patriotismin ja nationalismin nousu voisi muodostaa yhden keskeisen tulevaisuuden uhkakuvan demokraattisen ja kansallisesti moninaisen Euroopan tulevaisuudelle⁵⁴. Arendtin vaikutus näkyikin tänä päivänä kenties kaikkein vahvimmin nimenomaan demokraattisen teorian ja ihmisoikeustutkimuksen kentällä. Arendtin ajattelua ovat kriittisesti uudelleen tulkinneet lukuisat vaikutusvaltaiset teoretikot, kuten Seyla Benhabib ja Jacques Rancière⁵⁵. Onkin ajankohtaista kysyä, voisiko Arendtin tukema demokraattisempi Eurooppa, siis näkemys osallistavasta demokratiasta ja perustavasta sosiaalisesta oikeudenmukaisuudesta tulevan politiikan ennakkoehtona, tarjota vaihtoehdon Schmittin rajoiltaan suljetulle ja homogeeniselle Euroopalle.

Ainoa varma asia on, että niin kauan kuin Eurooppa pysyy tietoisesti sokeana jatkuvasti kasvavalle taloudelliselle epätasa-arvolle ja ymmärtää itsensä pelkkänä laajennettuna markkina-alueena, se avaa tilan niille myrkyllisille, ulossulkeville ja historiaa vääristeleville narratiiveille, joiden vaikutusvallan kasvua olemme todistaneet viimeisen vuosikymmenen aikana. Ilman selkeää poliittista identiteettiä nykyinen Eurooppa luo itse tilaa sellaisille poliittisille liikkeille, joiden ideologioissa on helppo kuulla kaikuja Schmittin ja muiden saksalaisten konservatiivien jo vuosikymmeniä sitten esittämistä äärioikeistolaisista ideoista.

Viitteet

- 1 Ks. Backman 2015; Arendt 2012b, 195–258.
- 2 Syren 2018.
- 3 Narratiivien teoreettisesta merkityksestä ja niiden eri variaatioista Arendtin ajattelussa, ks. esim. Disch 1993; Kristeva 1999; Curthoys 2002; Benhabib 2003. Vaikka Schmittin ajattelussa narratiiveilla ei ole kenties yhtä suurta sisällöllistä painoarvoa kuin Arendtilla, kertomus eurooppalaisen kansainoikeuden noususta ja tuhosta sekä erilaiset filosofiset maailmanhistorialliset näkökulmat ovat esillä etenkin hänen myöhäisajattelussaan. Ks. esim. *The International Political Thought of Carl Schmitt* 2007; Hooker 2009.
- 4 Schmitt 2011.
- 5 Hobbes 1985; Schmitt 1938; Schmitt 2011, 134–149.
- 6 Strauss 1963.
- 7 Schmitt 2011.
- 8 Schmitt 1926; 2010, 363–391.
- 9 Schmitt 2014, 184–203.
- 10 Suuronen 2018b.
- 11 Suuronen 2018a.
- 12 Arendt 1994a, 158–62; Arendt 1994b, 123. Natsi-Saksa oli Arendtin mukaan totalitaarinen sanan varsinaisessa mielessä vain vuosina 1938–1945, kun taas Neuvostoliitto vuosien 1929–1941 ja 1945–1953 aikana. Siinä missä toinen maailmansota tarjosi Hitlerille mahdollisuuden täydellistää totalitaarisen hallinnan mekanismeja, Neuvostoliitossa sotavuodet taas merkitsivät väliaikaista katkosta totalitaarisen regiimin ”normaaliin” toimintaan. (Arendt 1994b, xxv, 419.)
- 13 Tämän näkemyksen Arendt omaksuu nimenomaan Schmittin natsiaikakauden keskeisestä teoksesta *Staat, Bewegung, Volk* (1933), ks. Arendt 1994b, 250–251, 266.
- 14 Montesquieu 2005.
- 15 Arendt 1994b, 460–479.
- 16 Sama, 438, 449.
- 17 Arendt 2012a, 130.
- 18 Arendt & Jaspers 1993, 202; Arendt 1994b, 457–458.
- 19 Arendt 1994b, 461–462.
- 20 Popper 2000.
- 21 Ojakangas 2016.
- 22 Agamben 1998. Agambenin historiallisessa kertomuksessa länsimainen politiikka on aina sen kreikkalaisesta alusta asti perustunut ”paljaan elämän”, *zoen*, ulossulkemiselle ja suvereenille hallinnalle; länsimainen politiikka on aina ollut ”biopolitiikkaa”. Agambenin provokatiivinen ja täysin nyanssiton väite demokratian ja totalitarismin metafysisestä samankaltaisuudesta perustuu ajatuksen tästä perustavasta jatkuvuudesta länsimaisen historian pohjalla.
- 23 Arendt 1994a, 108–109; Arendt, 2003, 253–254.
- 24 Arendt 2002; vrt. Arendt 1994a, 428–429; Arendt 2018, 256, 279, 293–294.
- 25 Suuronen 2017, 52–59.
- 26 Arendt 2006, 268.
- 27 Esim. *Europe in Crisis* 2015; *Roman Law and the Idea of Europe* 2018.
- 28 Jay 1986, 237–256; Wolin 2003, 30–69.
- 29 Ojakangas 2006, 58–60; Emden 2008; Sluga 2008.
- 30 Vaikka Schmittin ja Arendtin eroavaisuuksia on korostettu aiemmassa tutkimuskirjallisuudessa, monet tutkimukset keskittyvät usein turhan yksipuolisesti pelkkiin teoreettisiin aspekteihin ja jättävät Schmittin ja Arendtin historiaa koskevat narratiivit lähes kokonaan käsittelemättä (esim. Kalyvas 2008). Argumenteillaan osuvin vertaileva tutkimus aiheesta keskittyy myös ongelmallisesti yksinomaan Arendtin kriittisiin reunamerkintöihin Schmittin myöhäistuotannon pääteokseen *Der Nomos der Erde* (1950) (ks. Jurkevics 2017).
- 31 Schmitt 1995, 269–341. Vaikka Schmitt esitetään usein turhan yksioikoisesti valtioajattelijana, Schmittin *Grossraum*-teorian juuret ulottuvat todellisuudessa aina 1920-luvun puoliväliin asti. Ks. Suuronen 2018b, 292–295.
- 32 Suuronen 2018b, 301–304.
- 33 Vrt. Benhabib 2003, 2018; Gündoğdu 2015.
- 34 Žižek 2002; Oakeshott 1996.
- 35 Suuronen 2018c.
- 36 Arendt 1994b, 268–290.
- 37 Teshcke 2012; Barnes & Minca 2013.
- 38 Verovšek 2014.
- 39 Bernstein 1996, 101–122.
- 40 King 2015; Muldoon 2016.
- 41 Teshcke 2003.
- 42 Vrt. Suuronen 2018a, 280–289; Gross 2000.
- 43 Vrt. Moses 2013; Gines 2014.
- 44 Kuuluisimmin Pitkin 1998.
- 45 Suuronen 2018c.
- 46 Benhabib 2003.
- 47 Mikkeli 1994; *The Idea of Europe* 2002.
- 48 Koselleck 2003; Anderson 2006.
- 49 Schmitt 1978.
- 50 Huntington 2003; de Benoist 2007.
- 51 Vrt. Mouffe 1993; Mouffe 2018.
- 52 Hardt & Negri 2005.
- 53 Ks. esim. King 2015, 125–143.
- 54 Arendt 1994a, 415–416.
- 55 Benhabib 2003; 2018; Rancière 2004. Muita tunnettuja Arendtista ja ihmisoikeuksista kirjoittaneita ovat Birmingham 2006; Parekh 2008; Gündoğdu 2015.

Kirjallisuus

- Agamben, Giorgio, *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life* (Homo sacer. Il potere sovrano e la nuda vita, 1995). Käänt. Daniel Heller-Roazen. Stanford University Press, Stanford 1998.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London 2006.
- Arendt, Hannah, *Essays in Understanding 1930–1954. Formation, Exile, and Totalitarianism*. Schocken, New York 1994a.
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt, New York 1994b.
- Arendt, Hannah, *Vita Activa. Ihmisenä olemisen ehdot* (The Human Condition, 1958). Suom. työryhmä, toim. Riitta Oittinen. Vastapaino, Tampere 2002.
- Arendt, Hannah, *Denktagebuch 1950–1973*. Piper, München 2003.
- Arendt, Hannah, *On Revolution*. Penguin, New York 2006.
- Arendt, Hannah, *Ich will Verstehen. Selbstaufklärung zu Leben und Werk*. Piper, München 2012a.
- Arendt, Hannah, *Menschen in finsternen Zeiten*.

- Piper, München 2012b.
- Arendt, Hannah, *The Modern Challenge to Tradition. Fragmente eines Buchs*. Gesamtausgabe. Bd. 6. Wallstein, Göttingen 2018.
- Arendt Hannah & Jaspers, Karl, *Briefwechsel 1926–1969*. Piper, München 1993.
- Backman, Jussi, *Complicated Presence. Heidegger and the Postmetaphysical Unity of Being*. State University of New York Press, New York 2015.
- Barnes, J. Trevor & Minca, Claudio, Nazi Spatial Theory. The Dark Geographies of Carl Schmitt and Walter Christaller. *Annals of the Association of American Geographers*. Vol. 103, No. 3, 2013, 669–687.
- Benhabib, Seyla, *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. Rowman & Littlefield, Lanham 2003.
- Benhabib, Seyla, *Exile, Statelessness, and Migration. Playing Chess with History from Hannah Arendt to Isaiah Berlin*. Princeton University Press, Princeton 2018.
- Bernstein, J. Richard, *Hannah Arendt and the Jewish Question*. Polity, Cambridge 1996.
- Birmingham, Peg, *Hannah Arendt and Human Rights. The Predicament of Common Responsibility*. Indiana University Press, Bloomington 2006.
- de Benoist, Alain, *Carl Schmitt actuel. Guerre juste, terrorisme, état d'urgence, nomos de la terre*. Edition Krisis, Paris 2007.
- Curthoys, Ned, Hannah Arendt and the Politics of Narrative. *Journal of Narrative Theory*. Vol. 32, No. 3, 2002, 348–370.
- Disch, Lisa, More Truth than Fact. Storytelling as Critical Understanding in the Writings of Hannah Arendt. *Political Theory*. Vol. 21, No. 4, 1993, 665–694.
- Emden, Christian J. Carl Schmitt, Hannah Arendt, and the Limits of Liberalism. *Telos* 142, 2008, 110–134.
- Europe in Crisis. Intellectuals and the European Idea 1917–1957*. Toim. Mark Hewitson & Matthew D'Auria. Berghahn, New York 2015.
- Gines, T. Kathryn, *Hannah Arendt and the Negro Question*. Indiana University Press, Bloomington 2014.
- Gross, Raphael, *Carl Schmitt und die Juden. Eine Deutsche Rechtslehre*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 2000.
- Gündoğdu, Ayten, *Rightlessness in an Age of Rights. Hannah Arendt and the Contemporary Struggles of Migrants*. Oxford University Press, Oxford 2015.
- Hardt, Michael & Negri, Antonio, *Imperiumi* (Empire, 2000). Suom. Arto Häilä ym. WSOY, Helsinki 2005.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan* (1651). Penguin, London 1985.
- Hooker, William, *Carl Schmitt's International Thought. Order and Orientation*. Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York 2003.
- Jay, Martin, *Permanent Exiles. Essays on the Intellectual Migration from Germany to America*. Columbia University Press, New York 1986.
- Jurkevics, Anna, Hannah Arendt Reads Carl Schmitt's The Nomos of the Earth. A Dialogue on Law and Geopolitics from the Margins. *European Journal of Political Theory*. Vol. 16, No. 3, 2017, 345–366.
- Kalyvas, Andreas, *Democracy and the Politics of the Extraordinary. Max Weber, Carl Schmitt, and Hannah Arendt*. Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- King, H. Richard, *Arendt and America*. University of Chicago Press, Chicago 2015.
- Koselleck Reinhart, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 2003.
- Kristeva, Julia, *Le génie féminin 1. Hannah Arendt*. Gallimard, Paris 1999.
- Mikkeli, Heikki, *Eurooppa-aitteen ja eurooppalaisuuden pitkä historia*. SHS, Helsinki 1994.
- Montesquieu, Charles de Secondat, *The Spirit of The Laws* (De l'Esprit des Lois, 1748). Käänt. & toim. Anne M. Cohler, Basia Carolyn Miller, Harold Samuel Stone. Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Moses, Dirk, A, Das römische Gespräch in a New Key. Hannah Arendt, Genocide, and the Defense of Republican Civilization. *The Journal of Modern History*. Vol. 85, No. 4, 2013, 867–913.
- Mouffe, Chantal, *The Return of the Political*. Verso, London 1993.
- Mouffe, Chantal, *For a Left Populism*. Verso, London 2018.
- Muldoon, James, The Origins of Hannah Arendt's Council System. *History of Political Thought*. Vol. 37, No. 4, 2016, 761–789.
- Oakeshott, Michael, *The Politics of Faith and The Politics of Skepticism*. Yale University Press, New Haven 1996.
- Ojakangas, Mika, *A Philosophy of Concrete Life. Carl Schmitt and the Political Thought of Late Modernity*. Peter Lang, Bern 2006.
- Ojakangas, Mika, *On the Greek Origins of Biopolitics. A Reinterpretation of the History of Biopower*. Routledge, London 2016.
- Parekh, Serena, *Hannah Arendt and the Challenge of Modernity. A Phenomenology of Human Rights*. Routledge, London 2008.
- Pitkin, Hanna Fenichel, *The Attack of the Blob. Hannah Arendt's Concept of the Social*. University of Chicago Press, Chicago 1998.
- Popper, Karl, *Avoin yhteiskunta ja sen viholliset*. (The Open Society and its Enemies, 1945). Suom. Paavo Löppönen. Otava, Keuruu 2000.
- Rancière, Jacques, Who is the Subject of the Rights of Man? *Southern Atlantic Quarterly*. Vol. 103, No. 2–3, 2004, 297–310.
- Roman Law and the Idea of Europe*. Toim. Kaius Tuori & Heta Björklund. Bloomsbury, London 2018.
- Schmitt, Carl, *Die Kernfrage des Völkerbundes*. Dümmler, Berlin 1926.
- Schmitt, Carl, *Staat, Bewegung, Volk. Die Dreigliederung der politischen Einheit*. Hanseatische Verlag, Hamburg 1933.
- Schmitt, Carl, *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes. Sinn und Fehlschlag eines Symbols*. Hanseatische Verlag, Hamburg 1938.
- Schmitt, Carl, Die legale Weltrevolution. Politischer Mehrwert als Prämie auf juristische Legalität und Superlegalität. *Der Staat*. Vol. 17, No. 3, 1978, 321–339.
- Schmitt, Carl, *Staat, Grossraum, Nomos*. Duncker & Humblot, Berlin 1995.
- Schmitt, Carl, *Verfassungslehre*. Duncker & Humblot, Berlin 2010.
- Schmitt, Carl, *Der Nomos der Erde*. Duncker & Humblot, Berlin 2011.
- Schmitt, Carl, *Positionen und Begriffe. Im Kampf mit Weimar – Genf – Versailles 1923–1939*. Duncker & Humblot, Berlin 2014.
- Strauss, Leo, *The Political Philosophy of Hobbes. Its Basis and its Genesis*. Käsikäänt. Elsa M. Sinclair. University of Chicago Press, Chicago 1963.
- Suuronen, Ville, Hannah Arendt kulttuurista ja taiteesta. Teoksessa *Kulttuuripolitiikan tutkimuksen vuosikirja 2*, 2017, 52–66.
- Suuronen Ville, Carl Schmittin viholliset. Erottelu ystävään ja viholliseen individualismin ja universalismin kritiikkiin. *Tiede & Edistys* 4/2018a, 271–305.
- Suuronen Ville, Poliittikka kansallismielien jälkeen. Carl Schmitt, Eurooppa ja uusi pluralismi. *Poliittikka* 4/2018b, 290–307.
- Suuronen, Ville, Resisting Biopolitics. Hannah Arendt as a Thinker of Automation, Social Rights, and Basic Income. *Alternatives. Global, Local, Political*. Vol. 43, No. 1, 2018c, 35–53.
- Syren, Essi, Vandalismia vai luokkataistelua? Tradition ristiriitainen merkitys Weimarin tasavallan alkuvuosien poliittisissa ja kulttuurisissa mallistuksissa. *niin & näin* 2/18, 105–114.
- Teschke, Benno, *The Myth of 1648 Class, Geopolitics, and the Making of Modern International Relations*. Verso, London 2003.
- Teschke Benno, Geopolitics. *Historical Materialism*. Vol. 14, No. 1, 2012, 327–335.
- The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union*. Toim. Anthony Padgen. Cambridge University Press, New York 2002.
- The International Political Thought of Carl Schmitt*. Toim. Louiza Odysseos & Fabio Petito. Routledge, New York 2007.
- Sluga, Hans, The Pluralism of the Political. From Carl Schmitt to Hannah Arendt. *Telos* 142, 2008, 91–109.
- Verovšek, J. Peter, Unexpected Support for European Integration. Memory, Rupture, and Totalitarianism in Arendt's Political Theory. *The Review of Politics*. Vol. 76, 2014, 389–413.
- Wolin, Richard, *Heidegger's Children. Hannah Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas, and Herbert Marcuse*. Princeton University Press, New Jersey 2003.
- Žižek, Slavoj, *Did Somebody Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)Use of a Notion*. Verso, London 2002.

TYTTI RANTANEN

Tähtien takana toisia tähtiä Johann Lurf, menetelmin ja ilman

Sodankylän ikuisen auringon alla nähtiin tänä vuonna todistettavasti enemmän tähtiä kuin minkään aiemman suven aikana. Elokvajuhlien torstaiyön kruunasi itävaltalaisen Johann Lurf (s. 1982) vaikuttava ★ (2017–) isossa teltassa, jonka sisäkankaaseen maalatut tähdet tarjosivat komean kehyksen taivaalliselle istunnolle. Elokuva on koostettu yksinkertaisten sääntöjen mukaan: kuvaseuraanto sisältää vain ja ainoastaan ”puhtaita” tähtitaivaita ilman ylimääräisiä elementtejä (kuten ihmisiä tai eläimiä, tekstejä, rakennuksia, puita, avaruusaluksia); alkuperäinen ääniraita on säilytetty, mutta leikkaus ei myötäile sitä; otokset ovat kronologisessa järjestyksessä ensi-iltapäivämäärän mukaan. Lurf itse vastasi festivaalikatologin luonnehdintaa ”väsymätön formalisti”: tähtivieras jaksoi hyväntuulisena yöttömässä yössä niin elokuvasesiot kuin oheisohjelmankin virallisista kestityksistä vapaamuotoisempiin laituri-istuntoihin.

★ laajenee alati kuin maailmankaikkeuskin. Katselukokemus muuntuu tavallistakin herkemmin vireen ja mielentilojen mukaan: kun varsinaista juonta ei ole, kiinnittyy huomio aina eri seikkoihin. Näin teoksen ensi kerran Pori Film Festivalilla marraskuussa 2018. Petyin itseeni, kun tunnistin rakkaan *Räsynuken* (The

Night of the Hunter, 1955) sijaan vain vähemmän mieluisan *La La Landin* (2016) – ja Juha Wuolijoen *Joulutarinan* (2007), koska ääniraidalle oli jäänyt paljastavan painokas ”Jouluaatto...” ★ onkin kuttava pähkinä ja valppaustesti filmihulluille: elokuvan tiukassa kronologiassa vyöryviä tähtitaivaita ei

Kuva: Sami Sorasilmi

ole erikseen aukikirjoitettu kuvavirtaan, ja lopputekstit pyörivät riipeästi.

Sodankylässä elävät kuvat muutenkin limittyvät toisiinsa päivien ja öiden mittaan. Luovuin tunnustavoitteista ja antauduin tähtisateelle. Myös teoksen satunnainen huumori alkoi avautua toisella katselukerralla. ”*A shooting star!*” hengähtää naisääni ehkä 1950- tai 1960-luvun otoksessa. ”*Well, actually, it...*”, ehtii miesääni aloittaa, kun ollaankin jo jossain toisaalla, toisilla tai-vailla. Kun otosten kesto määräytyy ”pelkän” tähtitaivaan keston mukaan, ei tukevinkaan *starsplains* saa jatkua loputtomiin.

Mielessäni on pitkin kevättä välkkynyt ★, sillä otin tavoitteekseni vinkata kyytiin lisää suomalaisen elokuvan tähtitaivaita. En ole ainoa, sillä sitä mukaa kun Lurf kiertää festivaaleja teoksensa kanssa, lisääntyy eri puolilta maailmaa ”tähtiraportteja kentältä lähetettävien tähtikirjeenvaihtajien” määrä¹. Vinkkasipa Dome Karukoskikin hetimiten Sodankylässä nuoremmalle virkaveljelleen tuoreen *Tolkieninsa* (2019) tähtitaivaista. Tähän mennessä ainoa oma löydökseni on ollut Valentin Vaalan *Vibreä kulta* (1939), jossa metsänhoitaja Suontaa joutuu kirkkaana talviyönä vuorineuvoksetar Kristine Bergmanin pauloihin mutta mukailee myöhemmin suoraselkäsesti Immanuel Kantia: ”Päämme päällä tähtitaivas ja sisällämme moraalilaki.”

Lurf on kaikesta stellaarisesta katsoja-avusta vain mie-lissään, sillä ”ei taloakaan yksin rakenneta”. Kiivaimmassa tuotantovaiheessa hän palkkasi assistentteja käymään läpi mahdollisia tähtilähteitä, mutta tutkimustyö sisälsi intuitiivisiakin menetelmiä, kuten julistekokoelmien selailua: reklaamiin vaikkapa vain tausta-aihioksi noukittu tähti-taivas osoittautui usein lupaukseksi varsinaiseen teokseen sisältyvästä kelvollisesta otoksesta.

Vaikka tähtien ajattelisi olevan samat, elokuvien täh-tinäkymistä paljastuu kiehtovan suurta vaihtelua. Kuva tähtitaivaasta luo väistämättä jylhää nokturnaalitun-nelmaa, ja tieteisfiktio seurailee omia lainalaisuuksiaan. Epookkelokuvissa jotkin yksityiskohdat, kuten mas-keeraus, usein kielivät, onko sen kuvaama ”menneisyys” tuotettu vaikkapa 1970-luvulla vai nykyhetkessä. Vastaa-vasti ★:ssa vuosikymmenten kulun huomaa yllättävän hyvin. Ääniraita on ehkä paljastavin, kun 1940-luvun juhlallisesta kuorolaulannasta edetään diskobiitteihin tai 1980-luvun juustois-eppiseen saksofonisoundiin. Myös Lurf toteaa alkuperäisten ääniraitojen olevan sekä olen-nainen että yllättävä osatekijä juuri äänen kontekstuali-soivan voiman vuoksi.

Johann Lurf, onko sinulla omaa suosikkiasi kaikkien näiden tähtikohtausten joukossa?

”Rakastan vilpittömästi ja hellästi yli 95 prosenttia elokuvani tähdistä! Ilahtuun suunnattomasti joka kerta löytäessäni yhden kohtausten lisää, ne ovat niin uniikkeja ja hurmaavia ja kertovat kukin jotain aivan omaansa. Ei niitä oikeastaan voi vertailla. En halua muissakaan aiheissa keskittyä superlatiiveihin. Teos näyttäisi toisenlaiselta, jos minulla olisi yksi suosikki ylitse muiden.”

Olet nyt Suomen-vierailusi alla saanut pariltakin katsojalta vinkkejä juuri suomalaisista elokuvista. Onko yleisöviheissä nähtävillä laajemminkin kansal-lista suuntautuneisuutta, jopa kansallisylpeyttä?

”Minulle tämä projekti on ensisijaisesti globaali, vaikka konseptiin liittyisi maantieteellisiä erityisyyksiä. Juuri tästä syystä teoksen nimi pitää kirjoittaa ’★’ – en halunnut lukita teokselleni alkukielistä nimeä. Kansal-lisuudet eivät myöskään ole välttämättä mielekäs tapa ajatella tätä teosta, koska suhtaudun kansakunnan kä-sitteeseen hyvin epäilevästi. Sen sijaan alueelliset ero-avaisuudet ja erityisyydet ovat ehdottomasti osa teosta, ja haluan tuoda niitä esiin. Hyvässä lykyssä saatan löytää otoksen, jonka dialogista pystyy erottamaan jopa murteen! Katsoja voi tunnistaa, ettei jokin kohta ole vain amerikkalaisesta elokuvasta, vaan siinä kuullaan ni-menomaan Texasin murretta.”

On tavallaan kauniskin ajatus, että tähdet ovat... kaikkien maiden yllä. Olin vähällä sanoa, että ”samat kaikkialla”, mutta eiväthän ne ole, sillä...

”... sillä tähtitaivas on eri eteläisellä pallonpuolis-kolla! Niinpä onkin naurettavaa, miten jotkin kansa-kunnat voivat julistaa, kuinka juuri heidän maansa yllä on kaunein tähtitaivas. Tai miten tähtisymboliikkaa esiintyy niin monissa lipuissa, myös arveluttavissa poliit-tisissa järjestelmissä.”

Myös Sodankylän vaakunassa!

”Toden totta!”

Perinteet kantavat mutteivät kahlitse

Lurfin skeptisyyttä kansallista identiteettiä kohtaan kuvastaa myös halu hahmottua pikemmin osana laa-jempaa kansainvälistä kokeellisen elokuvan kirjoa kuin yksinomaan itävaltalaisista. Itävaltalaisesta tra-ditiosta puhuminen ei kuitenkaan ole mitään hyvänsä kulttuurivientihöpinää: Maasta kehkeytyi viimeistään 1960–1970-luvuilla avant-garde-elokuvan keskeisiä kiintopisteitä muun muassa Ernst Schmidt nuoremman (1938–1988) sekä Suomessakin vierailleen VALIE EXPORTin (s. 1940) ja Peter Kubelkan (s. 1934) ja-lanjäljissä. Nykyisistä kärkinimistä taas mainittakoon Lurfin lisäksi muun muassa Lotte Schreiber (s. 1971) ja Rainer Kohlberger (s. 1982).

Nationalismista viis – Wien elokuvamuseoineen, kuvataideakatemoineen ja kunnianhimoisine festivaaleineen on ollut Lurfilla otollinen koti varttua kansain-välisen tason tekijäksi. Taiteilija kuitenkin tähdentää, ettei paikallinen skene ole mikään yhtä ja samaa edustava suljettu kehä. Jos yhdistäviä tekijöitä on, ne paikantuvat nimenomaan suotuisiin rakenteisiin tekemisen taustalla.

Mikä on itävaltalaisen kokeellisen elokuvan me-nestyksen ja kovatasoisuuden salaisuus?

”Näkisin siihen neljä syytä. Ensimmäinen on eloku-vanteon ja tuotantokulttuurin jatkuvuus käytännössä jo 1950-luvulta lähtien – intoa on siis aina ollut. Toi-sekseen Itävallan elokuvamuseo on taannut, että näitä

tuotantoja on myös jatkuvasti esitetty. Kolmas keskeinen mahdollistaja on jo pitkään jatkunut elokuvarahoitus, joka on ulottunut myös kokeellisiin ja taiteellisesti vapaampiin tuotantoihin. Eihän sillä rahalla elä, mutta luomista auttaa, jos voi maksaa työryhmän jäsenille heidän työstään. Neljäntenä tekijänä on vuonna 1990 perustettu levitysjärjestö sixpackfilm, joka edistää teosten näkyvyyttä kansainvälisesti. Nämä neljä tukipilaria ovat tehokkaita – myös kustannustehokkaita. Valtiolle kokeellisen elokuvan rahoitus (*Innovative Filmförderung*) on merkitykseltään vähäistä, noin kaksi miljoonaa euroa, mutta silläkin pienellä rahalla tuotetaan kymmeniä teoksia, jotka kiertävät maailmaa ja joiden taiteellista laatua ei voi saavuttaa muilla tavoin.”

Itävallan poliittinen turbulenssi on tänä keväänä horjuttanut myös kokeellisen kentän työrauhaa. Toukokuisessa Oberhausenissa sixpackfilmin varatoimitusjohtaja Gerald Weber esitteli alan yhteisen vetoimuksen kansainväliselle yleisölle: konservatiivisen Itävallan kansanpuolueen kulttuuriministeri Gernot Blümel oli sivuuttanut asiantuntijoiden esitykset ja nimennyt hallituksen politiikkaa myötäilevää televisioväkeä ja näyttelijöitä sekä ”innovatiiviselle elokuvalle” että festivaaleille tukea myöntäviin neuvostoihin. Maan elokuvatoimijat ryhtyivät oitis kampanjoimaan mielivaltaista nimityspolitiikkaa vastaan².

Miltä tulevaisuus näyttää tässä tuulisessa tilanteessa?

”Vaikea sanoa! Viime kuukausien aiheuttama vahinko vaikuttanee lähitulevaisuuteen vielä pitkään ja voimakkaasti. Etäisempään tulevaisuuteen suhtaudun

optimistisesti: muutos on mahdollista, sillä poliitikot eivät osanneet odottaa elokuvantekijöiden olevan näin järjestäytyneitä. Vetoimus sai median huomion nopeasti. Mutta juuri nyt useat tuotannot ovat jo viivästyneet sotkun seurauksena, mikä on vahinko, sillä kilpailu on kovaa. Mutta katsotaan, mitä uudet vaalit tuovat tullessaan.”

Menetelmällisesti merkityksiin

Lurf vaikuttaa menetelmien mieheltä. Säänneltyydessään ★ on tästä paraatiesimerkki. Runsaasta lyhytelokuvatuotannosta mainittakoon liikenneympyröitä keskiökoristeiden mukaan luokitteleva, vespoitse kuvattu *Kreis Wr. Neustadt / A to A* (2011) tai pangrammiteos *Zwölf Boxkämpfer jagen Viktor quer über den großen Sylter Deich 140 9* (2009)³. Pangrammissa pyritään käyttämään kunkin kielen aakkoset kauttaaltaan. Lurf in elokuvallinen pangrammi rakentuu välkkäväksi (epä)jatkumoksi liitettyistä, yli 3 000 eri elokuvasta peräisin olevasta ruudusta, joista kunkin kesto on normaaliprojektiossa 1/24 sekuntia. Sodankylässä säväytti ikonisten Hollywood-studioiden tutut tunnukset sisäkkäin erikoiseksi sykkeeksi pilkkova *Twelve Tales Told* (2014). Oulipolaisiksi menetelmiksi käännettynä se vastaisi ehkä sanoja neologismeiksi naittavan *mot-valisen* ja elementti elementiltä kasvavan lumipallon (*boule de neige*) yhdistelmää.

OuLiPo:n ja muiden kirjallisten menetelmällisyyksien edustajien sijaan Lurf kertoo innoittavansa pikemminkin elokuvan ja musiikin yhteyksistä: musiikki on yhdistelmä tiettyä tyyliä, erityistä instrumenttivali-

koimaa, kestoja, rakennetta – sekä muusikoita, jotka luovivat tämän kaiken keskellä yhdistävänä tekijänä. Ohjaaja täsmentää kuuntelevansa eniten elektronista musiikkia ja saavansa siltä kentältä vaikutteita omiin menetelmiinsä. Lurf paljastaakin vierailleensa Suomessa jo vuosia ennen Sodankylää – kokeellisella, musiikkia ja elokuvaa yhdistäneellä Avanto-festivaalilla.

Olit edesmenneen, monelle tärkeän taiteilijan Harun Farockin (1944–2014) oppilas Wienin kuvataideakatemiassa. Mitä opit häneltä?

”Opin, miten katsoa elokuvia ja miten katsoa niitä uudestaan. Kävimme läpi useita elokuvia loputtomiin. Kuinka kiehtovaa onkaan yrittää ymmärtää jokainen teoksessa tehty päätös! Oli uskomaton elämys avautua tällaiseen katsomiseen Farockin seurassa, joten sanoisin, että uteliaisuus elokuvaa kohtaan ja pyrkimys ymmärtää taiteenlajia paremmin oli tärkein anti.”

Kenties siitä on jäänyt perusta omaankin praktiikkaasi?

”Osittain. Analyysi oli toki osa opetussuunnitelmaa. Ensin katsoimme elokuvan 35mm filmikopiona elokuvamuseossa maanantaisin, sitten palasimme yliopistolle ja tarkastelimme teosta edestakaisin dvd:ltä, kohtaus kohtaukselta. Sen jälkeen kyseenalaistimme kaiken teoksessa. Ajatustenvaihto ja katsominen kietoutuivat yhteen. Tietenkin omissa elokuvissani on erilaisia kuvien erittelyä ja uudelleenjärjestelyä muotoja. ★:n lähtökohtana on yritys analysoida varsin minimaalista näkymää – mutta siitä voi oppia jotain, jos sen asettaa oikeaan kontekstiin.”

Voiko menetelmä tai systeemi itsessään olla taideteos, vai onko se vain algoritmi todellisen lopputuotteen takana? Eli kumpi on sinulle tärkeämpää, menetelmällinen matka vai sen taiteellinen määränpää?

”Kumpikin on tärkeä, mutta varsinkin prosessi. Nautin todella elokuvanteon prosessista sen sijaan, että vain malttamattomana odottaisin valmiin teoksen ilmestymistä valkokankaalle. Se on myös oppimisprosessi – uskomaton seikkailu ja jokaisen teoksen kohdalla aina erilainen. Mutta yleisellä tasolla... joissain teoksissa menetelmä on taidetta itsessään, joissain ei. Joskus menetelmä on vain matemaattinen perusrakenne, jonka täytyy kannatella varsinaista teosta, mutta omillaan se ei olisi niin vaikuttava. Toki menetelmä voi ottaa myös merkityksellisen tai taiteellisen muodon, esimerkiksi piirroksen tai diagrammin...”

Tai liikennepyyrän?

”A to A on hyvä esimerkki teoksesta, jossa lopputulos merkitsee menetelmää enemmän. Teoksen ytimessä on rytmi ja liike. Valitsin elokuvamuodon, koska liikkuvaan kuvaan voi tiivistää aikaa ja asettaa lukuisia liikennepyyröitä perätysten. Tietenkin voisin esitellä kartan, johon kaikkien näiden liikennepyyröiden sijainti on merkitty, tai leikkauksen rakenteen, voisihan se kiinnostaa jotakuta.”

**Teoksen hauskuus ja kauneus syntyikin luokitte-
lusta, jopa ensyklopedisuudesta!**

”Valinta nousi materiaalista. Kuvasimme hyvin avoimin mielin niin monta liikennepyyrää kuin edimme saadaksemme mahdollisimman paljon materiaalia. Teos on ilman muuta kasattu leikkauspöydällä. Mutta tiesin jo valmiiksi olevani tarkka siitä, että puuaiheet seuraavat puuaiheita, kivet kiviä – että materiaalista syntyisi jonkinlainen koristeaiheiden aakkostus. Luokittelin kohteet siis niiden ilmiöiden ja tematiikan mukaan, toisin kuin kronologiaan perustuvassa ★:ssa. Kenties liikennepyyröiden kronologia olisi vähemmän paljastavaa kuin samankaltaisuuksien asettaminen rinta rintaan.”

Ehkä erilaiset systeemit voivat auttaa näkemään, missä merkitys kulloinkin piilee: kronologiassa vai sisällön taksonomiassa?

”Tietenkin kokoelmia voi järjestää ja siten myös ymmärtää monin eri tavoin, mitä vertaisin arkkitehdin työvälineenään käyttämään pienoismalliin: jotain irrotetaan yhteydestään, jotta sitä voidaan tutkailla eri kulmasta kuin yleensä – mutta samalla voidaan paremmin hahmottaa kohteen kokonaisrakenne. Malli voidaan poikkeilekata tai toisintaa eri kokoisena, ja joka kerta se näyttyy vähän erilaisena, sillä suhteudumme näkemiimme kohteisiin myös tiedostamattamme samalla kun havaitsemme ne.”

Lurf ★ auttaa läpivalottamaan tähtikohtausten tyypillisyyksiä – joskus yllättävästikin. Kun olen metsästännyt kotimaisia tähtitaivaita, olen oppinut lisää sekä tähtikohtauksista että kotimaisesta elokuvasta itsestään. Lupaavimpia ovat talviseen pohjoiseen sijoittuvat tarinat, sillä urbaaneissa yökuvauksissa palvotaan neonvaloja ja ruuaaliromansseissa ihmisiä valoisassa suviyössä. Saara Cantellin *Tähtitaivas talon yllä* (2012) oli pettymys, sillä siinä tähtinäkyksiin oli tupattu puita, mainittu talo tai rakastavaisten yhteen kietoutuneet, taivaalle osoittavat kädet. Tähtitaivaan tenhoon ei luotettu yksinään – vaan ketä muuta tämä turhauttaisi kuin pelkkiä tähtiä etsivää? Sodankylässäkin esitetyssä Miia Tervon *Aurorassa* (2019) pysähdyn tähtien poissaoloon: elokuvassa on lupaavia asetelmia, joissa holtiton nimihenkilö makaa Rovaniemen talviyössä hautausmaan hangessa tai roikkuu auton ikkunasta kädet levällään kohti taivasta. Jos vain olisi tullut palkitseva vastakuva tähdistä, joita boreaalinen Aurora näki! Ei tullut.

Kokeellisen elokuvan nautinto

Elokuvakulttuuri on edelleen hyvin auteuristinen. Miten koet menetelmien ja taiteilijan intention suhteen? Onko systeemi kiertotie, jolla voi väistää intentiontia?

”Olen pikemmin sitä mieltä, että tiettyyn pisteeseen asti on mahdotonta tehdä ei-henkilökohtaista elokuvaa. Käytin ★:ssa hyvin ensyklopedista ja elokuvahistoriallista metodologiaa ja yritin luoda mahdollisimman tiukan rakenteen, mutta olin silti hyvin onnellinen, kun teoksen nähnyt ystäväni sanoi: ’Johann, tämä on hyvin henkilökohtainen elokuva!’ Olen samaa mieltä vaikkun ole tuot-

tanut ainoatakaan kuvaa tähän elokuvaan! Silti se on kytköksissä minuun.

Kuitenkin yhtä lailla kaikkien elokuvani sisältämien elokuvien piilevät intentiot herättävät uteliaisuuteni. Uskomaton määrä päätöksiä on tehty jokaista kuvaa kohden, ja siksi ne näyttävät kaikki niin omanlaisiltaan! Joskus rakenne voi olla jopa tekosyy liiankin matemaattisen elokuvan toteuttamiseen. Myös kokeellisten elokuvien kohdalla on hyvä ajatella aistejamme ja elokuviissa istumisen kokemusta – konseptin tulisi mielestäni mukautua huomioimaan nämä mahdollisimman paljon.”

Jotkut kokeelliset taiteilijat – olivat he sitten kirjailijoita tai elokuvantekijöitä – tavoittelevat juuri kommunikaation häiritsemistä, jopa sabotaasia. Sinä siis sitä vastoin tunnut pyrkivän vahvistamaan yhteyttä yleisösi?

”Ilman muuta! Minähän joudun näkemään elokuvani useammin kuin kukaan muu, joten yritän laatia ne niin, että voisin itsekin nauttia niistä yleisössä istu-

essani. En halua selittää elokuviani liiaksi ennen näyttöstä, mutta haluan niiden tarjoavan niin paljon, että ainakin itse voisin iloita niistä vastakin.”

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Vrt. Maggie Nelson, *Sinelmii* (Bluets, 2009). Suom. Kaijamari Sivill. S&S, Helsinki 2019, 12. Nelson kuvaa hänelle sinisiä asioita vinkkaavia, ylen avuliaita tuttavita: ’Ajattelen näitä ihmisiä sinisinä kirjeenvaihtajinani, joiden tehtävä on lähettää minulle sinisiä raportteja kentältä.’
- 2 Ks. Patrick Holzapfelin tilannekatsaus ”Fighting for Austrian Cinema” *MUBI Notebook* -alustalla: mubi.com/notebook/posts/fighting-for-austrian-cinema
- 3 Lurf on oheistanut verkkosivuilleen pangrammitoksensa nimet eri kielillä. Suomeksi nimi olisi Lurf in ohjeistuksessa ’On sangen hauskaa, että polkupyörä on maanteiden jokapäiväinen ilmiö’, mikä sivuuttaa eksoottisimmat kirjaimet, englanniksi taas tyylipuhtaampi klassikko ”*The quick brown fox jumps over the lazy dog*”. Ks. johannlurf.net/zwoelfboxkaempfer/

JAAKKO BELT & TYTTI RANTANEN

”Elämä on väri” Sodankylän koko spektri

Viisi päivää ja neljä yötä, pitkälle toistasataa näytöstä. Iranilaisen elokuvan voimaa, viime vuosien helmiä itäisestä Euroopasta. Dokumentaarisuutta, kokeellisuutta ja perinteisempää ihmissuhdedraamaa. Kitisen Kinon kastajaiset, jäähyväiset Vardalle. Tuvat täynnä, ei autiota pihaa eikä hiljentynyttä rantaa. Kuvan ohella äänen ylistystä. Tätä ja paljon muuta oli Sodankylän elokuvajuhlat vuosimallia 2019.

Harva tuskin pystyi tapittamaan avausöyön hulvatonta remellystä *Musta kissa, valkoinen kissa* (1998) humaltumatta Sodoksen huumasta ja tempautumatta hummailuun. Elokuvan lyötyä keski- viikkona alkutahdit ei rytmi laahannut eikä (kuva)virta seisahtanut viiteen päivään. Porttikosken kinkereissä ja lauantaan päätösklubilla soittanut Lappi-Balkanin suur- lähetiläs Jaakko Laitinen & Väärä Rahakin istui kuin tilattuna kusturikalaiseen kolmikantaan: *Musiikkia! Vipinä!* *SVOBODA!* Pöly tuprusi tieltä ja hiki virtasi, kun bändi pyöritti festariväkeä hyrrinä Hotelli Sodankylän kakkos- kerroksessa vierailevana tähtenään Talonpoika Lalli. Hit- tiveto ”Yö Rovaniemellä” saattoi harhauttaa ajatukset hetkeksi Lapin pääkaupunkiin, mutta mieli ei halajannut isommille kirkkoille. Taika tapahtui Sodankylässä.

Itäeurooppalaista ilonpitoa tarjosi myös lauantaityönä yleisöä riehaannuttanut Arūnas Žebriūnasin *Devil's Bride* (Velnio nuotaka, 1974). Liettuan ensimmäisessä rock- musikaalissa mylläri vauhdittaa naimapuuhiiaan faustisella sopimuksella. Lopun elokuvaa onkin täysi työ suojella esi- koistytärtä vastalahjaansa vaativalta pirulta. Jo epilogin es- toitta herkkuja napostelevat ja siksi taivaasta karkotettavat enkelit takaavat, ettei musiikista ja vipinästä tule vaje, jos kohta loogisuutta saa juonikiemuroista haeskella sitäkin enemmän. Perjantaityönä oli ennätetty nauttia vieläkin ra- jummasta sessiosta: *motown*-musalla säestettävästä ja tupla- projisointina esitettävästä Barbara Rubinin ohjaamasta orgiasta *Christmas on Earth* (1963). Sen rinnalla kalpenivat melkein Porttikosken lavatanssien pyörteetkin.

Vaan soljui festivaalokokemus myös tutuissa ja tur- vallisissa uomissaan. Kylänraitilla kelpasi näyttösten lo-

massa hengähtää hyväksi havaituissa suvantopaikoissa ja kohdata kiirehtimättä vakikasvoja ja ensikävijöitä. Jos koulunpihan anniskelualueen lettukahvit, Päivin Kamarin käristyksset, Revontulen lohisoppa, Karwan'sin kebabit tai a`la Rieston pitsat eivät vieneet nälkää, saattoi aina vetäytyä laiturille nauttimaan joenrantaan parkkeeratun DIY-keittiön kasvisappeista. Ponttoonit kantoivat ja uiminen virkisti pohjoisempanakin Kitisen vartta. Saunomisen lomassa sai kellua Sodankylän taivaan alla ja lepuuttaa katsetaan valkokankaan sijaan pitkällä horisontissa. Joenmutkan takaa pilkistänyt geofysiikan observatorion aina yhtä mykistävä tutkalautanen toi terveisiä kaukaa ja veresti muistoja vuosien varrelta. Sodiksessa muuttuu kaikki ja ei mikään. Samaan virtaan tahtoo astua vuodesta toiseen.

Esittämisen etiikka

Tänä vuonna viiden elokuvan laajuisen *carte blanche*-sarjan kokoamis- ja esittelyvastuu oli uskottu Pirjo Honkasalolle (s. 1947). Ohjaajakonkari sisällytti muuten klassikkolinjoilla kulkeneeseen valikoimaansa tuoreehkon puolalaisdokumentin *Komunia* (2016). Anna Zameckan palkitun esikoistyön päähenkilö on neuvokas teinityttö Ola, joka hoitaa arkirutiinien ohella eroperheen tunnettyä, sosiaaliturvaa ja autismin kirjolle sijoittuvan pikkuveljensä Nikodemän (tapa)kasvatusta. Hän opettaa veljeään sitomaan kengännauhat, täyttää asuntohakemuksia ja kätilöi vanhempiansa epätoivoista paluuta yhteen. Siirtymäriititkin jäivät nuorten kontolle: sisko pitää vel-

jelleen raamattukoulua, jossa kuivaharjoitellaan öylätin syömistä ja kerrataan katolisen opin alkeet ehtoolliskoetta varten.

Komunia kasvaa koskettavaksi muttei sentimentaaliseksi kuvaukseksi vastuun ja olosuhteiden muovaamasta nuoresta liian varhaisen aikuistumisen kynnyksellä. Honkasalo tunnustaa oivaltaneensa, että hänkin hakeutuu omissa töissään yhä uudelleen henkilö(hahmo)jensa kehitysvuosiin.

Zameckan kamera tavoittaa hienovaraisesti sekä nuorten sisäisen kokemusmaailman että heidän tilan puutteen. Pääosin ahtaassa asunnossa kuvatussa dokumentissa maltetaan viipyillä myös yksityisissä hetkissä. Pärjäämiseen viritetyn nuoren perheenpään pettymykset purkautuvat, kun hän kampa itsekseen hiuksia aamutoimien lomassa. Veljen turvasatamaan, ammeeseen, riütelyn äänet kantautuvat seinien läpi vaimentuneina ja leikkiin sekoittuneena. Toisaalta kamera onnistuu taltioimaan etäämmältä myös onnen välähdyksiä jaetuissa hetkissä: ilo häivähtää niin diskon tanssilattialla kuin Olan istuessa kirkonpenkissä, vanhempiansa välissä, veljensä ehtoollisella. Nikodem saa ilmaista itseään niin eläinlujensa välityksellä kuin tyhjän kirkon saarnastuolissa. Elokuvan todistusvoima nousee sen kyvystä kanavoida nuorten kokemuksia Olan kasvojen ja Nikodemän omalakisten puheiden läpi.

Ohjaajan tilannetaju ja pettämätön silmä tunnelmaisille luovat vaikutelmaa *Komunian* suunnittelematomudesta. Vaikka dokumentin aihe valikoitukin onnekkaasti, Zamecka kertoo viettäneensä perheen parissa

vuodenpäivät ilman tallennusvälineitä ennen kuvausten alkua. Elokuva onkin pitkälle käsikirjoitettu: ohjaaja myöntää auliisti järjestäneensä otollisia olosuhteita tapahtumakuluille Nikodemien ensimmäisestä ehtoollisesta alkaen ja jättäneensä esimerkiksi isän hahmon luonnosmaiseksi. Päätös rajata koulun, kirkon ja sosiaalityön edustajat pitkälti kuvan ulkopuolelle oli niin ikään tarkkaan harkittu. Katolisen Puolan instituutioita ei vapauteta (osa)vastuusta, mutta yksittäisten toimijoiden jättäminen taka-alalle alleviivaa, että puuttumattomuus on rakenteellista. Esikoisohjaajaksi oman valtansa ja vastuunsa kypsästi tiedostava dokumentaristi linjaa vätellessä yhrä lailla havainnoinnin tuntua kuin epäkohtiin puuttuvaa kameratyöskentelyä.¹ Näytöksen pohjustuksessaan Honkasalo muistuttikin tuttuun tapansa dokumentaarisuuden objektiivisuusharhasta: ohjaaja tuo ensimmäisellä rajauksella subjektiivisen näkökulmansa käsiteltyyn aiheeseen².

Honkasalo nosti esiin myös dokumentin eettisiä dilemmoja. Miten oikeuttaa kuvaaminen tilanteessa, jossa pelkkä ohjaajan läsnäolo kiristää jännitteitä? Miten varmistaa lasten suostumus? Millaisia seurauksia dokumentilla on perheen tulevaisuudelle?

Zameka kohtaa kuvattavansa kunnioittavasti mutta heidän tilannettaan kaunistelematta tai kiertelemättä. Ytimessä on kyky tunnistaa ja halu tunnustaa niin Nikodem erityislapsena kuin Olan kohtuuton taakka. Mutta *Komunia* käsittelee inhimillisesti myös umpikujaan ajautuneita avuttomia vanhempia. Jätetyn isän alkoholiongelmalla ei revitellä, ja muutoin etäiseksi jäävän äidin lapsuudesta nähdään pätkä kotivideota, jossa tyttö yrittää yksin pukeutua juhlamekkoon vanhempien auttamatta vetoketjua kiinni. Arkisto-otos alleviivaa ongelmien ylisukupolvista luonnetta: läheisyyden puute siirtyy ja kertaantuu vanhemmilta lapselle. Se luo myös äidin kuvaukseen kaivattua psykologista syvyyttä ja auttaa katsojaa hahmottamaan perhedynamiikkaa. Samalla *Komunia* tuntuu avaavan dokumentin päähenkilöille kanavan itseilmaisuuksiin ja antaa kenties perheelle avaimia ymmärtää paremmin omaa tilannettaan.

Festivaalin dokumenttitarjontaa vahvisti keväällä näyttämöltä poistuneen ranskalaisohjaajan riemastuttava omakuva *Varda par Agnès* (2019). Se todistaa, että taiteellista työtään voi luoda omanarvontuntoisesti jakamalla samalla kunniaa kanssatekijöille ja -olijoille. Vardalle elokuvanteon kolme taikasanaa ovatkin inspiraatio, luomistyö – ja tärkeimpänä jakaminen (*partage*). Omien elokuviensa, valokuvien, installaatioidensa ja videotaiteensa ohella Varda käsittelee oivaltavasti katoavaisuutta, sillä herkälle havaitsijalle seitsemäs taide on ”ajan seurassa oleilua”. Hän pyörittää esikoiselokuvansa *La Pointe Courten* (1955) luonnoskeloja nuorena kuolleen mallinäyttelijän lapsille, pystyttää edesmenneelle kissalleen pyhätön ja antaa meren huuhtoa ystävänsä muistoksi pudonneeseen bunkkerinpalaseen Normandian rannalle tehdyn muraalin³. Myös linnuista on hurmaava puhua. Seuraavana aamuna esitettyä klassikkoa *Cléo viidestä seitsemään* (1962) ei Vardan vi-

saiden sanojen jälkeen voinut katsoa muuna kuin ihmiskestoisen, eletyn ajan tutkielmanana.

Vardan elokuvallisen testamentin ainoaksi harha-askeleeksi jää yhteiskunnallista kuohuntaa ja viime vuosien pakolaiskriisiä kuvaavien uutiskeloiden pinnallinen kierrättäminen. Niiden esittäminen ohimennen tulee trivialisoineeksi rankkaa materiaalia miltei eksploitaatioon asti. Samalla se vesittää dokumentin vahvaa viestiä muistamisen merkityksestä. Vardan vanhan cinéasti-toverin Jean-Luc Godardin viimeisimpään ”kuvakirjaan” (*Le livre d'image*, 2018) konfliktikuvasto sopii luontevammin, jos kohta Godardiakin voi kritisoida shokeeraavalla aineistolla ratsastamisesta. Varda on kuitenkin aina ollut vahvimmillaan valmiiden ajatusten sijaan oman *cinécriture*nsa, elokuvakirjoituksen, harjaannuttajana. Esseistin yhdistelyn taide on huipussaan perunatutkielmassa *Les glaneurs et la glaneuse* (2000), josta itänyt mukulamania johtaa pohtimaan neologismeja ”*patatutopia*” tai ”*pourriture*”, haaskuuseen pilaantuneen ja syötäväksi kelpaavan rajoilla häilyvä (sanoista *pourrir*, mädäntyä, ja *nourriture*, ravinto).

Kertomisen kudelmat

Avauspäivän kohokohdaksi ja ohjelmiston todennäköisesti runsasvuohisimmaksi teokseksi nousi festivaalin päävieraisiin lukeutuvan Mohsen Makhmalbafin (s. 1957) sävykäs *Gabbeh* (1996). Oheiskeskustelussa ohjaaja naurahtaa, että tuli tekovaiheessa myyneeksi projektin maansa sensoreille dokumenttina. Lopulta fiktioksi paljastunutta elokuvaa ei kuitenkaan käynyt kieltäminen, koska se seipitteenäkin tallensi paimenten perinteistä elämäntapaa vastustamattomasti.

Kaškai-nomadikansan kuvaaminen satumuodossa mahdollisti myös aikanaan vallankumouksellisen väriinkäytön: Makhmalbafin mukaan 1990-luvun Iranissa säädelyä julkista pukeutumista hallitsivat mustan ja ruskean sävyt, siinä missä *Gabbehin* kutojat kulkevat käsin värjätystä kankaista tehdyissä näyttävissä asusteissa ja tallentavat mattoihinsa värien kirjon. Paikan ykseyden läpi vaeltaa ajan ja todellisuuden moneus: perinnelointa pesevä vanha pariskunta sekä muistelee että kommentoi kiellettyä romanssia, niin monen muunkin tutun tarinan puhuttelevaa punaista lankaa. Onko tarina heille elettyä elämää, jaettava kansanrunoutta vai sittenkin jotain vielä-nyt-kehkeytyvää, on toissijaista. Rakkaus ja perinnetavat ottavat joka tapauksessa oman aikansa ja kysyvät kärsivällisyyttä.

Pitkälti luonnonvalossa ja täysin ulkoilmassa kuvattu elokuva ottaa ilon irti keinoistaan jaksossa, jossa kaupungista palannut suvun setä opettaa väriympyrää telttakoululaisille. Lumoavassa kohtauksessa taivaansini tarttuu sitä kohti kurkottavaan käteen ja kukkakimppuja poimitaan niityltä kuvaruutujen rajoista välittämättä. Kauneudessaan *Gabbeh* ei kalpene Sergei Paradžanovin *Granaattiomenan värin* (1968) kaltaisten sommitelmien rinnalla, jos kohta sen kuvailme on hillitympi, ei-koreografinen ja unelmoidessaankin pikemminkin luontoon juurtunut kuin surrealistinen. Maton kudelmiin tallentui

Mohsen Makhmalbaf & Marzieh Meshkini kylänraitilla.

niin tarinoiden aines kuin elämä itsessään – Lapinsuusta poistuttua teki itsenkin mieli käpertyä ja lausua runoja.

Perjantaina esitetyssä Makhmalbafin ”puoleksi oma-elämäkerrallisessa” metaelokuvassa *A Moment of Innocence* (Nun va Goldoon, 1996) palataan episodiin ohjaajan militantista nuoruudesta. Elokuvan nimellisenä päämääränä on kuvittaa uudelleen šaahin kaartiin kuuluneen nuoren poliisin puukotus. Vallankumouskuuhunnan sijaan katsojat pääsevätkin seuraamaan luomisprosessia, jossa rikoksen tekijä (Makhmalbaf) ja uhriksi joutunut poliisi (Mirhadi Tayebi) valikoivat koekuvauksissa amatööri näyttelijät esittämään itseään. Elokuvan edetessä osapuolet kertovat nuorille ja samalla heidän välityksellään katsojille oman näkemyksensä tapahtumien kulusta.

Lähtöasetelmastaan huolimatta *A Moment of Innocence* ei tunnu ohjaajansa sovitustyöltä, henkilökohtaiselta tilinteolta taiteen keinoin. Pikemminkin metaolutuvuus tuo tarinaan tarpeellista eettistä etäisyyttä ja yleistettävyyttä. Osalliset eivät itse luo väkivallantekoja uudelleen dramatisoidussa muodossa, toisin kuin vaikkapa Joshua Oppenheimerin *The Act of Killingin* (2015) kaltaisissa dokufiktioissa. Hahmojen esikuvat kyllä opastavat ja yrittävät parhaansa mukaan ohjaillakin sijaisaan kameran edessä, mutta kankaalla nähty ei pelkistä aiemmin tapahtuneen simuloinniksi. Elokuvan lämminhenkinen huumorikin kumpuaa mimeettisyyden rakoilusta. Poliisi uhkaa useamman kerran lähteä elokuvan-

teosta ovet paukkuen: milloin hänen osaansa roolitetun nuorukaisen näköisyys ei miellytä, milloin imitointi ei ota onnistuakseen. Komiikan alkulähteille palataan, kun asennossa seisominen, lippaanveto tai marssiminen ei luonnistu nuorelta amatööri näyttelijältä ensi yrittämällä. *A Moment of Innocence* muistuttaa todella tapahtuneen ja sen jäljitelmän ylittämättömästä etäisyydestä. Tämä luo tilaa vapaasti hengittävälle eettiselle pohdinnalle.

Yleisökysymyksessä kiinnitettiin huomiota perustavaan jännitteeseen: myötätuntoiset nuoret laitetaan elämään läpi aiempien sukupolvien julmuudet. Makhmalbaf selittää pyrkineensä sanelun sijaan käymään vuoropuhelua seuraavan sukupolven kanssa, vaikka myöntääkin halunneensa tehdä pasifistisen, ”gandhilaisen” elokuvan. Tekojen sovittamisen tai viattomuuden ylistämisen sijaan *A Moment of Innocence* alleviivaakin, ettei jälkeen tulevien tarvitse uusintaa edeltäjiensä katsomuksia eikä toistaa tapahtunutta. Loppukohtauksessa nuoret päätyvät toimimaan toisin, ojentamaan leipää ja kukkia tarttumatta aseisiin.

Näin palataan *Gabbehissa* sadun tuntua luoneeseen ajan ja kertomuksen kaksoisvalotukseen: menneiden muistelu sekoittuu siihen, mitä tunnetaan ja koetaan kertomishetken preesensissä. Hieman yllättäen nousevat mieleen tämän kesän ranskalaisvieraan, Arnaud Desplechinin (s. 1960), jopa rönsyilevän runsaat ihmishuuhdetutkielmat kuten *Comment je suis disputé... (ma vie sexuelle)* (1996) ja *Rois et reine* (2004). Niistä ensimmäi-

sessä tapahtumat ja elämä etenevät tilanteesta ja ikuisen väitöskirjatutkijan Paul Dedaluksen (Mathieu Amalric) naissuhteesta toiseen, mutta jälkimmäisessä Emmanuelle Devosin hersyvästi näyttelämä Nora joutuu punta-roimaan myös menneitä menetyksiään.

On tietenkin aivan eri asia palata rekonstruoimaan saahinaikaisessa Persiassa sattunutta puukotusta, jonka motiivina oli ”maailman pelastaminen”, kuin servia kiel-tämättä kliseisenkin mannermaisista ihmissuhdevaikeluja. Makhmalbafin koruttomaan metaelokuvaan sopisi kuitenkin yhtä lailla kriitikko Roger Ebertin summaus *Rois et reines*: ”elokuvan ydin on kyseenalaistaa henkilökohtaiset versiomme omasta elämästämme”⁴. Menneisyys on jotain, mikä kuuluu meille ja minkä jaamme – mutta mille ei kuitenkaan ole nimeä, selittää Noran entinen mies, häilyvä Ismaël (jälleen Amalric), Noran isättömälle pojalle. Samoin *Comment je suis disputé...* kasvaa rasitteistaan huolimatta koskettavaksi kuvaksi siitä, miten muutamme toisiamme, halusimme tai emme. Toisaalla on aseena arvaamaton käytös ja satuttavat sanat, toisaalla toinen puukko.

Taiteen tekeminen etäännytti Mohsen Makhmalbafin nuoruusvuosiensa radikaalista islamismista ja poliitikasta ylimalkaan. ”Taide auttaa katsomaan maailmaa ihmisen näkökulmasta”, kiteyttää ohjaaja *credonsa*. Lavean lupauksen lunastaa Sodankylän ohjelmistoon niin ikään sisällytetty, Abbas Kiarostamin ohjaama *Close-Up* (1990), jonka sivuosassa itseään näyttelöi kukas muukaan kuin Makhmalbaf. Sepitettä eriskummallisempi tositarina kertoo Makhmalbafiksi tekeytyneestä vähävaraisesta miehestä, jota syytetään petoksen yrityksestä hänen lupailtuaan varakkaan perheen pojille rooleja muka tekeillä olevasta elokuvastaan. Oikeussalissa mies tunnustaa tekonsa kameralle muttei myönnä tavoitelleensa rahallista hyötyä. Sen sijaan hän kokee ihailemansa ohjaajan antaneen teoksissaan äänen hänen kärsimyksilleen; Makhmalbafina esiintyminen toi myös sosiaalista tunnustusta, jota hänen asemassaan oli muuten mahdotonta saavuttaa. Elämäkokoinen elokuva muistuttaa, etteivät luokkanäkökulma ja taiteen henkilökohtainen muutosvoima sulje toisiaan pois.

Päivä elämästä

Valokeilassa selvästi viihtynyt Makhmalbaf sanaili auliisti ja vuolaasti milloin Nietzschestä, milloin mistäkin. Festivaaleja pitkään kolunnut ohjaajakonkari osoitti myös pedagogista pelisilmää esittelemällä Sodankylän väkivahvaa yhdeksän iranilaisen elokuvan sarjaa miltei kuraattorin elkein.

Torstai-iltapäivän paraatipaikalla isossa teltassa nähty Makhmalbafin vaimon Marzieh Meshkinin (s. 1969) *The Day I Became a Woman* (2000) yhdistää yhteiskunnallista sanomaa saumatta perielokuvalliseen episodimaisuuteen. Kolmeen osaan jaettu teos kuvaa muodollisesti kolmea eri vaihetta iranilaisen naisen elämässä: hunnuttamisen päivää lapsuudessa, lopulta avioeroon johtavaa pyöräilykissaa nuorena aikuisuudessa ja vanhuuden päiviä, jolloin

voi nauttia aiemmasta elämästä puuttuneista materiaalisista mukavuuksista. Pääpaino ei lopulta ole elämää rajoittavissa tekijöissä (suku, yhteisö, pakottavat normit, tavarantoiminta), eikä naisen asemaa käsitellä abstraktina rakenteellisena kysymyksenä. Sen sijaan pääosassa on kolme omapäistä hahmoa, joiden kokemukset elämästä kiteytyvät pieniin suuriin kohtauksiin.

Hahmoista nuorin, kohta yhdeksänvuotias Hava, jakaa ystävänsä Hassanin kanssa tikkarin, tarjoaa huntukangastaan omatekoisen paatin purjeeksi ja katsoo itse tehdystä aurinkokellostaan viimeisen lapsuutensa tunnin hupenevan. Ahoota ei kampea pyörän selästä aviomiehensä uhkaus avioerosta, ei liioin sen sinetöivät uskomiehet, eivätkä edes suvun kunniaa saarnaavat ukot; kun veljet lopulta saavat siskonsa pysähtymään ja takavarikoivat fillarin, huhut kertovat Ahoon singertäneen kisan loppuun lainapelillä. Naisista vanhin, Hooraa, laskeutuu lentokoneella ostoskeskuksen kupeeseen shoppailemaan itselleen elämästä puuttuneet kodinkoneet ja kapistukset. Tavarasta eniten riemua saavat vanhusta paikasta toiseen karräävät pojat, jotka tempautuvat lähes surrealistiseen leikkiin Hooran jättäessä heidät vartioimaan ostoksiaan rannalle. Tarinat risteävät ja sukupolvet kohtaavat episodin lopussa, kun uutiset pyöräilykissasta kiirivät rannalle ja hunnutettu Hava jää katsomaan merelle poistuvaa Hooraa.

Meshkini myöntää, että kolme hahmoa muodostavat hänen silmissään yhden persoonan. Siitä huolimatta he eivät jää pelkiksi vertauskuviksi jollekin muulle. *The Day I Became a Woman* käsittelee vapautta ja sen rajoituksia kunkin elämässä ja sen kussakin hetkessä säästelemättä elokuvallista mielikuvitusta. Ohjaaja vahvistaa teoksen joutuneen sensuurin kynsiin jo ilmestymisaikanaan. Silti tai juuri siksi hän ei muuttaisi elokuvasta mitään. Mieheensä Makhmalbafin kanssa maanpaossa elävä Meshkini toteaa varmemmaksi vakuudeksi, että tällaisen elokuvan tekeminen tuskin olisi edes mahdollista tämän päivän Iranissa. Kahta polttavammin se puhuttelee yleisöä Sodankylässä.

Meshkinin toinen täyspitkä, *Stray Dogs* (Sag-haye velgard, 2004), ei ole aivan esikoisohjauksen veroinen. Elokuvan sisukkaat afgaanisisarukset ja varsinkin *The Day I Became a Woman*in avausepisodei todistavat kuitenkin Meshkinin kyvystä kuvata ankaraakin ympäristöä luontevasti lapsen tasolta. Dokumenttielokuvan saralla aikalaisvertailukohtaksi nousee Lapinsuussa lauantaan esitetty Pirjo Honkasalon mestarillinen muttei mestaroiva *Melancholian 3 huonetta* (2004). Honkasalo tosin malttaa jättää sota- ja sotilaslasten kuvaukseensa enemmän väljyyttä kuin ajoittain alleviivaava Meshkini.

Uuden suomalaisen elokuvan ohjelmistoon sisällytynyt Reetta Huhtasen (s. 1981) *Aatos ja Amine* (2019) seuraa kyselyikäisiä päähenkilöitään arkisemmassa ja turvallisemmassa ympäristössä. Dokumenttielokuva sai tosin uuden suunnan ja keston, kun Aatoksen ja Aminin kotilähiö, Brysselin Molenbeek, joutui akuuttisesti reagoimaan terrorismin muodostamaan sisäiseen ja ulkoiseen uhkaan. Toverukset ehtivät onneksi pohtia

pakottomasti transsendentaalisia arvoituksia ystävydestä jumalan olemukseen.

Laajenevat kankaat

Festivaalivuonna 2019 saavutettiin jälleen uusi kävijäenätys yleisömäärän kivutessa 31 000:een. Ryntäykseen olikin osattu varautua: koulun taakse oli pystytetty neljänneksi näytöspaikaksi tiivistunnelmainen Kitisen Kino. 200 henkeä vetävää tilaihmettä voikin kiittää pikkuteltaa huomattavasti otollisemmasta kangasnäkymästä. Sattumaa tai ei, sykähdyttäviä elokuvakokemuksia mahtui tänä vuonna aiempaa enemmän juuri pienemmillä näytöspaikoille.

Ison teltan erikoisnäytösten tarjonta jätti puolestaan monia vertailuvuosia kylmemmäksi. Säestetty neuvostomykkis *Imperiumin jätteet* (Oblomok imperii, 1929) jylläsi kyllä vastustamattomasti suodattaen modernisti valtakunnan suuren murroksen muistinsa menettäneen päähenkilön tajunnan ja traumakokemuksen lävitse. Sen sijaan julisteeseenkin nostettu Anthony Asquithin melodraama *A Cottage on Dartmoor* (1929) tuotti taidokkaista kuvasommitelmistaan huolimatta kelmeän olon: elokuva kutsuu säälimään murhanhimoisuuteen asti mustasukkaista parturia, mutta synkän stalkkerin sympatiseeraaminen tuntuu nykykajalle vaivaannuttavalta katseluasennolta.

Tasaisesti kasvavalla suosiolla on kääntöpuolenakin: tänä vuonna yhä useammat näytökset myytiin loppuun jo avauspäivinä. Pilettipulasta tulee helposti itseään toteuttava ennuste, kun katsojille herää kiusaus ja kannusteitakin hamstrata lippuja ennakoivasti. Jälkijunassa pohjoiseen saapuneet joutuivatkin jonottamaan aamuisin vapautuvia tikettejä pitkään, toisinaan tuloksetta. Etukenoinen pinnistäminen ja lippustrategioiden hiominen istuvat vaivoin festivaalin muuten huoletoman nojailevaan tunnelmaan. Sodankylä hellii kyllä kävijöitään ulkoelokuvallisestikin, mutta filminjanoiselle riittää toivottavasti vastaisuudessaakin nautittavaa myös *ex tempore*.

Kävijämäärien kasvaessa festivaalin kattava ja laidoiltaan laadukas ohjelmisto voi toisaalta päästä entistä vahvemmin oikeuksiinsa. Kenties katse kantaa laajemmalle, jos liput päävieraiden esityksiin ja erikoisnäytöksiin ovat yhä tiukemmassa? Yleisöä etsiytyy jo nyt kiitettävästi myös hämäämpiin esitysaikoihin ja vähemmän tuttujen tekijöiden esityksiin. Olisiko toistaiseksi harvanäytöksisemmässä keskiviikkopäivässä ja -yössä jopa aikataulullista laajennusvaraa? Festivaalin alkupään tuuheuttaminen vaatisi tietysti niin yleisöltä kuin talkoolaisilta turnauskestävyyttä.

Lupaavaa ja ilahduttavaa on, että elokuvajuhlat näyttää vähin erin vahvistavan myös kokeellisempaa osuutta ohjelmistossaan. Nämä rohkeat avaukset tuntuvat myös tasaisesti kiinnostavan etenkin nuorten aikuisten yleisösegmenttiä, joka silmämääräisesti arvioituna muodostaa vankan osan kävijäkunnasta. Lauantai-illan mestariluokka, Mika Taanilan kuratoima lyhyt-

elokuvanäytös *Five Tales Told*, veti koulun salin täpö- täyteen. Tunnelmat vaihtelivat impressionistisesta Ivan Ladislav Galetan *Water Pulu 1869 1896*:sta (1987) Johann Lurfin rytmikkääseen logotykytykseen *Twelve Tales Told* (2014). Lewis Klahrin pop-*vanitas* *April Snow* (2010) petasi mielentilaa virittymään Anja Dorniedenin ja Juan David González Monroyn *Comfort Stationsin* (2018) taajuuksille. ”Dream when you’re feeling blue”, kehottaa teoksen musiikkiraita, mutta kukkeat luontokuvat tahtuvat degeneraatioon: pilaantuviin, vähän iljetäviin unelmiin. Kuvasto ottaa deleuze&guattarimaisen kurssin kohti autiomaata, rihmastoja, kuplimoita, sileyksiä ja juovikkuuksia. Yhdessä Lurfin lyhytelokuvan kanssa *Comfort Stations* tuntuu kuvaavan *April Snow*:ssa pinkeäksi viritetyn halukoneen hajoamista. Houreesta herätään haukahduksiin. Näytöksen päättää Sodankylän koira- ja vuohisisältöön terhakkaasti kontribuoiva poliisikoirien koulutusta kuvaava Nina de Vroomen lyhyt uusasiallinen (vai uusvilpiton?) dokumenttielokuva *Het geluk van bonden* (2018).

Uuden elokuvan helmistä tuli tänä vuonna tartuttua etenkin itäeurooppalaisiin täkyihin. Puoliksi Minskiin, puoliksi maaseudulle sijoittuva Darja Žukin esikoisohjaus *Crystal Swan* (Khrustal, 2018) ei tylpistynyt mustan huumorin sävyttämäksi, viistoksi ajankuvaksi neuvostovuosien jälkeisestä Valko-Venäjältä. Näköalattomuuden, takapajuisuuden, poiskaipuun ja sukupuolittuneen väkivallan luotaus heitti lohduuttoman synkkiä varjoja myös nyky-yhteiskunnan ylle. Sen rinnalla kazakstanilaisen Adilhan Jeržanovin *The Gentle Indifference of the World* (Laskovoje bezrazlitišje mira, 2018) tuntui tarinan traagisista piirteistä huolimatta hilpeältä keitokselta eriparisiakin aineksia ja lajityyppejä.

Vaan kalsaa on Kanadassakin: Denis Côtén tuore *Répertoire des villes disparues* (2019) lähtee liikkeelle Simon-nimisen jääkiekkolupauksen kuolemasta. Teoksen edetessä käy ilmeiseksi, että Simon on ollut kortti, jonka poistaminen uhkaa luhistaa umpimielisen kylmän pikkukylän korttitalon. Pian riesana ovat myös tuonpuoleiset harmit: kylän kuolleet palaavat kummituksina valtaamaan vähin erin vanhat sijansa. Ihmeet voivat olla myös tyljä.

Pohjoisilla leveyksillä paistaakin. Sodankylän ihmettä ja elokuvan hohtoa ei nimittäin himmennä mikään.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Amy Taubin, Interview: Anna Zamecka. *Film Comment* 5.1.2019. Verkossa: filmcomment.com/blog/interview-anna-zamecka/
- 2 Vrt. myös Tytti Rantanen, Ei-sanallisen etsijä, kasvottomien kuvaaja – Haastattelussa Pirjo Honkasalo. *niin & näin* 2/2013, 6–10. Verkossa: netn.fi/artikkeli/ei-sanallisen-etsija-kasvottomien-kuvaaja-haastattelussa-pirjo-honkasalo
- 3 Viimeksi mainittu kohtaus on Vardan ja valokuvataiteilija JR:n yhdessä ohjaamasta dokumentista *Kasvot, kylät* (Visages villages, 2017), joka kuvaa heidän ympäristö- ja yhteisötaideprojektiaan – ja samalla kaksikon ystävyttä.
- 4 Verkossa: rogerebert.com/reviews/kings-and-queen-2005

JAAKKO BELT

Mark Jenkin, yhden miehen orkesteri

”Olen kontrollifriikki”, myöntää Mark Jenkin (s. 1976) naurahtaen. Brittiohjaaja on saapunut Sodankylään esittelemään jo Berliinin elokuvajuhlilla kiitosta niittänyttä kokeellista elokuvaansa *Bait* (2019). Tekoprosessi on ollut omaehtoinen. Jenkin kertoo kirjoittaneensa käsikirjoitusta vaiheittain 20 vuotta, kuvanneensa otokset 1970-luvun kaitafilmikameralla ja istuneensa yksin 10 viikkoa leikkaamassa elokuvan kasaan 5 kilometristä negatiiveja.

Ankaran mustavalkoisen ilmeen ja armottomien lähikuvien ohella huomio kiinnittyy elokuvan äänimaiseen, joka hyökyy katsojaa kohti vastustamattomasti kuin aallot. *Bait* on alun perin kuvattu kokonaan ilman ääntä. Kuvien rinnalle säveltämänsä minimaalisen *drone*-musiikin lisäksi ohjaajalla oli näppinsä pelissä myös jälkimmäisissä. Jenkin kertoo leikkaamisen lomassa dubbaavansa osan repliikeistä malliksi ja tekevänsä *foley*-raakaraidan – lopullisten versioiden toteuttamisen hän säästää sentään työkavereilleen. Äänityö auttaa Jenkinää rytmittämään leikkauksia ja tilkitsemään aukkoja kuvakerronnan kronologiassa. Hallittu äänimaailma toisaalta pelkistää nähtyä olennaiseen, toisaalta tuo katsomiskokemukseen syvyyttä.

Sodankylässä luomustaan ei esittele itsetietoinen *auteur* tai omiin ideoihinsa ihastunut teoreetikko. Elokuvanteko on Jenkinille käytännöllistä puuhaa, kokeellisuus omin päin ja omin käsin tekemistä. Ja hän muistaa haastatteluisia jakaa kiitosta myös kaiken mahdollistaville tekijätovereilleen. Laatusana *hands-on* luonnehtii

yleisemminkin letkeästi rupattelevaa ja tekemisistään jalat maassa jutustelevaa brittiohjaajaa.

Kokeellisuus yhdistyy *Bait*issa vahvasti paikallisuuteen. Englannin lounaiskulmassa itsekin asuva brittiohjaaja on sijoittanut tarinansa cornwallilaiseen satamakylään, joka on luotu yhdistelemällä saman alueen eri kuvauspaikkoja. Aiheen tasolla perataan törmäyskurssille joutuneita perinteistä kalastuselinkeinoja ja alustatalouden kiihdyttämää turismia. Kylässä kuulut repeytyvät juurtuneen yhteisön ja muualta tulevien, työväen- ja yläluokan sekä perinteestä kiinnipitävien ja muutokseen alistuvien välille. Tarina heijastelee paikallista todellisuutta ja muuttuvaa maailmaa myös henkilötasolla: kalastajaveljeksistä nuorempi säästää rahaa ostaakseen oman aluksen, siinä missä hänen isoveljensä on alkanut vetää isältä perityllä jollalla turistikierroksia.

Teoksen maine Brexit-elokuvana perustuu huvittavaankin itseään voimistavaan kierteseen. Samaan tapaan kuin Agnès Vardan Cléo kuuntelee taksimatallaan autoradiosta uutisia Algerian sodasta, *Baitin* jälkimmäisissä oli keittiökohtauksen taustalle lisätty pätkä radio-ohjelmaa, joka sattui käsittelemään Britannian EU-eroa, epäilemättä valtakunnan kuuminta puheenaihetta jälkituotannon aikaan. Berliinalen näytöksen tekstitys oli sitten tallentanut radiolähetyksen sanoiksi kankaalle. Toimittajat tarttuivat hanakasti polttavaan aiheeseen voimistaen ja alleviivaten alun perin taustalle jäävää hienovaraisempaa viestiä.

Bait ei kuitenkaan pelkisty päivänpolitiikaksi sen enempiä kuin sinällään yksinkertainen tarina typistyisi moraliteetiksi. Pikemminkin se luotaa pinnan alle kasautuneita yhteisön tunteita sekä sosiaalisen todellisuuden haarautuvia juonteita ja jännitteitä.

Ammattinäyttelijöiden lisäksi elokuvassa esiintyy ja avustaa ohjaajan läheisiä ja paikallista väkeä. Kaikkein hartaimmin Jenkin odottaakin *Baitin* Cornwallin ensi-iltaa: hänen kotikonnuillaan on kuulemma vanha kalasavustamo muutettu elokuvateatteriksi, jossa filmi esitetään kuluvana syksynä. Kansainvälinen suosio ja kriitikoiden keuhut varmasti lämmittävät, mutta Jenkinille paikallisten tuomio on lopullinen puntari ja tärkein mittari elokuvan onnistumiselle. Yleisö Lapinsuun 70-vuotiaassa elokuvateatterissa ainakin myhäilee lupaavasti.

Lue lisää

www.baitfilm.co.uk/
takeonecinema.net/2019/interview-with-mark-jenkin/

Kuva: Venni Ahlberg

TYTTI RANTANEN

Elegiaa ja ehdollisuuksia

65. Oberhausenin lyhytelokuvajuhlat

Tänä vuonna Oberhausenin perinteikkäiden lyhytelokuvajuhlien ohjelmarunkoa hallitsi venäläisohjaaja Aleksandr Sokurovin (s. 1951) mittava retrospektiivi. Katsaus oli tiettävästi jopa festivaalin historian laajin. Nähtävillä oli ohjaajan varhaistuotantoa, enimmäkseen lyhyttä ja keskipitkää, mutta toisaalta omana päivittäin pyörivänä erikoisnäytöksensä myös yli viisituntinen sotapäiväkirja *Duhovnye golosa* (Spiritual Voices, 1995). Mika Taanilan kuratoima Conditional Cinema oli tällä kertaa omistettu ”sanojen elokuvalla”, mutta ohjelman ”toinen vuosikatsaus” sisälsi myös viime festivaalin käyntiinpolkaisustaan jotain yhdessä kierrätettävää ja jotain vuoden varrella kasvanutta.

Aleksandr Sokurov on tullut tunnetuksi venäläisen taide-elokuvan kärkinimenä, joka jatkaa opettajansa Andrei Tarkovskin (1932–1986) perintöä painavien aiheiden ja runollisten kuvien syvällisenä sommitelijana¹. 60 teosta kattavalla kokonaistuotannollaan Sokurov on toki ehättänyt muodostaa aivan oman tyylin, johon mahtuu niin elokuvallista japonismia kuin rujan realistista tilannekuvaa Neuvostoliiton hajoamisesta kohti Jeltsinin Venäjää.

Sokurovin lukuisat eri elegiat luovat mietiskelevän sävyn retrospektiiviin. Paikoin raskaastakin viipylystä erottuu sähkökänä poikkeuksena Leningradin taitolaisluokkoulun opiskelijoiden onnistumisia ja pyllähdyksiä kalansilmälinsiin vauhdikkaasti haaliva *Terpenie Trud* (Patience Labour, 1985–1987). Tilaustyö ei miellyttänyt viranomaisia, kuten eivät muutkaan ohjaajan varhaisteokset. ”Oli aika, jolloin elokuvia ja niiden ohjaajia pidettiin valtionvihollisina”, toteaa ohjaaja pitkässä keskustelussa tutkija Marina Korenevan ja yleisön kanssa. Sokurovin on kuitenkin onnistunut pelastaa teoksensa suoranaishavainnollisuudelta, ja osa restauroitiin tänä keväänä parahiksi Oberhauseniin.

Kymmeneksi vuodeksi kiellettiin myös *Sonata dija Gittera* (Sonata for Hitler, 1979–1989), joka oli Sokurovin opintojen loppuvaiheen elokuvaleikkauksen opinäyte. Teos yhdistää Hitlerin henkilökulttiin liitetyn gestiikan tarkasteluun arkistokuvaa Stalinin ajoilta. Natsi-estetiikan ironisointi yhdistämällä siihen Bachin aave-maisen kevyttä huilumusiikkia tuntuu ratkaisuna hieman liiankin ilmeiseltä, mutta Sokurov kertoo halunneensa ymmärtää populismia, ihmisten kiinnittymistä yhteen johtajaan. Tämä on luonteva lähtökohta ohjaajalle, jonka akateeminen tausta oli historianopinnoissa. Alkuperäistä valintaa siivitti halu kehittyä ihmisenä, mutta Sokurov valistaa Oberhausenissa vain filologian opiskelun kehittävän todella.

Nuokkuva Jeltsin

Ennen mitään Hitlerin tai Stalinin myyttistä pahuutta on ollut ihminen valintojen äärellä. Sokurov tokaisee polun isoksi pahaksi ihmiseksi olevan pitkä: pahuuden luo on ryömittävä. On siis syytä valita huolellisesti taiteellinen kieli, jolla näitä historiallisia hahmoja kuvata. Sokurov itse on seurannut erityisen läheltä historian käännekohtaa, jossa neuvostojärjestelmä luhistui uuden ajan tieltä. Tätä murrosvaihetta kuvataan kahdessa haastatteluihin nojaavassa dokumenttelokuvassa Venäjän ensimmäisestä presidentistä Boris Jeltsinistä (1931–2007). *Sovetskaja elegija* (Soviet Elegy, 1989) ja *Primer intonatsii* (An Example of Intonation, 1991) ovat henkisesti hyvän matkan päässä 1990-luvun loppupuolen vodkanhuuruudesta karikatyyri-Jeltsinistä.

Neuvostoelegia kuvaa politbyroosta erotettua virkamiestä taitekohdassa, jossa Jeltsin ei tiennyt, mihin suuntaan hänen poliittinen uransa etenisi. Hänen tarkoituksenaan oli jättää entinen taakse, kuten monen muunkin entisen neuvostotoimijan. Vaan kuinka kävikään! ”Kukaan ei tiedä, miten johtaa maata, jossa on niin monta aikavyöhykettä”, lohkaisee Sokurov, mutta täsmentää vitsiä: ”Siksi niin moni poliitikko päätyy toimimaan ketterästi – ja erehtyy.” Historiallinen aika on jokaisen johtajan ristiriitainen kumppani. Politikointi punnitaan kyvyssä ennakoita tulevaa. Sokurov näyttää Jeltsinin hauraassa tilanteessa, jossa tähän ladataan kovia odotuksia muutoksen vauhdittamisesta. Jeltsinille oli ohjaajan mukaan selvää jo varhain, ettei hän pysyisi ajan vauhdissa, mutta tilanne Venäjällä oli sekava: kommunistit vaikuttivat yhä kulisissa vaikkeivät olleetkaan virallisesti vallankahvassa.

Sovetskaja elegija oli Sokurovin ensimmäinen Oberhausenissa palkittu teos. Ohjaaja solmii kohteensa osaksi poliittista historiaa antamalla Jeltsinille tilaa lähinnä alussa ja lopussa. Tukevan keskirungon muodostaa häntä edeltävien korkeiden neuvostovirkamiesten potrettien

jatkumo, kasvat vaihtuvat toisiin – joukossa on myös Otto-Wille Kuusinen. Olisi liioiteltua rakentaa ei-vielä-presidentistä Elballe karkotettu neuvosto-Napoleon, mutta Jeltsin ei ole myöskään Eino Leinon ”Elegian” (1908) rotkonsa rauhaan hiipivä kuoleva peto. Slaavilainen elegisyys tiivistyy kuviin, joissa Jeltsin istuu sisällä television äärellä kädet puuskassa karvalakki päässä ja myöhemmin nuokahtele keittiön pöydän äärellä.

Kaksi vuotta jäljempi kevättalvinen haastattelu *Primer intonatsii* sisältää tuoreen valtionpäämiehen tunteja (”Kaikki kieltävät lukevansa *Pravdaa*”). Mutta edelleen todistetaan myös usean minuutin hiljaisuuksia, joista presidentti saattaa havahtua esimerkiksi paheksumaan Naina-muurilta ketsuppia kyselevää lapsenlastaan. Viimeiset kahdeksan minuuttia elokuvasta ajetaan presidentin auton perässä. Lumi tienpenkassa on jo ruskeanharmaata, tuulilasi kurainen. On Venäjän aika.

Taito, rakkaus ja taide

Sokurov kertoo oman tekemisensä olevan sattumien ja suotuisten erehdysten summa. Häntä ei huoleta, etteivät hänen elokuvansa ole kaikille mieleen: ”Jos urheiluvirtaus sallitaan, minua ei pelota lisätä puntteihin painoja!” Enemmän askarruttavat eettiset ja esteettiset kysymykset, joita on välttämätöntä ratkoa. Esimerkkinä etiikan ja estetiikan yhteenkietoutuneisuudesta ohjaaja mainitsee Venetsian elokuvajuhlilla kultaisella leijonalla palkitun *Faustinsa* (2011), jossa ei säilytä monitulkintaisuuden useita kerroksia. Mutta yleisön löytymiseksi *Faustin* kaltainen elokuva olisi kaivannut mainostusta, joka kursailematta olisi tähdentänyt saksalaisen kulttuurin ja kirjallisuuden kauneutta, huokaa ohjaaja.

Omaa välinettään Sokurov ei mystifioi vaan kieläytyy pitämästä itseään ”mestarina”. Tähän ei ole syynä vain vaatimattomuus vaan näkemys, ettei todellisia mestareita voi esiintyä elokuvan saralla – vaan musiikissa ja kirjallisuudessa, joista varsinkin jälkimmäinen on opettanut paljon poikkeuksellisen monipuolisesta itseilmainsusta. Kuvataiteen parista hän mainitsee suosikeikseen Leonardo da Vincin (1452–1519), J. M. W. Turnerin (1775–1851) ja Caspar David Friedrichin (1774–1840). Sokurov linjaa taiteidenvälisyydestä:

”Elokuva ei itsessään riitä taiteellisen sisällön luomiseen: se on samalla niin nuori ja arrogantti taidemuoto. On löydetävä liittolaisia! Tärkein liittolainen minulle on kirjailija, sitten taidemaalari, kolmantena säveltäjä. Näiden kolmen veljeksien seurassa on turvallinen olo – mutta ilman näiden tukea suorastaan avuton!”

Eremitaasin divaaneja sekä öljymaalauksen ja pölyn tuoksua rakastava ohjaaja löysi rakkaan taiteen temppeleinsä ensi kerran sattumalta, hakeutuessaan paukkupakkasilla lämmittelemään saatuaan juuri pakit Lenfilmiltä. Eremitaasi tilasikin lopulta Sokurovilta elokuvan palatsiin useita paneeleja tulvavaaraa pelkäämättä maalanneesta Hubert Robertista (1733–1808), joka tunnettiin

lempi aiheensa mukaan ”Raunio-Robertina”. *Robert. Stashtlivaja Žizn* (Robert. A Fortunate Life, 1996) palkittiinkin Oberhausenissa, eikä ihme, sillä siinä missä Robertin paneeleista huokuu turhamaisuuden sijaan ”vain suuri taito ja hellä rakkaus arkkitehtuuria kohtaan”, kannattelevat Sokurovinkin elokuvaa juuri taito ja rakkaus. ”Raunioita voi katsella loputtomiin”, mutta niin voi myös elokuvaa raunioita esittävistä kuvataiteesta.

Raunioituneen ajan ja paikan äärellä ollaan myös koko festivaalilla viimeisinä näkemissani teoksissa *Elegija iz Rossii* (Elegy from Russia, 1992) ja *Soldatskij son* (Soldier’s Dream, 1995). Venäläinen elegia paikantuu 1900-luvun ensimmäisiin vuosiin, agraarin ja haparoivan urbaanin väliin. Teoksen alkua hallitsevat kärsivät kädet ja katkonainen hengitys, mutta lopulta päädytään tulvaveteen heijastuviin kirkkoihin, joiden kuvajaiset tuovat mieleen Dimitri Venkovin uljaan ylösalaisteoksen *Gimny Moskoviin* (The Hymns of Muscovy, 2017). Nukkuvan imeväisen tuhina valkokankaalla sekoittuu näytöksessä *ciné*narkoleptikoiden rauhaisaan rohinaan. Sokurovin teosten äärellä voi oleskella kuin Jeltsin karvalakissaan ja toppatakissaan, tai sitten kevyemmin.

Unenomaisuuteen kietoutuu myös kuolemanvaaraa ja pastoraalia sekoittava ”Sotilaan uni”. Koen kevyen ”Torille!”-tunnelatauksen, kun nuoren sotilaan lepo hetken ilmestyy Hugo Simbergin *Haavoittunut enkeli* (1903). Enkeliä kantavien poikien olemuksesta välittyvät huolenpito ja jaettu syyllisyys tulevat samalla sinetöineeksi koko laajan Sokurov-kattauksen, palkitsevaksi lopuksi.

”Mä näin sut viime vuonna Lichtburgissa...”

Mika Taanilan kuratoima, elokuvamuodon ehdollisuuksille tilaa raivaava Conditional Cinema oli tänä keväänä kolmevuotisen taipaleensa puolimatkan krouvissa. Jo viime vuonna konditionaalisuuksiin kontribuoineet Peter Miller (s. 1978) ja Manuela de Laborde (s. 1989) jatkoivat ylijäisiä ja -vuotisia tutkimuksiaan, mutta muutoin tämän vuoden teema oli ennen kaikkea sanallisuuteen tukeutuva elokuva. Lyhytelokuvaväkeä ei kahdesti tarvinnut houkutella Speech Karaoke Action Groupin elokuvapuheista rakennetun puhekaraoken kimppuun. Kun joko sisä- tai ulkoelokuvallisiin kohokohtiin tai kimmastumisiin liittyviä purkauksia kuunteli milloin eläytyen, milloin takeltelevemmin esitettyinä, oli yllättävää huomata, että vihapuheet ja raivonpurkaukset olivat enemmän uuvuttavia kuin legendaarisia. Affirmaatio paljastui ajattomaksi, ja Aki Kaurismäen ylistävät sanat Ozusta kuultiinkin niin englanniksi kuin (saksalaisponnistuksena) suomeksi. Kuulijana kohokohtani oli nauttia osuvan eteerisesti juuri oikealla aksentilla hönkälly Werner Herzogin puhe viidakon rivoudesta Les Blankin dokumenttielokuvasta *Burden of Dreams* (1982).

Peter Millerin filminauhateos *This Thing Connecting Us* jatkoi kehkeytymistään ja kelautumistaan, kun Miller projisoi valkokankaalle taltiointinsa edellisvuoden ylei-

söstä hipelöimässä katsomossa kulkevaa filminauhaa – samalla kun tämänvuotiset läsnäolijat saivat myös oman osansa kädestä käteen kulkevasta selluloidiseitistä. Tämän totaalisen taktiilikuvan kiertäessä penkkiriveiltä takaisin Millerin luo huomasi sen olevan myös festivaalieditiosta toiseen ”meitä yhdistävä juttu”: tunnistin Lichtburg-Filmpalastin kankaalta edellisvuoden yleisöstä ensin pomoni, sitten hyvän ystäväni. Ilta otti musiikillisen kääntein Millerin soittaessa thereminiä rullalle ke-lautuvalla filminauhalla. Filmi tosin sumppuuntui kela-ressa – kuin elämä itse. Teräväksi lopuksi todellisuus animoitui ponteavaa rumpalointia ja välkyntää yhdistävässä performanssissa *Frames per Second*.

Fiktio, huimaus ja tuuli

Manuela de Laborde viime keväänä saviveistoksiin istuttamat sammalfiktiot olivat kasvaneet luotettujen ruhrilaisten hellässä huomassa. Ensi vuonna nähtävää kokonaista lyhytelokuvaa odotellessa nyt kuultiin de Laborde runollisia merkintöjä teoksen kasvusta ja kasvukivuista. Nuori meksikolaisohjaaja pitää prosessista päiväkirjaa vasemmalla kädellä, jotta myös kirjoitus olisi hidasta kuin sammaloituminen². *Ficciones*issa ollaan fiktion esihumanististen lähteiden tykönä: kaiken perusta on kivi ja hennonvihreä kasvusto, mutta silti myös kokemus ja henkilökohtaisuus, jos kohta hidastettuna, vieraannutettuna, osittain yli sutattuna.

Hauraalla tavalla *Ficciones* tuntuukin edustavan nimenomaan elokuvaa, jonka lähtökohdat ovat tuottavuuden sijaan kivessä, kasvissa, ”kielen ja mielen elävyydessä ja kuolevaisuudessa”³. Tekijän mieli on kasvualusta fiktiolle, jollekin värisevälle, joka valtaa sijaa todelta. Kun de Laborde kehottaa olemaan luopumatta kasvun ajatuksesta, on selvää, että nyt ei puhuta talouskasvusta vaan orgaanisesta aineksesta, joka sekään ei etene vailla painetta ja hankausta, vihreitä arpia, neuvottelua tilasta.

Tämän vuoden viimeinen Conditional Cinema -istunto edusti muodoltaan perinteisempää elokuvanäytöstä, mutta sisältö kiinnittyi ehdottomasti Taanilan sanallisuuden painotukseen. Hirakawa Youkin lyhytelokuva *The Better Way Back to the Soil* (2017) on proosaruno, joka muodostuu mustan ruudun alareunaan ilmestyvistä kadonneiden elokuvien nimistä. Yhtäkään näistä teoksista emme siis voi enää nähdä, mutta peräkkäin sommiteltuna voimme saada jotain uutta tilalle, ehdotuksen kertomukseksi.

Marguerite Durasin pitkä elokuva *Le Camion* (1977) puolestaan kyseenalaistaa finitiin teosmuotonsa samantien. Elokuvassa Duras ja nuori Gérard Depardieu lukevat pöydän ääressä neutraalisti ääneen käsikirjoitusluiskoja. ”Onko tämä elokuva?” ”Tämä voisi olla elokuva.” Varsinaisen kertomuksen päähenkilöitä, rekkauskia ja liftarimuoria, emme koskaan näe. Toisen rekkauskun mainitaan nukkuvan koko elokuvan ajan, joten hänellä ei ole tämän maininnan lisäksi mitään muuta eksistenssiä. Durasin keinojen suhteellinen köyhyys auttaa vapauttamaan sekä kuvan että äänen elokuvallisen

Manuela de Laborde.

koherenssin vaatimuksista: kumpikaan ei saa hallitsevaa asemaa ylitse toisen⁴.

Alun perin Duras heijasteli *Le Camion*in välirikkoa Ranskan kommunistisen puolueen kanssa. Elokuvan liftarinaisen toisteleva ”Menköön maailma hävitykseensä, se on ainoa politiikka” (*Que le monde aille à sa perte, c’est la seule politique*) on kuitenkin aivan viime vuosina alkanut kaikua huolestuttavan ajankohtaisia sävyjä. Ranskaksi toivotus on subjunktiivissa, joka konditionaalinen tavoite on irreaalinen tapaluokka – sen sisältö ei siis ole vielä tapahtunut.

Ei kuitenkaan pidä unohtaa kaikkia ehdollisuuksien oheen tipauteltuja toteamuksia, kuten yhtä aikaa huolettomalta ja lopulliselta kuulostavaa heittoa *Karl Marx, c’est fini*. ”Naisen banaaliudessa on jaloutta”, kuvaa kirjailija henkilöahmoaan, mutta voisi yhtä hyvin luonnehtia omaa puheenparttaan. Tällaiset summaukset ovat kuitenkin vain minimalistisen tyylin pintaa, jonka takana ”sanojen kirkkaus on jo hämärtynyt”. Liftarinainen, lenkki Durasin vaeltavien naisten jatkumossa, sanookin (tai käsikirjoituksen mukaan *olisi voinut sanoa*): ”Pääni on täynnä huimausta, huutoja ja tuulta.” Sama tuuliko huimaa Euroopan kolkkoikoiksi taantuneilla teollisuuspaikkakunnilla? Ensi vuoden Conditional Cinema -teema on kuulemma ”turha ihminen”.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Tarkovskin perillisistä ks. Nick James, *The Tarkovsky Legacy*. *Sight & Sound*. No. 11, 2015. Verkossa: bf.org.uk/news-opinion/sight-sound-magazine/features/deep-focus/tarkovsky-legacy
- 2 Muistiinpanot ovat luettavissa verkossa: manueladelaborde.com/ficciones/
- 3 Ks. Antti Salminen & Tere Vadén, *Elo ja energia*. niin & näin, Tampere 2018, 13.
- 4 Ks. Leslie Hill, *Marguerite Duras. Apocalyptic Desires*. Routledge, London & New York 1993, 112–113.

JOUNI AVELIN

Mielekäs elämä on elämä täynnä mieltä

Elokuussa *The Guardian*issa Jonnie Wolf arvostelee Ronald Purserin teoksen *McMindfulness. How Mindfulness Became the New Capitalist Spirituality* (Repeater, 2019)¹. Amazonissa on myynnissä yli 100 000 kirjaa, joiden nimessä *mindfulness* esiintyy tavalla tai toisella. ”Tietoisuustaitoa” tarjotaan ruokailuun, vanhemmuuteen, johtajuuteen, rahoitukseen tai vaikkapa koiranomistajuuteen. Mielenrauhaan voi pyrkiä milloin ja missä tahansa. Kärsimyksistä yritetään Purserin sanoin vapautua ”kouluissa, liikeyrityksissä, sairaaloissa, hallinnossa ja jopa armeijassa”.

Ahdistus, stressi, kiire, unettomuus, kaikenlaiset epäperäiset tykytykset – oikealla tekniikalla ne voi heivata menneisyyteen. Kyse ei siis ole mietiskelystä vaan todellakin *tekniikasta*, tai pikemminkin mietiskelykin on tekniikkaa. Kuten kaikelle tekniikalle, sillekin on ohjeensa. Kuten kaikki ohjeet, ne voidaan painaa paperille (ja myydä). Omalla erityisellä tavallaan *mindfulness* on siis kaikkialle tunkeneen asiantuntijakulttuurin kukkanen...

...tai rikkaruoho. Purserin kritiikki on tiivistettävissä seuraavasti: *mindfulness* on teollisuutta, ja sen mukaan vika on korvien välissä. Keskity itseesi (toisen johdolla), unohda toinen (ja muut). Buddhalaiseen perinteeseen etiikka taasen kuuluu erottamattomasti. Teollinen *mindfulness* ei siis ole buddhalaisuutta.

Huumoriakaan ei unohdeta. Purser lainaa *The New York Times*in taloustoimittajaa David Gellesia, joka on kolumneissaan viljellyt tietoisuustaitoa vähän joka suuntaan (”tietoisuustaito veroilmoituksissa, kuntosalilla, lääkärin vastaanotolla, metrossa...”). Mitään yhteiskunnallista muutosta ei tarvita. Gellesin sanoin: ”Me elämme kapitalistisessa

taloudessa, eikä tietoisuustaito voi muuttaa sitä.”

Purserin kritiikki ei tosin ole erityisen uutta. *McMindfulness*in alkupuolella hän mainitsee Slavoj Žižekin artikkelin ”From Western Marxism to Western Buddhism”. Žižek toteaa, että ”läntinen buddhismi on vakiinnuttanut asemansa globaalien kapitalismin hegemonisena ideologiana”. Purser tosin korvaa lainauksessaan ”läntisen buddhismia” *mindfulness*illa, vaikka Žižek viittaa yleisemmin *new agen* ”aasialaisiin” vaikutteisiin.²

Ehkä Purserin olisi kannattanut tutustua Žižekin näkemyksiin hiukan viitseliäämmin. Vuonna 2012 Žižek sanoi EGS:n luennollaan, ettei hänen tietääkseen valtaosa buddhalaisista harjoista minkäänlaista mietiskelyä. Heille kyse on moraalista – käskyistä ja säännöistä – eikä ”mietiskelylle” ole tuossa kaikessa minkäänlaista tilaa.³

Teoksensa *For They Know Not What They Do. Enjoyment as a Political Factor* (2008) toisen laitoksen esipuheessaan Žižek jopa toteaa, ettei läntistä buddhismia ja ”alkuperäistä” itämaista versiota voi enää erottaa toisistaan tai asettaa vastatusten. Zenbuddhismistakin on riisuttu kaikki ”henkinen” – ei kuolemanjälkeistä elämää, henkiä tai jumaluuksia, jälleensyntymää tai minkäänlaista pelastusta. Zensoturi on yhtä miekkansa kanssa, hän ei kajoa mihinkään, kaikki vain tapahtuu.⁴

Buddhalaisuudesta on turha etsiä mitään ”todellista minuutta”, sillä sen mukaan sellainen on pelkkää kuvitelmaa ja humpuukia⁵. Tämä yhdistää myös buddhalaisuutta ja psykoanalyysia, vaikka erojakin piisaa: nirvana on mielihyväperiaatteen äärimmäinen ilmaisu, kuolemanvietti puolestaan mielihyväperiaatteen äärimmäinen vastakohta⁶. Kuolemanvietti on osana kaikissa vieteissä, ja se pyrkii kohti nautintoa, johon kuuluu erottamattomasti kärsimys⁷.

Ja sikäli kuin *mindfulness* tai *new age* käyvät yksiin kapitalismin

kanssa, koska ne kääntävät yksilöitä pois toisistaan, jää vielä kysymys, miksi kaikki tämä onnistuu niin mainiosti juuri tässä talousjärjestelmässä? Siksi, että kapitalismi on ahmaissut liberalismia, eikä yhtä tahdo saada ilman toista. Kuten Terry Eagleton toteaa teoksessaan *Miksi Marx oli oikeassa* (2012):

”Kapitalismin olemukseen kuuluu, että se sumentaa erotteluja, romuttaa hierarkioita ja sekoittaa umpimähkäisesti yhteen mitä erilaisimpia elämämuotoja. Kun tulee kyse siitä, ketä tarkkaan ottaen pitäisi riistää, järjestelmä on ihailtavan tasa-arvoinen. Se on yhtä hierarkioiden vastainen kuin hartain postmodernisti ja yhtä avokätisen kaiken salliva kuin hurskain anglikaaninen kirkkoherra. Se haluaa innoissaan, ettei todella kukaan jää ulkopuolelle.”⁸

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Jonnie Wolf, *McMindfulness* by Ronald Purser; *Mindfulness* by Christina Feldman and Willem Kuyken – review. *The Guardian* 6.8.2019. Verkossa: theguardian.com/books/2019/aug/06/mc mindfulness-ronald-purser-mindfulness-christina-feldman-willem-kuyken-review
- 2 Slavoj Žižek, *From Western Marxism to Western Buddhism*. *Cabinet* 2/2001. Verkossa: cabinetmagazine.org/issues/2/western.php
- 3 Slavoj Žižek, *The Buddhist Ethic and the Spirit of Global Capitalism*. Luento, The European Graduate School, 10.4.2012. Verkossa: zizek.uk/the-buddhist-ethic-and-the-spirit-of-global-capitalism/
- 4 Slavoj Žižek, *For They Know Not What They Do. Enjoyment as a Political Factor* (1991). Uud. laitos. Verso, Radical Thinkers, London, 2008, xliii, xlv.
- 5 Slavoj Žižek, *Less Than Nothing. Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism*. Verso, London 2012, 129.
- 6 Sama, 132.
- 7 Dylan Evans, *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. Routledge, London 1996, 33, 91, 92.
- 8 Terry Eagleton, *Miksi Marx oli oikeassa* (Why Marx Was Right, 2011). Suom. Petri Stenman. Like, Helsinki 2012, 168.

SINI MONONEN

Ilmastonmuutos ja identiteettipolitiikka

Venetsian biennaalissa esiin nousivat toiseuden kokemukset

Joka toinen vuosi järjestettävä pääasiassa nykytaiteeseen keskittyvä Venetsian biennaali on yksi kansainvälisen taidemaailman kohokohdista. Alkunsa vuonna 1895 saanutta näyttelyä on järjestetty sotien aiheuttamia katkoksia lukuun ottamatta lähes yhtäjaksoisesti. Läpi historiansa se on profiloitunut tapahtumana, jonne jokainen maa pyrkii tuomaan kansallisesti ja kansainvälisesti korkeatasoisimpana pitämäänsä taidetta.

Biennaali jäsenyy Giardinin paviljonkipuistossa ja Arsenalen vanhalla sotilasalueella sijaitseviin maapaviljonkeihin sekä päänäyttelyyn. Kaupungissa vaeltava voi poiketa myös *off-site*-kohteisiin, jotka sijaitsevat varsinaisen biennaalialueen ulkopuolella. Sieltä löytyy myös tämän vuoden parhaan paviljongin Kultaisella Leijonalla palkittu Liettuun oopperaperformanssi *Sun & Sea (Marina)*. Suomen edustukset ovat tuttuun tapaan Giardinilla Aalto-paviljongissa sekä Pohjoismaisessa paviljongissa, jonka kuratointivuoro oli tänä vuonna niin ikään Suomella¹. Suomi on kahdella edustuksellaan tapahtumassa poikkeus.

Imperialistisen maailman peruja oleva biennaali nojaa monessa suhteessa edelleen vanhaan maailmanjärjestykseen. Tämä näkyy erityisesti Giardinilla, jonka paviljonkipuistossa vanhat suurvallat kuten Britannia ja Ranska seisovat paraatipaikoilla samalla kun monella kansalla ei ole Venetsiassa lainkaan edustusta. Tänä vuonna debyyttinsä teki neljä maata: Malesia, Madagaskar, Pakistan ja Ghana, joista viimeksi mainittu keräsi jo avajaispäivien aikana runsaasti kiitosta Arsenalessa sijaitsevalla kokonaisuudellaan.

Kiinnostavia aikoja

Venetsian biennaalin päänäyttelyn kuraattorina toimi tänä vuonna Lontoon Hayward-gallerian johtaja Ralph Rugoff. Rugoff valitsi näyttelyn ja samalla koko biennaalin otsikoksi ”May You Live in Interesting Times”. Legendan mukaan tämä on kiinalainen kirous. Biennaalikatalogin esipuheessa Rugoff viittasi länsimaisiin kirjoittajiin kuten Arthur C. Clarke ja Hillary Clinton, jotka ovat viljelleet fraasia vilkkaasti. Lausahdus itsessään on kuitenkin orientalistinen. Siinä missä kiinalainen

kulttuuri ei tunne tällaista kirousta, länsimainen katse näkee kiinnostavan elämän toivottamisen kaukaisessa kulttuurissa epäonnea tuottavana. Toisia kohtaavan onnettomuuden ja tragedian eksotisointi ei ole taidemaailmalle vierasta. Maailmanpolitiikan kommentointi taittuu nykytaiteessa usein banaaliksi ja hyväksikäyttäväksi visuaaliseksi retoriikaksi. Nykytaiteen suurtapahtuman kontekstissa kiinnostavuus viittaa myös taidemaailmaan kykyyn generoida alati kasvavaa taidepuheen vyyhtiä: peilitalo tuottaa yhä uusia heijastuspintoja ja tulokulmia maailmanpoliittisiin kysymyksiin.

Yhdysvaltaistaustainen Rugoff kuratoi erityisen paljon identiteettipoliittisia teoksia. Päänäyttelyssä esillä ovat rodullistettujen identiteettikokemukset. Tällaista näkökulmaa edusti myös parhaan taiteilijan Kultaisen Leijonan saanut Arthur Jafa (Yhdysvallat, s. 1960), joka hyödynsi teoksessaan *The White Album* (2019) internetistä kuratoituja videopätkiä. Aikaisemmin muun muassa Solangen musiikkivideoita ja Spike Leen elokuvia kuvanneen Jafan teos on jouhevasti etenevä internet-ryönän kavalkadi. *The White Albumin* sisäinen ristiriitaisuus heijastelee monitahoisesti verkon vihapuhetta ja puhujien motiiveja – järkevää syytä tai koherenttia tarinaa väkivaltaisille purkauksille on mahdoton jäljittää verkon kaotisuutta heijastavasta teoksesta.

Päänäyttelyn erikoisuutena oli Rugoffin päätös sijoittaa kaikilta päänäyttelyn taiteilijoilta teoksia sekä Giardiniin että Arsenaleen. Osa taiteilijoista teki valinnan tuoda samankaltaiset tai jopa samat teokset molempiin paikkoihin. Toiset, kuten Kiasmassakin Ars 17 -näyttelyssä nähty Ed Atkins (Iso-Britannia, s. 1982), trollasivat suuruuden odotusta vaatimattomilla panoksilla. Atkinsin Kiasmassa ollut videoteos *Ribbons* (2014) antoi aihetta odottaa taiteilijalta näyttävyyttä ja oivaltavaa kerrontaa. Giardinilla Atkinsin *Bloom*-sarjan (2018) kevyet printit

Liettuan paviljonki, *Sun & Sea (Marina)*. Kuva: Andrea Avezzù / La Biennale di Venezia.

ovat kuitenkin jo kansainvälisellä kentällä vakiintuneelta taitelijalta lähes ylimielisen helppo ratkaisu. Tasapainoisesti molemmissa näyttelylokaatioissa onnistuivat kuitenkin monet. Muun muassa Njideka Akunyili Crosby (Nigeria, s. 1983) kollaasimaiset maalaukset vangitsivat Giardinilla yhdessä Arsenalessa sijaitsevien monokromaattisten muotokuvien kanssa.

Identiteettipoliittikka Giardinissa ja Arsenalessa

Giardinin sokkeloinen näyttelytila jakautuu luontevasti eri saleissa temaattisiksi kokonaisuuksiksi. Rakennuksen sydäimestä löytyy kokonainen väkivaltahuone, jota halkoo Teresa Margollesin (Meksiko, s. 1963) muuri-installaatio *Muro Ciudad Juárez* (2010). Muuri kommentoi paikallista ja kansainvälistä poliittista väkivaltaa. Ciudad Juárez on Meksikon ja Yhdysvaltain rajalla sijaitseva miljoona-

kaupunki, jonka laidoilta Margolles on kerännyt muurin palat. Niissä näkyvät ampumisjäljet kertovat Meksikon huumesodasta ja kommentoivat Trumpin turvallisuuspolitiikkaa. Kenties koko biennaalin yksi Instagram-ystävällisimmistä töistä oli Margollesin teoksen lähelle sijoitettu Sun Yuanin (Kiina, s. 1972) ja Peng Yun (Kiina, s. 1974) mekaaninen robotti. *Can't Help Myself* (2016) näyttää ”siivoavan” verta lasisessa kopissa kiusallisella tarmolla.

Arsenalessa päänäyttelyn mieleenpainuvat hetket koettiin Shilpa Guptan (Intia, s. 1976) ääntä ja tekstiä yhdistävän installaation äärellä. Guptan installaatio *For, In Your Tongue, I Cannot Fit* (2017–2018) on sadan poliittisten mielipiteidensä vuoksi vangitun runoilijan ääneen luettuja tekstejä 600-luvulta tähän päivään. Neil Beloufan (Ranska, s. 1985) *Global Agreement* (2018–2019) on niin ikään moniääninen poliittinen teos, joka koostuu eri maissa palvelevien nuorten sotilaiden Skype-haastatteluista.

”Yleisö katsoi esitystä tilaa kiertävältä parvelta – kuin jumalat tai rannan yli lentävät matkustajat.”

Suomessakin Kiasman viidennessä kerroksessa talvella 2017–2018 nähty Korakrit Arunanondchai (Thaimaa, s. 1986) oli toteuttanut Arsenaleen yhdessä Alex Gvojin (Yhdysvallat, s. 1984) kanssa kolmekanavaisen videoinstallaation, joka yhdisteli taiteilijan hyljälleen pois lipuvien isovanhempien tarinaa Thaimaan luolapoikien kohtaloon ja mytologiaa tutkivaan performanssitaitteeseen. *No History in a Room Filled with People with Funny Names* (2018) yhdisti rave-estetiikkaa dokumentaariseen materiaaliin.

Kuumeneva planeetta

Rugoffin tematisoima ”kiinnostava aika” sivuutti päänäyttelyssä yllättävällä tavalla lähes kokonaan ilmastonmuutoksen. Venetsiassa planeetan lämpeneminen on kuitenkin läsnä itsestään selvästi: kuoleman kaupunki huojuu meren päällä samalla, kun taidemaailman toimijat lentävät ja risteilevät seurapiiritapahtumaan planeettamme eri kolkista. Yksi selkeimmin ilmastonmuutosta käsittelevistä paviljongeista oli Pohjoismainen paviljonki. Norjalaisen Sverre Fehnin suunnittelema ja vuonna 1962 valmistunut paviljonki on yksi Giardinin kauneimmista rakennuksista. Yhteisönsikon ”Weather Report: Forecasting Future” alla valoisassa ja ulkoilmaan avautuvassa tilassa nähtiin teoksia nabbteeriltä (Suomi, Maria Teeri, s. 1985 ja Janne Nabb, s. 1984), Ane Graffilta (Norja, s. 1974) ja Ingela Ihrmanilta (Ruotsi, s. 1983). Paikallisia materiaaleja työskentelyssään suosiva nabbteeri oli pystyttänyt paviljongin viereen geodeettisen kupolin, jonka sisään asetettu oksisto tarjosi suojaan alueen hyönteisille ja ohjasi katseen paviljonkitilan ulko-

puolelle. Siinä missä nabbteerin kokonaisuus punoi yhteyttä näyttely-ympäristöön, Graffin teokset ammensivat 1970-luvun ympäristökriittisyydestä käsittelemällä planeetaarista hätätilaa sairauden metaforilla Susan Sontagin hengessä. Pohjoismaisen paviljongin ollessa esteettisesti suhteellisen yhtenäinen kokonaisuus, Aalto-paviljongin näyttely kulkee biennaalin trendejä vastavirtaan: *Miracle Workers* -kollektiivi on tuottanut tekstipainotteisen ja taiteen tekemisen prosessiin keskittyvän kokonaisuuden, joka vaatii katsojalta aikaa ja paneutumista avautukseen².

Liettuan paviljongin palkittu ilmastoteemainen oopperaperformanssi onnistui kiinnittämään ilmastonmuutoksen monipuolisesti taidehistoriallisiin teemoihin, nykytaiteen käytäntöihin ja Venetsian kaupunkiin. Kollomelletoista äänelle sävelletty esitys käsittelee antroposeenia runollis-minimalistisella oopperalla. Kuorosta ja avustajista koostuva esiintyjäryhmä on asettunut teoksessa entisen sotilaskasarmen tiloihin hiekalle viettämään kesäpäivää. Yleisö katsoi esitystä tilaa kiertävältä parvelta – kuin jumalat tai rannan yli lentävät matkustajat. Raukea esitys oli kuin elävä taulu. Taidehistorian kylpijäteema ja miellyttävän kesäpäivän kuvasto olivat ristiriidassa oopperan libreton kanssa. Varakas maailman meriä pojalleen esittelevä äiti, yllirasittunut työhöly, tulivuoren purkauksen vuoksi Lontoossa jumissa oleva ja siellä toisensa tavannut nuoripari, maailman tilaa pohtiva filosofi sekä puolisonsa Aasiassa sukellusonnettomuudessa menettänyt seireeni valittivat omaa ja planeetan kohtaloa minimalistisissa pienoisaarioissa. Nuorten tyttöjen duetto, ”Sister’s Song”, on valitus kuolevaisuudesta: ”Itkin niin kun opin, että mehiläiset putoavat joukoittain taivaalta ja niiden mukana kaikki maailman kasvit kuolevat. Itkin niin, kun ymmärsin, että olen kuolevainen, että jonain päivänä kehoni vanhenee ja kuihtuu, enkä näe, tunne tai haista enää koskaan...”³. Tyttöjen valituksessa kuolematomuutta etsitään teknologiasta ja 3D-tulostimista. Kun äiti unohtaa laitteen päälle, sisarukset tulostavat sillä itse elämän: korallit, eläimet, perheenjäsenet, ravinnon ja itsensä.

Viitteet

- 1 Pohjoismaisen paviljongin kuratoivat museujohtaja Leevi Haapala sekä kuraattori Piia Oksanen nykytaiteenmuseo Kiasmasta.
- 2 Kollektiivin jäseniä ovat kuraattori Bonaventure Soh Bejeng Ndikung, avustavat kuraattorit Giovanna Esposito Yussif ja Christopher Wessels, tilasuunnittelija Lorenzo Sandoval, vapaa kirjoittaja ja kansalaisaktivisti Maryan Abdulkarim, kirjoittaja ja elokuvantekijä Khadar Ahmed, kirjoittaja ja elokuvantekijä Hassan Blasim, koreografi Sonya Lindfors, taiteilija ja aktivisti Outi Pieski, nykytaiteilija Leena Pukki, nykytaiteilija ja aktivisti Martta Tuomaala, kuvaaja Christopher L. Thomas sekä tarinankertoja Suvi West.
- 3 ”I cried so much when I learned bees are massively falling from the sky. And with them all the world’s plant life will die. I cried so much when I understood that I am mortal, that my body will one day get old and wither. And I won’t see or feel or smell ever again...”. ”Sister’s Song” oopperaperformanssista *Sun & Sea (Marina)*, libretto Vaiva Grainytė, sävellys Lina Lapelytė, ohjaus Rugilė Barzdžiukaitė. Liettuan paviljonki.

HANNA HYVÖNEN

Harppi, viivain – ja virkkaava robottikäsi?

Helsingissä järjestettiin kesäkuussa Diderot Mathematical Forums -sarjan konferenssi, jossa haettiin matematiikan yhteyksiä arkkitehtuuriin. Arkkitehdit eivät epäroineet osoittaa luovasta työstään matemaattisuuksia. Mutta lieneekö arkkitehtuurista enää matemaattisten oivallusten ruokkijaksi?

Matematiikalla ja arkkitehtuurilla on molemmilla juurensa antiikin geometriassa. Geometrian nimi viittaa tieteenalan alkuperään maan mittauksessa (kreik. *gē* + *metria*), jota tarvittiin esimerkiksi paikan rajaamiseen rakennuksille. Tässä arkisessa mittojen määrityksessä lienee pohjapiirustustenkin lähtökohta. Renessanssissa pohjapiirustus, julkisivu ja leikkaus alettiin ymmärtää geometristen operaatioiden toisiinsa järjestelmällisesti sitomina kuvauksina, ja ne iskostuivat arkkitehtien ammattikunnan keskeisiksi työvälineiksi. Geometrisia haasteita riitti piirustusten hiomisessa ja rakenteiden toteutuksessa, kun tavoitteena olivat vaikkapa mutkikkaat holvimuodot mittoihin sahatuista murikoista.¹ Maanmittauksen ja rakentamisen tarpeet suuntasivat projektiivisten menetelmien kehitystä vuosisatojen ajan, vaikka geometriatiede lopulta kasvoikin ulos euklidisista lähtökohdistaan ja kolmesta ulottuvuudesta.

Arkkitehtuurin geometriset mahdollisuudet ja rajoitteet puhuttivat Forum on Mathematics and Architecture -tapahtumassa Metsätalolla. Osa luennoista toteutettiin kuva- ja ääniyhteydessä kahteen muuhun konferenssikaupunkiin Portoon ja Prahaan. Konferenssi jatkoi Euroopan Matemaattisen Yhdistyksen vuonna 1996 aloittamaa sarjaa, joka kartoittaa matematiikan yhteyksiä muuhun kulttuuriin.

Tilakuvitelmia

Arkkitehti Philip Tidwell otti avauspuheenvuorossaan vauhtia imaginaariluvun käsitteestä eritellessään tilan kuvaamisen mahdollisuuksia. Tidwellin mukaan uudenlaisia piirustusmuotoja kehitelleet ja geometrisen hahmotuksen käytäntöjä koetelleet arkkitehdit ovat etsineet ”imaginaarista tilaa”. Hän pyrki näin viittoilemaan johonkin, mikä ei vielä täsmenny käyttökelpoisiksi lähtökohdiksi suunnittelulle mutta mahdollistaisi silti ennen näkemättömän arkkitehtuurin kajastelun. Irtautuminen vakiintuneiden tilan kuvaamisen tapojen puitteista on kuitenkin tavattoman vaikeaa. Ei ole selvää, tarjoavatko Tidwellin esittelemät arkkitehtuurifantasiat kuten Daniel Libeskindin *Micromegas*-sarjan (1979) piirustukset tila-

lisen ajattelun uudistuksia vai vain epäsovinnaisia muotoasteita vanhoissa perspektiivisissä puitteissa².

Arkkitehtuurin uudistusliikkeissä on toistuvasti pyritty määrittelemään uudelleen suhde geometriaan ja suunnitelmien esittelyn tekniikoihin. 1900-luvun modernismissa eli vahva epäluulo piirustuksia kohtaan. Arkkitehtuuri oli vasta alettu ymmärtää *tilan* taiteena, ja kuvat näyttäytyivät monelle pakollisena pahana, joka asettui arkkitehdin idean ja koetun tilan väliin uhaten turmella molemmat. Kanonisoitujen modernistien teoksia onkin totuttu ylistämään piirustuksien kuvaamatomiksi. Fenomenologisesti virittyneessä arkkitehtuuritutkimuksessa piirustuksen vaaroja on tulkittu myös teknokraattisina: kun deskriptiivisestä geometriasta juontuvat teknisen piirustuksen menetelmät mahdollistivat suunnitelmien yksiselitteisen ja tehokkaan tulkinnan esimerkiksi elementtitehtaalla tai työmaalla, piirtäminen latistui ja välineellistyi tuotantotekniikaksi.³

3D-geometriasta robotiikkaan

Käsitys piirtämisen merkityksestä jakaa edelleen arkkitehteja, mutta uusissa asetelmissa. Rakennusalalla on hiljattain voimistunut usko rakentamisen kolmiulotteiseen tietokoneavusteiseen hallintaan perinteisten piirustusten syrjäyttäjänä.⁴ Piirustuksista haikailevatkin nykyään eroon ennen muita digitaalisista uutuuksista intoutuneet arkkitehdit, ja teknologiakriitikot päätyvät puolustamaan piirtämistä.

Monissa konferenssin puheenvuoroissa matematiikan ja arkkitehtuurin nyky-yhteyksiä haettiin ohjelmointia hyödyntävästä niin sanotusta parametrisesta suunnittelusta⁵. Sen näyttävimpiä sovelluksia lienevät suuret kumpuilevat kuorirakenteet kuten lasikatot, jotka on toteutettu toistensa kaltaisista mutta muuntuvista ja vaihdellen toisiinsa liittyvistä osista. Vielä muutama vuosikymmen sitten tällaisten rakenteiden lujuustekninen ja geometrinen määrittely olisi käynyt liian vaivalloiseksi, mutta nykyään laskenta onnistuu tietokoneille ulkoistamalla. Vain aniharvat arkkitehdit pystyvät kuitenkin kirjoittamaan rakenteiden laskentaan käytettäviä ohjelmia. Arkkitehtien ei useinkaan tarvitse ymmärtää mitään matemaattisista menetelmistä, joihin perustuen suunnitteluohjelma tuottaa

rakennevaihtoehtoja tai laskee näytölle perspektiivikuvia – suunnittelussa kellutaan muiden luomien algoritmien varassa. Tässä mielessä 2000-luvun lennokas arkkitehtuurigeometria ei merkitse matematiikan ja arkkitehtuurin uutta lähentymistä, pikemmin päinvastoin.

MIT:ssa arkkitehtuuria opettava Axel Kilian esitteli kokeiluja, joissa robotit tuottavat rakennetta ja lopputulokset määräytyvät takaisinkytkennöissä robotin ja ympäristön välillä. Suunnitelma ei enää kiteydy piirustuksessa eikä edes kolmiulotteisessa geometriassa vaan rakentumista ohjaavassa koodissa. Tavoitteena siintää esimerkiksi robottiasumus, jossa ikkunat syntyisivät ja kuroutuisivat umpeen käyttäjien tarpeiden ja valaistusolojen mukaan. Arkkitehtuuriteoreetikkona kansainvälisesti tunnettu Juhani Pallasmaa ounasteli, ettei tällainen asuminen merkitsisi niinkään kumousta ihmisen ja rakennuksen suhteessa, kuten Kilian väitti, vaan ainoastaan laajennusta arkkimodernisti Le Corbusierin metaforaan talosta koneena (*machine à habiter*). Kilian torjui tulkinnan kuitaamalla, etteivät hänen projektinsa tarjoa metaforia, vaan *ovat* robotiikkaa.

Suhteita ja silmukoita

Omassa puheenvuorossaan Pallasmaa etsi paluuta arkkitehtonisen luovuuden historiallisille lähteille. Todellisuus ymmärrettiin hänen mukaansa antiikissa ja renessanssissa yleisten suhdeperiaatteiden läpäisemänä harmonisena kokonaisuutena ja matematiikassa tutkittiin tätä kosmoksen perustavaa rakennetta. Matematiikka merkitsi siten arkkitehtuurin kulta-aikojen arkkitehdeille järjestystä, joka nivoi arkkitehtuurin ja ihmisen sen mukana maailmankaikkeuteen. Arkkitehtuurissa kuten musiikissa avautui, ja piilee edelleen, mahdollisuus kiinnittää ihminen ehyttävästi maailmaansa.⁶ Järkeen, havaintokykyyn tai luomakunnan mielekkyyteen viime vuosisatoina kohdistunut epäily ei tuntunut horjuttavan Pallasmaan uskoa mestariarkkitehtien kykyyn kanavoida universaalia harmoniaa suunnitelmissaan. Pallasmaa totesi käyttävänsä oman opettajansa arkkitehti Aulis Blomstedtin kehittämää suhdejärjestelmää kaikessa suunnittelutyössään.⁷

Konferenssin perusteella arkkitehdit mieltävät kernaasti työtään matemaattiseksi. Mutta voisiko arkkitehtuurilla olla annettavaa nykymatematiikalle? Kysymystä hädin tuskin esitettiin, ja harva matemaatikko oli suostunut esiintymään. Onneksi sentään matemaatikko Kirsi Peltonen, jonka esimerkit geometrian yhteyksistä kouriintuntuvaan muodon luontiin erottuivat digiteemojen lomassa. Peltonen pyrkii työssään avaamaan geometrian käsitteitä eri suunnittelualojen opiskelijoille. Origamien on helppo ymmärtää kuuluvan hänen keinovalikoimaansa, ja arkkitehditkin ovat perinteisesti ihailleet japanilaista paperintaittelutaitoa. Yllättävämpää on kotoisamman käsityötekniikan havainnollisuus: Peltosen mukaan *virkkkaus* auttaa käsittämään sellaisia geometrisia mutkikkauksia kuin hyperboliset pinnat⁸. Kuinkahan ketjusilmukat ja kaksoispylväät voisivat kiepautella lyijykynää tai koodia? Suuntautuisiko arkkitehtien ajatuksenjuoksu silmukoissa uudelleen, ja tila sen mukana?

”Virkkkaus auttaa käsittämään sellaisia geometrisia mutkikkauksia kuin hyperboliset pinnat.”

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Arkkitehtuurimuotojen ja geometrinen menetelmien riippuvuuksista ks. Robin Evans, *The Projective Cast. Architecture and Its Three Geometries*. MIT Press, Cambridge (Mass.) 1995.
- 2 Verkossa: libeskind.com/work/micromegas/
- 3 Tulkintaa arkkitehtuuripiirustuksen modernista välineellistymisestä on kehitelty laajimmin arkkitehtuurihistorioitsija Alberto Pérez-Gómez teoksissaan *Architecture and the Crisis of Modern Science*. MIT Press, Cambridge (Mass.) 1983 ja (yhdessä Louise Pelletierin kanssa) *Architectural Representation and the Perspective Hinge*. MIT Press, Cambridge (Mass.) 1997.
- 4 Suunnittelun ja rakentamisen ohjauksen tietokoneavusteiset tekniikat (CAD, BIM) ovat korvanneet paperisia piirustuksia, mutta tämä ei suinkaan vielä merkitse perinteisistä piirustusmuodoista irtautumista: rakenteiden havainnollistamisessa nämä ohjelmistotkin nojaavat renessanssissa vakiintuneisiin esitystekniikoihin, ns. suoriin projektiioihin sekä perspektiiviin.
- 5 Parametrisessa suunnittelussa keskeistä on muotoa määrittävien tekijöiden, parametrien, valitseminen ja niiden välisten riippuvuuksien koodaaminen. Esimerkiksi rakenneteknisessä parametrisoinnissa rakenteen kantama kuorma on tyypillinen parametri, jonka arvon muutokset voidaan kytkeä rakenneosien määrään tai mittoihin. Parametrinen suunnittelu auttaa parhaimmillaan hallitsemaan mutkikkaita suunnittelutehtäviä, jos ne vain ovat pelkistettävissä selkeiden keskinäisriippuvuuksien vyyhdeiksi.
- 6 Näkemyksissään arkkitehtuurin historiasta Pallasmaa nojaa vahvasti Pérez-Gómezin tulkintoihin.
- 7 Blomstedtin Canon 60 -järjestelmää ja sen taustoja selvittää Helena Sarjakoski teoksessaan *Rationalismi ja runollisuus. Aulis Blomstedt ja subteiden taide*. Rakennustieto, Helsinki 2003.
- 8 Aiheesta on kirjoittanut matemaatikko Daina Taimina teoksessaan *Crocheting Adventures with Hyperbolic Planes. Tactile Mathematics, Art and Craft for all to Explore*. 2. p. CRC Press, Boca Raton 2018.

RIIKKA NIEMELÄ

Tekoäly ja taidemaailma

Taiteen suhde tekoölyyn sai syksyllä 2018 runsaasti huomiota, kun New Yorkissa huutokaupattiin ensimmäistä kertaa tekoälyn tekemä taideteos. Näyttävästi kehystetty Edmond de Belamyn muotokuva on osa *Obvious*-taiteilijaryhmän potrettisarjaa. Neuroverkot tuottivat sen tuhansien maalattujen muotokuvien vertailuaineistosta. Onko tekoälyteknologia tai digitaalisten verkostojen megastrukturi muuttamassa taidemaailman toimintatapoja ja käsitystä taiteesta, tekijyydestä tai luovuudesta?

Keväällä 2019 tekoälyn vaikutuksia taidemaailman käytäntöihin pohdittiin neljän kriitikon ja kuvataiteilijan voimin Tekoäly ja taidekriitikki -keskustelussa Kansallisteatterin Lavaklubilla sekä kuraattori Joasia Kryan yleisöluennolla Taideyliopiston Kuvataideakatemiassa. Suomen arvostelijain liitto ry:n, Demos Helsingin ja Kansallisteatterin järjestämä tapahtuma pureutui taidejournalismin muutosprosesseihin algoritmien ohjaamassa toimintaympäristössä. Kuratoinnin, informaatioteknologian ja digitaalisen kulttuurin suhteisiin erikoistuneen Kryan luento hahmotteli puolestaan ajatusta globaalista taidemaailmasta massiivisena määränä tietoa, jonka jäsentäminen ja merkityksellistäminen ei onnistu enää yhden kuraattorin inhimillisin hartiavoimin.

Algoritmit taidekeskustelun ohjaksissa

Taiteen suhdetta tekoölyyn monissa kirjoituksissaan tarkastellut kriitikko Ben Davis painotti muutoksia niin kriitikin kielessä, sisällöissä kuin lukutavoissakin. Kriitikon työnsä printtimedian valtakauden aikana aloittaneen Davisin mukaan klikkimedia ja kilpailu näkyvyydestä ovat tuoneet algoritmien helposti tunnistamat, trendaavat ja huomiohakuiset otsikot taidekriitikkojenkin kirjoituksiin. Uudenlaisessa tilanteessa marginaaliset ja vaihtoehtoiset ilmiöt jäävät helposti viraalien jalkoihin.

E erityisen huolestuttavana Davis piti tekoälyn säätelemiä lukutottumuksia: valikoitujen lehtien aktiivisen seuraamisen sijaan kirjoituksia vastaanotetaan passiivisesti ja sattumanvaraisesti sosiaalisessa mediassa. Hänen mukaansa silloin algoritmit kiinnittävät myös taidejournalismin talouden rakenteisiin prosessissa, jonka toimintamekanismeja ei tarkoin tunneta.

Myönteisemmin muutoksen näki musiikkikriitikko Iida Sofia Hirvonen, jonka mukaan nykytilanne mahdollistaa moniäänisemmän keskustelun taiteesta ja yhteiskunnasta. Myös uudenlaisia kulttuurikriitiikin muotoja on syntynyt. Algoritmit tuovat lukijat ja taiteentekijät yhteen uusin tavoin, eivätkä syntyvät kuplatkaan ole Hirvosen mukaan pelkästään huono asia. Tekoälyteknologia ei itsessään ole ongelma, mutta sen haittavaikutukset on

tärkeä tiedostaa. Enemmän huomiota Hirvonen kiinnittäisi esimerkiksi sosiaalisen median käyttötapojen impulsiivisuuteen.

Tekniikan hallitsemattoman kehityksen sijaan Hirvosen huolenaihe oli toisaalla. Taloudellisen kannattavuuden paineessa kamppailevassa mediassa taidekriitikki sinnittelee instituutiona veitsenterällä. Kuumia puheaiheita, henkilöbrändejä ja tunteisiin vetoavia tarinoita janoava tykkäämistalous vie elintilan pidempää kehitystä vaativilta kirjoitusaiheilta. Sekä Davis että Hirvonen arvelivat näkemysten homogenisoitumisen yhdeksi uudenlaisen lukemisen kulttuurin seuraukseksi. Algoritmien kampeamassa uutismyllyssä sama puheaihe on kaikkien huulilla.

Ruudun edessä ja mobiililaitteilla vietetty aika koului koneistamme yhä älykkäämpiä ja kykenevämpiä. Kirjoituksessaan ”Invisible Images (Your Pictures Are Looking at You)” (2016) taiteilija Trevor Paglen hahmotteli kuvakulttuurin muutosta representaatioista ihmisten valintoihin ja arkeen vaikuttavaksi toiminnaksi. Valvontaa ja tiedonkeruuta teoksissaan käsitelleen Paglenin mukaan nykyisin kuvat katsovat meitä, aiheuttavat tuskaa ja mielihyvää, ohjaavat liikkeitämme, tuuppivat ja yllyttävät. Silti kuvia on yhä vaikeampi nähdä. Visuaalinen kulttuuri on hänen mukaansa muuntunut näkymättömäksi – kuviksi, joita koneet tekevät ihmissilmän sijaan toisilleen.¹

Oppivien koneiden aika on tuonut kohdennetut sisällöt myös taidejournalismiin. Yksilöityjen sovellusten valikoidessa sopivat taidekeskustelut ja näyttelyt vaivattomasti uutisvirtaan ei vaihtoehtoisia puheenvuoroja tule välttämättä etsineeksi. Panelistit korostivatkin tarvetta edistää kriittistä medialukutaitoa algoritmien ohjaamassa viestinnässä. Pelikriitikko Alexandr Manzos huomautti koneen säätelemien järjestelmien olevan toisaalta jo tuttuja peleistä, joissa algoritmi luo pelaajalle yksilöllisen, ainutkertaisen maailman. Sattumanvarainen ja ennakoimaton sisältö, joka syntyy pelaajan ja ohjelmiston vuorovaikutuksesta, on myös tekoölyyn yhdistettävä ominaisuus.

Kuvataiteilija Tuomo Rainio pohti tiedon muuttuneen performatiiviseksi: filteröidyksi, yksilöllisesti räätälöidyksi ja verkossa jatkuvasti muuntuvaksi. Yhteisten referenssien puuttuessa myös julkinen keskustelu on hänen mukaansa

yhä vaikeampaa. Ihmisten välisen ymmärryksen vähenemisen lisäksi keskustelijoiden huoli kohdistui verkossa olevan tiedon pinnallisuuteen sekä vaikeuteen ymmärtää, millaisin periaattein saataville tuleva tieto valikoituu. Sisältöjen säätelystä onkin enenevässä määrin tulossa kysymys tietämisen oikeudesta. Arjessa, jossa algoritmi arvioi ja päättää millaisia uutisia haluamme lukea, mitä musiikkia kuunnella ja keiden kanssa vuorovaikuttaa, myös taidekritiikin on epäamättä hiottava strategioitaan ja arvioitava uudelleen käytäntöjään.

Nykytaiteen konekuraattorit

Liverpoolin biennaalin kuraattorin ja Liverpool John Moores -yliopiston professorin Joasia Krysan yleisluento ”The Next Documenta Should be Curated by a Machine” pohti kuratoinnin nykyisyyttä ja tulevaisuutta. Näkökulmana oli näyttelyiden ei-inhimillinen, koneellinen kuratointi. Krysa kysyi, voivatko algoritmit jäsentää uudenlaisia merkityksiä tai tuottaa uutta tietoa nykypäivän taidemaailmasta, joka on viime kädessä planeetanlaajuisissa mittasuhteissa toimiva tiedon struktuuri. Millä tavoin inhimillisen luovan toiminnan alueeksi käsitettyä kuratointia tulisi ajatella, jos sitä operoisivat koneet?

Kuratointia koskevan keskustelun keskittyessä vielä 2000-luvun alkupuolella taiteilijan ja kuraattorin rooleihin ja keskinäisiin valtasuhteisiin Krysan kiinnostuksen kohteena ovat tietokoneiden ja verkostoteknologian vaikutukset kuratoinnin käsitteeseen ja käytäntöön. Mitä ja miten silloin kuratoidaan, kun algoritmit tarttuvat toimeen? *Google Cultural Institute* on jo kehittänyt työkaluja, joilla verkon teoskuvien massaa voi jäsentää tekoälytekniikalla omalla päätelaitteellaan, joten ajatus algoritmien kuratoriaalisesta toimijuudesta ei tunnu enää pelkältä spekulatiolta. Pelkän tietokoneavusteisen työskentelyn sijaan Krysan tavoitteena vaikutti kuitenkin olevan kuraattorin käsitteen uudelleenajattelu eräänlaiseksi ”kentauriksi” – ihmisen ja koneen kykyjä yhdistäväksi yhteistyöksi.

Taiteilija Hans Bernhardin kanssa myös taidehanketta kuratoinnista algoritmien aikakaudella työstävä Krysa osoitti kuratoinnin ja internetin ohjelmistojen toiminnan samankaltaisuutta jo 2008 valmistuneessa väitöskirjassaan *Software Curating. The Politics of Curating in/as (an) Open System(s)*. Kuratointi on taidekoelmissa tehtyjä valintoja ja tematisointeja, asioiden yhdistelyä uusin tavoin sekä kirjoittamista ja esillepanoa julkisesti. Väitöskirja hahmotteli koodia ja ohjelmistoa pelkkien työkalujen tai esitysalustojen sijaan ajan merkittäviksi kulttuurisiksi käytännöiksi ja toisinaan myös taiteeksi itsessään. Laitteisiin ja verkostoihin kiinnittyvässä toiminnassa muuntuu samalla käsitys kuraattorista ja kuraattorin työstä.²

Algoritmeja ja oppivia koneita hyödynnetään taiteessa jo paljon. Esimerkeistä käyvät vaikkapa Robbie Barratin 3D-tulostetut tekoälyveistokset, Ian Chengin tekoälyolento *BOB* tai Mario Klingemannin neurover-

”Mitä ja miten silloin kuratoidaan, kun algoritmit tarttuvat toimeen?”

Panelistit vasemmalta: Sofia Hirvonen, Alexandr Manzos, Tuomo Rainio, Ben Davis. Keskustelua johtaa SAR-Vin puheenjohtaja Maria Säkö. Kuva: Riikka Laczak.

koilla toteuttamat henkilökuvat. Turingin maaperälle marssivan 2010-luvun taiteen sijaan Krysa lähestyi konekuraattorin ajatusta kuitenkin historiasta käsin: taustoitamalla, mistä taiteen tekijöitä tänä päivänä innoittava automaatio ja koneajattelu kumpuavat. Luento rakensi algoritmien kuratoriaalisen toimijuuden perustaa niin koneellisen laskennan 1800-luvun varhaishistoriasta kuin 1900-luvun puolivälin kybernetiikasta.

Dataa matemaattisin mallein jäsentävän koneoppimisen tavoin kuratointi on Krysan mukaan pohjimiltaan tiedon järjestämistä. Kuten luento seurannessa keskustelussa nousi esille, tekoälyn toimijuus ei enää ole pelkkä spekulatiivinen tulevaisuuden visio näyttelykonseptia uupumatta työstävästä koneesta – ohjaamalla informaatiovirrassa esille ponnahtavaa tietoa algoritmit vaikuttavat kuratoitaviin sisältöihin jo nyt.

Tekoäly on tuskin silti mullistamassa taidetta ihmillisenä luovana työnä sen enempiä kuin taiteessa aiemminkaan hyödynnetyt tekniset innovaatiot kannettavasta videokamerasta internetiin, GPS-paikkannukseen tai lisättyyn todellisuuteen. *Obvious*-ryhmän *Edmond de Belamy* konkretisoi vielä paljolti saman idean kuin vaikkapa taiteilija Jean Tinguelyn 1960-luvulla rakentama maalaava kone, tai jopa Joseph-Marie Jacquardin muotokuva, jonka reikäkorteilla ohjelmoitu Jacquard-kutomakone neuloi 1800-luvulla. Keskustelu tekoälyn ja taiteen suhteesta suuntaa kuitenkin ajattelua käsityksiin taiteen tekijyydestä ja päivittää taidefilosofi Arthur Danton 1960-lukulaisen taidemaailman käsitteen nykyhetkeen, jossa algoritmit ja oppivat koneet vaikuttavat toimintaamme ja ajattelutapoihimme merkittävällä tavoin.

Kriittistä keskustelua teknologian hyödyistä ja haitoista on käyty taiteen keinoin vuosikymmeniä. Yksi

viimeaikainen puheenvuoro tässä jatkumossa on Vuoden nuoren taiteilijan 2019 Nastja Säde Rönkön teos *6 Months Without* (2018–2019). Teoksessaan puolen vuoden ajaksi internetistä luopuva taiteilija tutkii valintansa vaikutuksia niin sosiaaliseen vuorovaikutukseen kuin omaan kokemukseensa. Rönkön teos, kuten keskustelu tekoälyn vaikutuksista taidemaailmaan, herättääkin ennen kaikkea kysymyksen, onko omassa ajassamme enää kokemuksen tai tiedon jakamisen paikkoja, joihin tekoälyn vaikutus ei yllä.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Trevor Paglen, *Invisible Images (Your Pictures Are Looking at You)*. *The New Inquiry*, 8.12.2016.
- 2 Joasia Krycia, *Software Curating. The Politics of Curating in/as (an) Open System(s)*. University of Plymouth Research Theses, Plymouth 2008. Verkossa: hdl.handle.net/10026.1/326

OTTO SAHLGREN

Oikeudenmukaisuutta ymmärtävä tekoäly – vain ykkösiä ja nollia?

Tekoäly pääättelee ja ennustaa. Robottikuoreen upotettuna se myös kävelee ja puhuu. Yhä autonomisemmin ja sopeutuvammin toimivat tekoälyjärjestelmät ovat myös filosofisen ihmettelyn kohteena. Perinteiset filosofiset kysymykset tiedosta, ymmärryksestä ja oikeudenmukaisuudesta kietoutuvat yhteen oppivien koneiden ympärillä. Voiko ihminen luottaa koneen asiantuntijuuteen, vai onko tarvetta pitää robotti ruodussa?

Tammikuussa Tampereella järjestetyssä Suomen Filosofisen Yhdistyksen vuosikollokviiossa tarkasteltiin laajaa kirjoa tekoälyn ja robotiikan kysymyksiä. Onko tekoälyn kehityksessä tapahtunut viimeisellä vuosikymmenellä jotakin olemuksellisesti uutta ja erityistä? Vai onko ainoa uutuus se, että tekoäly lävistää yhteiskunnan eri osa-alueet vahvemmin kuin koskaan, kuten Samuli Reijula, Jaakko Lehtinen ja Jaakko Kuorikoski paneelikeskustelussaan pohtivat? Merkittävänä uutuuksena lienee ainakin tekoälyn suorittamien tehtävien kasvava monimutkaisuus. Mutta mikä erottaa esimerkiksi ymmärtämisen tai moraalisen toiminnan tehokkaasta, mekaanisesta laskennasta?

Miten konemieli toimii?

Kognitiivista ja episteemistä toimijuutta esitelmässään tarkastellut Anna-Mari Rusanen katsoi, että tekoälyä voidaan pitää kapeassa mielessä kognitiivisena toimijana. Se suorittavaa tehtäviä, kuten tunnistusta ja luokittelua, prosessoimalla suuria määriä informaatiota. Tekoäly ei kuitenkaan nykyisellään pysty samankaltaisiin oleellisuusarvioihin näissä tehtävissä kuin ihminen. Esimerkiksi kuvantunnistusalgoritmeilta puuttuu kyky arvioida, mitkä ympäristön ärsykkeiden esille nousevista piirteistä ovat relevantteja tehtävän suorittamisen kannalta. Niiden toiminta on sidottu datassa esiintyviin tilastollisiin yhteyksiin, kun taas ihmisaivojen korkeamman tason prosessit ohjaavat etsimään

”Robottiruumis linkkinä maailmaan mahdollistaa oppimisen ympäristöä tutkimalla ja muokkaamalla.”

havainnosta piirteitä, jotka lisäävät todennäköisyyttä suorittaa kognitiivisia tehtäviä.

Evoluution esivirittämä ihminen ymmärtää, mikä on tähdellistä, mutta tätä taitoa tekoäly ei vielä hallitse. Tietyissä tehtävissä tekoäly ei kenties tarvitsekaan tällaista kykyä. Syväoppivia neuroverkkoja hyödyntävät järjestelmät, kuten Google DeepMindin Go-peliä pelaava AlphaGo, suoriutuvat rajatuissa konteksteissa tehtävistään hämmäntävän tehokkaasti ja tarkasti, paremmin kuin ihminen¹. Tällaisten järjestelmien toimintaa voitaisiin Ilkka Niiniluodon mukaan tulkita dreyfusilaisen asiantuntijatiedon näkökulmasta: jopa miljoonien harjoitusesimerkkien avulla oppinut neuroverkko on ekspertti, joka toimii sääntöjen seuraamisen sijaan ”intuitiivisesti” ja rationaalisesti².

Syväoppivien neuroverkkojen kohdalla on tultu pitkälle symbolisesta, sääntöihin pohjautuvasta tekoälystä, johon John Searlen vaikutusvaltainen kritiikki aikanaan kohdistui³. Searlen ”kiinalaisen huoneen” ajatuskokeen ympärillä käytyä keskustelua tarkastellut Panu Raatikainen katsoi, että vaikka Searlen alkuperäinen argumentti voitaisiin hyväksyä, hänelle esitetyt vastaargumentit (niin kutsutut järjestelmä- ja robottivastaus) saataisivat yhdessä toimia puolustuksena mahdollisuudelle, että tekoäly ymmärtäisi kieltä⁴.

Syntaksista ei ehkä yksinään saada semantiikkaa, mutta järjestelmä, joka on kausaalisesti vuorovaikutuksessa ympäristönsä kanssa, havainnoi ja liikkuu, voisi mahdollisesti muodostaa semanttisia yhteyksiä manipuloitujen symbolien välille. Pii Telakivi ja Valtteri Arstila esittivätkin, että aktiivinen ja adaptiivinen, ruumiillinen vuorovaikutus ympäristön kanssa voidaan nähdä mahdollisena reunaehtona konemielen syntymiselle. Kognition riippuvaisuutta ruumiista on korostettu kehollisen mielen teoriasuuntauksen sisällä.⁵ Tietoisuuden kehittyminen roboteillakin edellyttäisi täten järjestelmältä sensorimotorista kytkentää ympäristöön. Robottiruumis linkkinä maailmaan mahdollistaa oppimisen ympäristöä tutkimalla ja muokkaamalla. Kuten Rusanenkin huomautti, keskushermoston merkitys on suurelta osin kytköksissä organismin mahdollisuuteen liikkuu. Ymmärrykselle, tietoisuudelle ja autonomiselle toimijuudelle näyttäisi olevan olennaista (inter)aktiivinen ja päämääräsuuntautunut toiminta ympäristössä.

Oikeintekevät robotit ja reilut algoritmit

Myös Antti Kauppisen esitelmässä ymmärryksen mahdollisuus oli suuressa roolissa. Kauppinen kysyi, millainen kone voisi olla moraalinen toimija ja miten se rakennettaisiin. Moraalisen toimijan erottaa ”pelkästä” oikein tekevästä toimijasta hänen mukaansa se, että vaikka molemmat toimisivat johdonmukaisesti oikein moraalisisessa mielessä, vain moraalinen toimija ymmärtää, miksi näin toimitaan. Ymmärrys toiminnan perusteista, oikeasta ja väärästä, motivoi moraalista toimijaa toimimaan oikein. Moraalisen toimijuuden myötä myös moraalinen vastuu nousee keskeiseksi kysymykseksi – mutta voiko robotti kantaa vastuuta, kuten Pekka Mäkelä kysyi. Olennaista on, perustuuko robotin toiminta aidosti sen omille arvoille ja tavoitteille. Ottaen huomioon, että robotti on ihmisen rakentama järjestelmä, tämä ei näyttäisi toteutuvan.

Autonomiselle moraaliselle toiminnalle ei riitä vapaus valita ihmisen ennalta koodaamien vaihtoehtojen väliltä. Toimiminen datasta louhittujen säännönmukaisuusien pohjalta ei vaikuttaisi sekään riittävän. Valinnan tulisi olla autenttisesti toimijan itsensä. Henrik Rydenfeltin mukaan eettinen ymmärrys ja arvojen autenttisuus voivat olla edellytys sille, että voimme todella luottaa tekoälyyn. Koneen asianmukainen toiminta rakentaa luottamusta sen ennakoitavuuteen ja johdonmukaisuuteen, mutta ihmisten välinen aito luottamus sisältää myös eettisen motivaation ulottuvuuden. Rydenfeltin mukaan niin kutsuttu froneettinen luottamus edellyttää luottamuksen kohteelta, eli koneelta, intentionaalisuutta. Froneettinen luottamus perustuu luottajan odotukseen siitä, että luottamuksen kohde myös itse uskoo toimivansa oikein toimiessaan luottajan odottamalla tavalla.

Kuten Kauppinen pohti, saattaa kuitenkin riittää, että koneet ovat oikeintekijöitä, sen sijaan että pyrkisimme rakentamaan ymmärtämiseen kykeneviä moraalisia toimijoita. Oikeintekijöidenkin rakentaminen on kuitenkin hankalaa. Esimerkiksi automatisoitu päätöksenteko datan tilastollisten yhteyksien perusteella on osoittautunut vaikeaksi tekoälyn eettisen suunnittelun ja käytön näkökulmasta. Tekoälyn on esimerkiksi huomattu syrjivän päätöksissään ihmisiä muun muassa etnisyyden ja sukupuolen perusteella⁶. Lisäksi päätöksentekoprosessia voi olla vaikea ymmärtää algoritmien

monimutkaisuuden vuoksi, mitä on kirjallisuudessa kutsuttu ”mustan laatikon ongelmaksi”⁷⁷.

Arto Laitinen eritteli esitelmässään samaa tematiikkaa päätöksen selityksen ja oikeutuksen näkökulmasta. EU:n GDPR-tietosuojasetusta tarkastellut Sandra Wachter tutkimusryhmineen on esittänyt, että GDPR ei sisällä vahvaa yksilön lainmukaista oikeutta ymmärrettävään selitykseen algoritmisen päätöksenteon kontekstissa⁸. Ryhmän mukaan sellainen kuitenkin tarvitaan. Ymmärrettäväksi selitykseksi riittäisi, että asianomaiselle yksilölle kerrotaan, minkä tekijöiden olisi tarvinnut olla toisin, jotta algoritmi olisi tuottanut erilaisen lopputuleman hänen kohdallaan. Tällaiset kontrafaktuaaliset selitykset eivät edellytä algoritmin ”konpellin alle katsomista”.

Mutta tulisiko selityksen lisäksi myös päätöksen oikeutusta tarkastella kontrafaktuaalisesti? Jos esimerkiksi päätöksen kohteena olevan yksilön sukupuoli vaikuttaa päätösprosessiin, mutta on epäolennainen päätöksen kannalta, voitaisiin päätöksen katsoa olevan kontrafaktuaalisesti epäreilu⁹. Laitinen huomautti kuitenkin, että tämä ei yksinään riitä tilanteessa, jossa kaikkia kohdellaan jo lähtökohtaisesti epäoikeudenmukaisella tavalla – päätös voi olla kontrafaktuaalisesti reilu, mutta epäoikeudenmukainen yhtä kaikki.

Lauri Lahikaisen mukaan eettisistä haasteista huolimatta kannuste rakentaa älyä, joka korvaa ihmistyötä joko kokonaisten työnkuvien tai yksittäisten tehtävien muodossa, on suuri. Jos korvaaminen on mahdollista tai taloudellisesti kannattavaa, sitä ainakin yritetään. Lahikainen näkee taloudellisten muutosten lisäksi muitakin seurauksia, mikäli tekoäly vie työt. Esimerkiksi yksilön mahdollisuudet rakentaa omaa identiteettiään työn piirissä ja saada sosiaalista tunnustusta heikkenevät.

Tehokkuuteen tähtäävä uusliberaali talousajattelu ja sen mahdolliset epäkohdat näkyvät Juho Rantalan tulkitsemana myös uudenlaisten talousinfrastruktuurien, desentralisoitujen autonomisten organisaatioiden (DAO) ja lohkoketjun toiminnassa. Tällaiset keskushallinnottomat ja hajautetusti toimivat järjestelmät on nähty tehokkuuden lisäämisen ohella keinoina tasa-arvoistaa ja valtaistaa yksilöitä, sillä ne mahdollistavat sopimuksien solmimisen vertaisten välillä automaattisesti ja anonymisti. Käytännössä ne sisältävät kuitenkin epädemokraattisia piirteitä: DAO:ita ohjaavat säännöt eivät ole usein neuvoteltavissa, ja ne hyödyttävät käyttäjiä ja organisaatioita, joilla on ennestään valtaa joko järjestelmän teknisen ymmärryksen tai pääoman muodossa.

Tekoälyn uusi tuleminen on herätellyt perinteisiä filosofisia kysymyksiä toimijuudesta, tiedosta ja oikeudenmukaisuudesta. Muuttunut teknologinen konteksti kutsuu filosofiä sekä kriittiseen ajatteluun että vastaamaan uuden aikakauden sille asettamiin vaatimuksiin.

Viitteet

- 1 Ks. Silver ym. 2016. Syväoppimista hyödyntämällä AlphaGo-tekoälyjärjestelmä opetettiin pelaamaan Go-peliä, jossa AlphaGo voitti 99,8 % peleistä muita Go-peliä pelaavia järjestelmiä vastaan. AlphaGo päihitti myös 18-kertaisen Gon maailmanmestarin Lee Sedolin neljässä viidestä ottelusta.
- 2 Dreyfus & Dreyfus (1986) katsovat, että asiantuntijatieto on intuitiivista ja kontekstuaalisuutta sekä ilmenee lähes reaktionomaisena toimintana. Toisin kuin tietokoneet ja niiden suorittamat laskentaprosessit, asiantuntijatietoa ja -taitoa käyttävä henkilö ei toiminnassaan nojaa eksplisiittisiin sääntöihin ja niiden soveltamiseen, vaan tunnistaa sopivan lähestymistavan ongelmaan intuitiivisesti.
- 3 Searle (1980) esittää kiinalaisen huoneen ajatuskokeen avulla argumentin, jonka mukaan puhtaasti symboleita manipuloiva kone ei pysty ymmärtämään kieltä. Kriitikki kohdistuu erityisesti ”vahvan tekoälyn”, eli tietoisuuteen ja ymmärrykseen kykenevän koneälyn mahdollisuutta vastaan. Ajatuskokeessa Searle pyytää lukijaa kuvittelemaan huoneen, jonka sisällä on mies, joka ei ymmärrä kiinaa. Huoneeseen syötetään sisälle kiinankielisiä merkkejä, joille miehen tehtävänä on tuottaa sopivia kiinankielisiä vastineita hyödyntämällä hänelle englanniksi annettuja ohjeita. Huoneen ulkopuoliselle tarkkailijalle näyttäisi siltä, että huone antaa ymmärrettäviä vastauksia sille syötettyihin kiinankielisiin kysymyksiin. Searlen keskeinen argumentti on, että vaikka huone – vertauskuvana tietokoneelle – käyttäytyisi täydellisen ymmärrettävästi ja asianmukaisesti, ei se ymmärrä kieltä. Operoitujen symbolien merkityksiä ei voida johtaa niiden syntaksista.
- 4 Järjestelmä- ja robottivastaukset edustavat pikemminkin eri teoreetikoiden esittämien vasta-argumenttien joukkoja kuin yksittäisiä vastauksia. Yleisesti ottaen järjestelmävaustusten keskeisenä ideana on, että Searlen kuvaama kiinalainen huone – kokonaisena järjestelmänä – ymmärtää kieltä, vaikka huoneessa sisällä oleva mies ei. Robottivastauksen eri muotoja esittäneiden teoreetikoiden mukaan Searlen pääargumentti voi pitää paikkansa. Mikäli järjestelmällä kuitenkin olisi kyky liikkua, havainnoida ja manipuloida ympäristöään, se voisi oppia ymmärtämään operoimiensa symbolien merkityksen. Argumenteista tarkemmin, ks. esim. Cole 2019, osiot 4.1. ja 4.2.
- 5 Ks. esim. Wilson & Foglia 2017.
- 6 Ks. esim. Barocas & Selbst 2016.
- 7 Mittelstadt ym. 2016, 6–7.
- 8 Wachter ym. 2016.
- 9 Kusner ym. 2017.

Kirjallisuus

- Barocas, Solon & Selbst, Andrew D, Big Data's Disparate Impact. *California Law Review*. Vol. 104, 2016, 671.
- Cole, David, The Chinese Room Argument. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2019). Toim. Edward N. Zalta. Verkossa: plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/chinese-room/
- Dreyfus, Hubert L. & Dreyfus, Stuart, *Mind Over Machine. The Power of Human Intuition in the Era of the Computer*. Free Press, New York 1986.
- Kusner, Matt, Loftus, Joshua, Russell, Chris & Silva, Ricardo, Counterfactual Fairness. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 2017, 4066–4076.
- Mittelstadt, Brent D. ym., The Ethics of Algorithms. Mapping the Debate. *Big Data & Society*. Vol. 3, No. 2, 2016, 1–21.
- Searle, John, Minds, Brains, and Programs. *Behavioral and Brain Sciences*. Vol 3, No. 3, 1980, 417–424.
- Silver, David ym., Mastering the Game of Go With Deep Neural Networks and Tree Search. *Nature*. Vol. 529, No. 7587, 2016, 484–489.
- Wachter, Sandra, Mittelstadt, Brent D. & Russell, Chris, Counterfactual Explanations Without Opening the Black Box. Automated Decisions and the GDPR. *Harvard Journal of Law & Technology*. Vol. 31, No. 2, 2018, 841–887.
- Wilson, Robert & Foglia, Lucia, Embodied Cognition. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2017). Toim. Edward N. Zalta. Verkossa: plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/embodied-cognition/

VÄLINEITÄ AJATTELUUN!

PHILIP CAM

20 AJATTELUN TYÖKALUA

Opas tutkivan ajattelun opettamiseen

(Twenty Thinking Tools. Collaborative Inquiry for the Classroom, 2006)

Suom. Danika Harju, Vilma
Kärkkäinen & Tuukka Tomperi
ISBN 978-952-7189-51-1
Sähkökirja 978-952-7189-52-8

28€

-25 % kestopilaajalle

Sähkökirja 18 €

Mitä käytännössä tapahtuu, kun ajattelemme taitavasti? Millaisia välineitä käytämme, millaisia siirtoja teemme? Miten tutkivaa ajattelua voidaan harjoitella yhdessä toisten kanssa? Ajattelutaitojen oppimisen tarpeesta puhutaan jatkuvasti, mutta tukea näiden taitojen opettamiseen on ollut tarjolla hyvin vähän.

20 ajattelun työkalua on askel askeleelta etenevä käytännönläheinen opas, josta on hyötyä niin eri oppiastei-

den opettajille kuin kaikille yhteisajattelun harjoittelun ohjaajillekin. Sen avulla opitaan muun muassa kyselemistä, väitteiden arviointia, keskustelun jäsentämistä, käsitteiden tarkastelua ja päättelystä. Suositun oppaan on kirjoittanut tunnettu kriittisen ja luovan ajattelun asiantuntija, lasten ja nuorten filosofoinnin johtaviin kehittäjiin kuuluva australialaisprofessori Philip Cam.

OLLI PYYHTINEN

Kommunikaation, kohinan ja sekamuotojen filosofi

Michel Serres (1930–2019)

Ranskalainen filosofi, akateemikko Michel Serres kuoli 1. kesäkuuta 88-vuotiaana. Kotimaassaan Serres oli tunnettu julkinen intellektuelli, jolla oli jopa oma radio-ohjelma. Tuotannossaan Serres käsitteli lukuisia viime aikoina yhteiskuntatieteissä ja humanistisessa tutkimuksessa paljon puhuttaneita aiheita teknologiasta kommunikaatioon, ruumiillisuuteen, aisteihin, verkostoihin, aineellisiin objekteihin ja antroposeenikauteen, mutta hän jäi suhteellisen tuntemattomaksi ranskankielisen maailman ulkopuolella. Suomeksi hänen laajasta, yli 60 kirjaa sisältäneestä tuotannostaan on toistaiseksi käännetty yksi teos, vuonna 1994 ilmestynyt, ympäristöfilosofiassa jonkin verran huomiota saanut *Luontosopimus* (*Le contrat naturel*, 1990).

Serres syntyi vuonna 1930 Lounais-Ranskassa sijaitsevassa Agenissa. Hän sai filosofian tutkinnon vuonna 1955 Ranskan eliitti yliopistosta *École normale supérieure*stä. Sitä ennen hän opiskeli merisotakoulussa ja myös matematiikkaa. *École normale*stä valmistuttuaan Serres työskenteli vuosien 1956 ja 1958 välillä laivastoupseerina, kunnes siirtyi opettamaan Clermont-Ferrandin ja Vincennesin yliopistoissa muun muassa Michel Foucault'n, Gilles Deleuzen ja Jean-François Lyotardin kollegana. Tohtorinarvon hän saavutti vuonna 1968 Leibnizin filosofiaa käsittelevällä työllä, ja vuonna 1969 hänet valittiin tieteenhistorian professoriksi Sorbonneen. Serres toimi vuodesta 1984 alkaen professorina myös Yhdysvalloissa Stanfordin yliopistossa ranskan laitoksella, ja vuonna 1990 hänet valittiin Ranskan akatemian jäseneksi.

Sekoituksiin, taitoksiin, risteytyksiin ja leikkauspisteisiin asettava Serresin ajattelu on tieteen filosofiaa, joka hahmottelee kokonaiskuvaa sekä ihmisyyhteisöt että luonnon kattavasta kommunikaatiosuhteiden verkostosta. Hänen työnsä tarjoaa siten vastaesimerkin C. P. Snow'n tunnetulle teesille ”kahdesta kulttuurista”. Se ei ollut sen paremmin maailmaa koskevien asioiden tiedettä kuin tiedettä ihmisyyhteisöistä, kulttuurista ja kielestä,

vaan Serres etsi purjehduskelpoista luonnontieteet ja humanistiset tieteet yhdistävä ”luoteisväylää”. Kirjoituksissaan hän toi toistuvasti esiin, miten filosofiset tekstit, kirjallisuus ja luonnontieteellinen tieto antavat muodon samankaltaisille ongelmille ja ajatuksille, jotka ylittävät tiedon alueiden väliset rajat ja hierarkiat.

Esimerkiksi teoksessa *Le parasite* (1980) Serres tutkii ihmisten välisten, biologisten ja kommunikaatiojärjestelmien suhteiden samankaltaisuuksia ja yhteyksiä. Ne kaikki perustuvat hänen mukaansa ulossuljettuun kolmanteen, parasiittiin. Parasiitti edustaa häiriötä, hälyä tai kohinaa. Biologiassa parasiitti on isäntänsä kustannuksella elävä organismi, ihmissuhteissa toisia loisiva estää tasapuolisen vaihdon toteutumisen, ja informaatioteoriassa häiriö ilmenee kommunikaatiota haittaavana hälynä, kohinana ja katkokseksi. Parasiitti ei ole mitään järjestelmään lisättyä, silkka satunnainen kiusa, vaan erottamaton osa joka ikistä suhdetta. Ei voida tietää, onnistuvatko tuotanto, kommunikaatio ja vaihto lopulta parasiitista huolimatta vai sen ansiosta. Kirjassaan *Naissance de la physique dans le texte de Lucrece* (1977) käsittelemänsä Lucretiuksen atomismin tavoin Serres ottikin ajattelumallikseen pyörteet, häiriöt, poikkeamat ja virrat. Tai kuten hän ehdottaa teoksessa *Atlas* (1994): ”Virtaava, hitaasti etenevä, epävakaa ja kaoottinen sää tarjoaa [...] filosofialle vahvemman ja hienostuneemman mallin kuin vanha arkkitehtuuri, joka rakensi kestävä, kiinteää, raskasteoista, niukkaa ja tyhmää”.

Kuten Serresille tärkeä luoteisväylän metaforakin tuo esiin, hän oli eräänlainen filosofinen merenkävijä tai matkamies, jolle tietäminen oli matkantekoa: polkujen seuraamista, yhteysväylien kulkemista, tasojen kartoittamista ja karttojen piirtämistä. Kirjoituksissaan hän liikkui sujuvasti eri tieteenalojen, kulttuurin alueiden, aikakausien ja kielten väliä ja selvitti niiden keskinäisyyhteitä, välityksiä ja samankaltaisia rakenteita. Fysiikka, biologia, ihmistieteet, kirjallisuus, sadut, myytit, uskontojen historia, klassiset kielet, filosofia ja esimerkiksi maalaustaide muodostavat Serresin tuotannossa rihmaston,

”Serres mielsi työnsä matematiikan jatkamiseksi toisin keinoin.”

josta hänen kirjoituksensa piirtävät muutoksenalaista, pyörteistä ja myös lukuisia valkoisia alueita sisältävää karttaa. Kulkuvälineekseen hän omaksui matematiikan tyylin ja matemaattisiin todistuksiin liittyvän kirkkaan ja elegantin salamannopean järkeilyn. Serres mielsikin työnsä matematiikan jatkamiseksi toisin keinoin.

Serres kirjoitti yli 60 kirjaa ja pysyi tuotteliana elämänsä loppuun saakka. Korkealla iällä julkaisutahti vain kiihtyi entisestään: teoksia ilmestyi kaksi tai kolmekin vuodessa.

Laaja tuotanto jakautuu karkeasti ottaen kolmeen kauteen. Ensimmäinen keskittyi vertailevaan strukturalismiin. Tämän kauden keskeisintä tuotantoa ovat Serresin omaperäiset tieteentutkimukset: viisiosainen Hermés-sarja (1969–1980) sekä teokset Jules Vernestä, Auguste Comtesta, Émile Zolasta, Lucretiuksesta ja taidemaalari Carpacciosta. Näissä teoksissa Serres tarkastelee teksteissä toimivia rakenteita tai järjestelmiä ja niiden analogisuutta toisten tekstien järjestelmiin toisilla tieteenaloilla. Näin piirtyy yllättäviä yhteyksiä esimerkiksi Zolan ja termodynamiikan teorioiden tai Arkhimedeen fysiikan ja Lucretiuksen runomuotoon kirjoitetun filosofian välillä. Tämän kauden aikana Serres suuntautui voimakkaasti kommunikaation ja ”käännöksen” (*traduction*) teemoihin, jotka kantavat läpi hänen tuotantonsa.

Keskikauden teokset toivat tähän lisänä kysymykset alkuperästä ja perustamisesta. Esimerkiksi *Genèse* (1982) on pohdintaa siitä, miten muodot syntyvät muotoja ja rajoja vailla olevasta kaaoksesta. *Rome* (1983), *Statues* (1987) ja *Les origines de la géométrie* (1993) puolestaan tarkastelevat yhteisön perustamista, jossa toisiinsa kietoutuvat niin objektien, subjektien, tiedon kuin oikeudenkin synty.

Lopulta, 2000-luvun tuotannossaan, Serres käsitteli evoluutiota ja erityisesti ihmisen evoluution ”suurta kertomusta”.

Sotien, kuoleman ja pommitusten ympäröimänä lapsuutensa ja nuoruutensa elänyt Serres oli rauhan-

omainen ajattelija. Hän katsoi, että uutta voi syntyä vain rauhan vallitessa. Hän piti polemiikkia sodan jatkeena. Se synnyttää vain lisää itseään ja jää siten toiston vangiksi. Ainoastaan kamppailun ja väkivallan keskeyttäminen voi luoda edellytykset positiivisen eron synnylle.

Kirjassaan *Statues* (1987) Serres tarkastelee elämän katoavuuden ja objektien pysyvyyden kontrastia. Ihmiset haipuvat, häviävät olemattomiin. Samaten suhteemme ja sosiaaliset siteemme olisivat häilyviä ja jatkuvassa myllerryksessä, kuin pelkkää ilmaa, jos ne olisivat pelkkiä subjektien välisiä sopimuksia. Mutta objektit kuten pyramidit ja hautakivet pysyvät, ja pysyvyydessään ne myös tuovat maailmaan jähmeyttä, kiinteyttä ja vakautta. Ne tasaannuttavat yhteisöelämäämme ja tekevät historiastamme hidasta. Olisi houkuttelevaa mieltää Serresin kirjat hänen poismenonsa jälkeen eräänlaisiksi monumenteiksi tai hautakiviksi, jotka osoittavat erään nyt loppuneen elämän(työn) paikan: tässä lepää. Näin ajateltuna ne ovat elämän viimeisiä esineitä sen äärimmäisellä reunalla, esineitä, joiden äärelle voi myös toistuvasti palata ja löytää uusia ideoita, käsitteitä ja näkökulmia, jopa lohtua.

Innostuneimman vastaanoton Serresin työ on saanut tieteen- ja teknologiantutkijoiden parissa sekä kirjallisuudentutkimuksessa. Ilmastomuutos on tehnyt Serresin ajattelusta polttavan ajankohtaista. Serresin mukaan ihmisen ja luonnon tasapaino on järkkynyt kuluneella vuosisadalla perustavasti. Olemisemme ei ole enää ”täälläoloo”, kuten Heidegger ajatteli, vaan ihmiskunta on levittäytynyt kaikkialle. Elämme antroposeenikautta, jolla ihmisestä on tekojensa vaikutuksena tullut koko maapallon kattava geologinen muuttuja, maailmasubjekti. Luonnon herrana ihminen on riippuvainen oikeastaan enää siitä, mikä riippuu yksin hänestä itsestään. Ratkaiseva kysymys uhkaavan ekologisen katastrofin edessä ei enää olekaan, kuinka hallita luontoa, vaan kuinka hallita omaa toimintaamme, joka ei ole enää hallinnasamme.

JUSSI BACKMAN

Perusteos joka ei vie perille asti

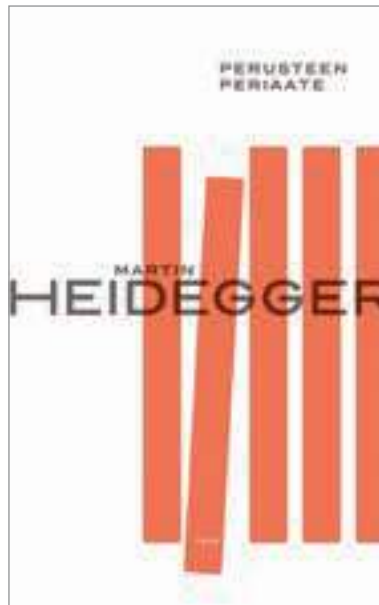
Martin Heidegger, *Perusteen periaate* (Der Satz vom Grund, 1955–1956).
Suom. ja esipuhe Miika Luoto. Teos, Helsinki 2018. 224 s.

Gottfried Wilhelm Leibnizin julkaistun kirjallisen jäämistön joukossa on 1690-luvulta peräisin oleva 24 lyhyen teesin kokoelma, jossa Leibniz esittää eräänlaisen yhteenvedon koko metafysiikastaan. Ensimmäinen teeseistä kuuluu:

”Luonnossa on peruste [*ratio*] sille, että on olemassa jotakin pikemmin kuin ei mitään. Tämä on seuraus siitä suuresta periaatteesta [*principii*], ettei mitään tapahdu perusteetta, aivan kuten on oltava myös peruste sille, että on olemassa juuri tämä pikemmin kuin jotakin muuta.”¹

Tästä perusteen periaatteesta (*principium rationis*) seuraa Leibnizin jumalatodistus: koko todellisuuden olemassaololla ylipäätään on oltava jokin peruste, ja tämän on oltava jokin reaalin oleva (*ens reale*), alkusyy (*causa*), joka on olemassa välttämättä (sen olemassaolon on perustuttava sen omaan olemukseen). Juuri tätä välttämätöntä kaiken alkusyytä kutsutaan Jumalaksi.

Leibniz vie tietyllä tapaa loppuun kreikkalaisen filosofian ja kristillisen teologian synteisiin. Siinä missä kreikkalaiset ajattelijat Anaksimandroksesta ja Parmenideesta alkaen näkivät todellisuuden viime kädessä ajateltavana ja käsitettävänä kokonaisuutena, joka rakentuu järjellä tavoitettavien perimmäisten periaatteiden varaan, kristilliselle ajattelulle kaiken viimekätinen perusta oli Jumalan ehdottoman vapaa luomisakti, jota ei edellä mikään. Järjen perustahakuisuuden ja luomisen perustattoman vapauden välille syntyvän jännitteen Leibniz kiertää esittämällä, että vaikka jokaisella olemassaolevalla asialla on perusteensa olla niin kuin se on, ei tämä peruste aina ole ihmisen ää-

rellisen järjen tunnettavissa. Luomistyössä on kyse Jumalan vapaasta valinnasta, ja se olisi voinut tapahtua myös toisin. Koska Jumala täydellisenä olentona on kuitenkin valinnut juuri tämän maailman, sen on näennäisistä puutteistaan huolimatta ajateltava olevan kaikista mahdollisista paras, täydellisin ja monimuotoisin – näin kuuluu Leibnizin kuuluisa optimistinen vastaus teodikean ongelmaan, kysymyksen luomakuntaan sisältyvästä pahuudesta ja epätäydellisyydestä. Perusteen periaate kertoo, että emme elä mielivaltaisessa tai sattumanvaraisessa maailmassa vaan harmonisesti järjestetyssä kokonaisuudessa, jossa kaikella on lopulta syynsä ja tarkoituksensa. Samalla Leibniz jatkaa ja pohjustaa Descartesin *cogito*-argumentin avaamaa uuden ajan subjektifilosofiaa: todellisuuden metafysisiä perusyksiköitä eli monadeja ovat tajunnat, enemmän tai vähemmän tietoiset mielet, jotka vaihtelevassa määrin heijastavat koko todellisuuden perusteltua, rationaalista rakennetta.

Koko todellisuuden ylimpänä, absoluuttisena viitepisteenä, subjektina, on Jumalan täydellinen tajunta, joka yksinään tuntee ja hallitsee kokonaisuuden.

Martin Heideggerille perusteen periaate muodostui ratkaisevan tärkeäksi avaimeksi paitsi Leibnizin metafysiikkaan myös länsimaiseen metafysiiseen ajatteluperinteeseen kokonaisuudessaan. Hän omisti aiheelle Edmund Husserlin 70-vuotisjuhlakirjassa ilmestyneen kirjoituksen ”Vom Wesen des Grundes” (Perusteen olemuksesta, 1929). Yli 25 vuotta myöhemmin – käytyään läpi kansallissocialismin tahraaman rehtorikauden, kolmannen valtakunnan ja toisen maailmansodan, sodanjälkeisen denatsifikaatiokäsittelyn sekä siitä seuranneen opetuksiellon – emeritusprofessori palasi aiheeseen viimeisessä täysimittaisessa luentosarjassaan Freiburgin yliopistossa talvilukukaudella 1955–1956 otsikolla *Der Satz vom Grund* (Perusteen periaate). Luentosarja julkaistiin seuraavana vuonna täydennettynä muutamilla huomautuksilla sekä vuonna 1956 Bremenissä ja Wienissä pidetyllä samannimisellä esitelmällä. Nyt, yli 60 vuotta myöhemmin, tämä Heideggerin myöhäisvaiheen perusteksteihin kuuluva nide on vihdoon saatavilla Miika Luodon suomennoksena.

Heideggerin yrityksiä ajatella perustetta ja perustaa (*Grund, ratio*) Leibnizin kanssa ja kautta yhdistää kaksi hänen ajattelulleen luonteenomaista pyrkimystä: toisaalta nostaa esiin tiettyjä länsimaista ajatteluperinnettä yhdistäviä ja kokoavia lähtökohtia ja toisaalta ajatella nämä lähtökohdat toisin, uudessa, muuttuneessa valossa. Leibnizin esittämä periaate pukee sanoiksi koko länsimaista filosofiaa määrittävän perus-

tahakuisuuden: Aristoteleelle filosofia on nimenomaan ihmettelystä alkavaa etenemistä meille välittömästi ilmenevästä todellisuudesta kohti sen perimmäisiä periaatteita ja lähtökohtia (*arkhai*), joiden valossa todellisuuden kattava ymmärtäminen tulee mahdolliseksi. Thalesta pidettiin puolestaan antiikissa ensimmäisenä filosofina, koska hän ensimmäisenä etsi todellisuudelle yhdistävää perusprinsiippiä järjen voimin. Filosofia on ollut kirjaimellisesti pyrkimystä ”päästä asioista perille”, tietää todellisuus sen perustan valossa. Järki (*logos, ratio, Vernunft*) on ymmärretty nimenomaan perusteita etsivänä ja perustelevana diskursiivisena ajatteluna, jonka peruskysymys kuuluu: millä perusteella on jotakin eikä ei mitään?

Heidegger luonnehtii Platonista ja Aristoteleesta alkavaa perustametafysiikkaa ”ontoteologiseksi”. Se pyrkii tyyppillisesti paikantamaan koko todellisuuden, kaiken olevan, viimekätisen perustan johonkin korkeimpaan ja täydellisimpään olevaan, jota Platonille edustaa Hyvän idea ideoiden ideana, Aristoteleelle metafysinen jumaluus liikkumattomana liikuttajana, skolastiikalle kristillinen luojajumala ja modernille perinteelle Descartesista Nietzscheen enenevässä määrin itsetietoinen ja tahtova subjektiivisuus. Heideggerin historiallisessa kertomuksessa Leibnizilla on avainasema uuden ajan alussa, jossa järki, *ratio*, alkaa muuttua ”laskevaksi ajatteluksi” (*rechmendes Denken*), kalkyloivaksi välinerationaalisuudeksi. Sen piirissä moderni, matematiikkaan nojaava luonnontiede alkaa luonnon ymmärtämisen sijasta tähdätä sen kausaaliseen selittämiseen, ennakointiin ja hallintaan. Tämä kehityskulku huipentuu myöhäismoderniin tekniseen maailmasuhteeseen, jossa luonto Heideggerin tunnetun analyysin mukaan näytettyy ihmiselle ensisijaisesti laskien hallinnoitavana raaka-aine- ja energiavarantona.

Heideggerin perimmäisenä hankkeena on ajatella todellisuuden perustan luonne uudelleen. Hän etsii olevalle perustaa paradigmaattisen olevan sijaan *olemisesta*, ymmär-

rettynä dynaamiseksi taustaprosessiksi, todellisuuden todellistumiseksi, joka ”tuottaa” olevan mielekkäästi läsnäolevana. Muodossa *nihil est sine ratione*, mikään ei *ole* vailla perustaa, perusteen periaate viittaa siihen, että oleminen on itse ajateltava eräänlaisena perustana. Vuoden 1929 tekstissä Heidegger lähestyy kysymystä perustasta varhaisen pääteoksensa *Oleminen ja aika* (1927) fundamentaaliontologian valossa hahmotellen, miten ihmisen eli täälläolon (*Dasein*) olemistapaa luonnehtivan mielekkyyden kokemisen eli ”olemisymmärryksen” ajallisesti monitahoinen rakenne avaa moniulotteisen mielekkyystaustan, merkitysyhteyden tai kontekstin, maailman, jota vasten oleva vasta voi näyttäytyä mielekkäänä olevana. *Perusteen periaate*-luennoissa lähestymistapa on Heideggerin myöhäisajattelulle luonteenomaisesti vahvemmin historiallinen: hän hahmottelee periaatteen roolia metafysiikan historiassa, jonka hän nyt ymmärtää ”olemisen historiana”, todellisuuden historiallisesti muuttuvina tapoina näyttäytyä länsimaiselle ajattelulle. Vaivihkaa hän sysii kuulijoitaan ja lukijoitaan kohti tästä perinteestä olennaisesti poikkeavaa tapaa ajatella olemista, olevien kontekstuaalista ja tilannesidonnaista mielekkääksi rakentumisen prosessia, olevien tapahtumaluonteisena taustana tai perustana, joka ei itse ole mikään määrätty oleva.

Heideggerin luennoille ominaiseen tapaan *Perusteen periaate* keskittyy klassisiin filosofisiin ja runollisiin teksteihin, niiden lähilukemiseen, piilevien taustojen huolelliseen kuuntelemiseen ja ydinkäsitteiden historiallisten merkitysyhteyksien avaamiseen. Leibnizin avainkirjoitusten lisäksi tarkastellaan valikoituja katkelmia Herakleitokselta, Aristoteleelta, Cicerolta, Kantilta, Hegeliltä, Friedrich Hölderliniltä, Goethelta, Stefan Georgelta ja myös Leibnizin aikalaiselta, katolikselta mystikolta Angelus Silesiukselta (oik. Johann Scheffler). Vihjaileva, johdatteleva ja suuntaa-antava tyyli on ominta Heideggeria, mutta hermeneuttiseen viitoitukseen totuttomatonta lukijaa se myös helposti

turhauttaa. Nytkään meitä ei viedä perille asti – kuulijoiden ja lukijoiden vastuulle jää päätellä, millaista näkökulman vaihdosta Heidegger lopulta ajaa takaa. Tämä edellyttää viime kädessä hänen muun tuotantonsa ja kokonaishankkeensa tuntemista. Toisaalta valmisteleveys tekee *Perusteen periaateesta* tekstinä huomattavasti lähestyttävämmän, luettavamman ja nautittavamman kuin niistä kaikkein kokeellisimmista kirjoituksista, joissa Heidegger kielen kanssa painien yrittää suoraa irtiottoa metafysisestä ajatteluperinteestä ja sen käsitteistön painolastista. Miika Luodon tarkka, asiantunteva ja suomen kielen voimavaroja taidokkaasti hyödyntävä käännös välittää tämän lähestyttävyyden suomenkieliselle lukijalle mahdollisimman onnistuneesti.

Mikäli mielekkään todellisuuden perustaa ei enää ontoteologisen metafysiikan perinteen tavoin etsitä olevan piiristä, Jumalasta tai subjektiivisuudesta, vaan olemisesta mielekkyyttä tuottavana olevan taustaprosessina, silloin ollaan tekemisissä aivan uudenlaisen (epä)perustan kanssa. Oleminen ei ole perinteisen metafysiikan etsimä absoluuttisen pysyvä ja itseidenttinen viitepiste vaan olevan asettumista jatkuvasti eläviin ja muuttuviin mielekkyysyhteyksiin ja -konteksteihin, osaksi kielen tavoin historiallisesti muuttuvaa merkitysjärjestelmää. Sen piirissä syntyy alinomaan uudenlaisia ja ainutkertaisia mielekkyuden tapauksia, tapauksia tai kohtauksia (näin voitaisiin suomentaa myöhäis-Heideggerin avainsana *Ereignis*) todellisuuden ja ihmisen välillä, uusia mielekkyuden historiallisia kohtaloita tai lähetyksiä (*Geschick*), jotka eivät enää itse ole palautettavissa mihinkään kiinteään perustaan. Oleminen on pysymätön ja perustaton perusta. Näin voitaisiin karkeasti kiteyttää lopputulema, jota *Perusteen periaateissa* vain pohjustetaan.

Kiinnostavasti toinen äskettäin suomennettu mannermaisen nykylänsä filosofian avainteos, Quentin Meillassoux'n *Äärellisyyden jälkeä* (2006, Ari Korhosen suomennos 2017), argumentoi, että ”postmeta-

fyysinen” absoluuteista luopuminen, jota Heideggerin rinnalla edustaa muun muassa Wittgenstein, johtaa lopulta yksinkertaisesti Leibnizin perusteen periaatteen negaatioon. Perusteettomuuden (*irraison*) periaatteen mukaan *millään* ei ole erityistä perustetta olla niin kuin se on. Todellisuus näyttää kauttaaltaan perusteet-

tomana, kontingenttina: kaikki voisi olla myös toisin. Oli niin tai näin, enakoimatonta ja avointa on edelleen se, millaisiin ajattelun muotoihin ja rönsyihin Heideggerin luennoissaan käynnisteleä ”hyppy” pois perustahakuisesta filosofiasta voi lopulta johtaa.

Viite & Kirjallisuus

- 1 G. W. Leibniz, *Die philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz*, VII. Toim. C. J. Gerhardt, Weidmann, Berlin 1890, 289.

AINO SALMINEN

Liittolaisuuteen kutsuvaa kaunista rienausta

Harry Salmenniemi, *Delfinimeditaatio ja muita novelleja*. Siltala, Helsinki 2019. 218 s.

Harry Salmenniemi on tullut tunnetuksi ennen kaikkea runoilijana: vuodesta 2008 lähtien hän on julkaissut tiiviiseen tahtiin kuusi runoteosta. Kalevi Jäntin kirjallisuuspalkinnon vuonna 2010 teoksellaan *Texas, sakset* (2010) voittanut Salmenniemi vakiinnutti nopeasti asemansa yhtenä suomalaisen kirjallisuuden mielenkiintoisimmista nimistä. Tämä on poikunut kovatasoisia yhteistyöprojekteja: muun muassa käsikirjoituksen Mika Taanilan kiehtovan immersoivaan, täyspitkään lettristiseen elokuvaan *Mannerlaatta* (2016) sekä libreton Antti Auvisen Teosto-palkittuun oopperaan *Autuus* (2015).

Vuonna 2017 Salmenniemi teki uuden aluevaltauksen julkaisemalla ensimmäisen proosateoksensa *Uraanilamppu ja muita novelleja*. Kirjailijan uusi novellikokoelma *Delfinimeditaatio ja muita novelleja* (2019) istuu muototietoisuudessaan ja yhteiskunnallisuudessaan saumattomasti osaksi aiemman tuotannon jatkumoa. Salmenniemelle keskeiset kirjalliset keinot – postmoderni ironia, satiiri ja parodia – ovat jälleen mestarillisessa käytössä. Teos asettaa purevan ivan kohteeksi keskiluokan ahdistuneen, itseisarvoiseksi muuttuvan itsen huoltamisen ja monitoroinnin. Luonnollistuneita hyvinvoinnin ja mielihyvän

esittämisen tapoja naurettavaksi nyrjäyttämällä teos pyrkii vastustamaan kielen ja ajattelun automatisoitumista ja kliseytymistä.

Häiriköintiä kielellisesti oivaltavalla proosalla

On klisee arvioida runoilijaksi profiloituneen kirjailijan proosaa nimenomaisesti tämän runoilijantaustaa vasten. Salmenniemen kieli on joka tapauksessa erityisen ansiokasta: rytmijutuista ja oivaltavaa. Leimallisen salmenniemeläistä on kuitenkin

taidokkaan kielen yhdistäminen sävyllään toteavaan piriilevuuteen. Banaalius saa näkyä. Kun kokoelman toisessa novellissa ”Mustan yön valo” pankkimies Markkula irtautuu yhdeksi illaksi kaupungin sykkeeseen työn ja triathlontreenin sääntelemästä, kivuliaan jäntevästä ylemmän keskiluokan elämästään, junnaavat ajatukset vielä Kulosaaren siltaa taksiyllittäessä luopilla: ”Niskoihin sattui, kun hän kääntyi katsomaan mainosta, jossa gaselli seisoi keskellä järveä. Vaikka mainos ei kiinnostanut, harmitti ettei sitä ehtinyt lukea. [...] Huonot kampanjat ovat sellaisia, että mainoksia on kaikkialla, mutta niistä ei saa mitään selvää, hän ajatteli.” (29–30) Myöhemmin baarissa miehen nauru on iskevästi ”kuin naurun rytmissä etenevää hätää” (30).

Runoilijan muototietoisuus näkyy myös Salmenniemen molempien novelliteosten kokonaiskompositiossa. Teokset tuntuvat vastustavan perinteistä modernin novellikokoelman koostamisen mallia, eksplisiittistä teemallista tai tyyllistä sarjoittumista. Teemat, sävyt ja tyyli vaihtelevat yllättäen sekä yksittäisen novellin sisällä että novellista toiseen. Osaksi neliosaista sarjaa suunnitellut teokset ovat yhtenäiseltä, Markus Pyörälän suunnittelemalta

ulkoasultaan linjassa niiden sisällön kanssa¹: ne ovat samanaikaisesti sekä kauniita että levottomuutta herättäviä. Oikukkaan tekstin kontrolloiminen ei onnistu: lukijalle ei anneta vakaata asemaa, josta käsin lukea.

Uutuuskokoelma lähtee petollisen turvallisesti liikkeelle avausnovellien modernistisesta tajunnanvirrankuvauksesta. Pian se kuitenkin varoittamatta pujahtaa kahden todellisuuspakaisen monologin (”Reservatio Mentalis”, ”Delfiinimeditaatio”) kautta vihapuheparodioihin (”Presidenttejä”, ”Instituutioita”, ”Mies ei vastaa”), päättyäkseen itse-reflektiokyyttömän psykiatrin potilaskohtaamisistaan laatimiin häiritseviin muistiinpanoihin (”Galleria: hohde”, ”Galleria: veri”).

Lukijaa pakeneva teksti haastaa mutta myös palkitsee: esimerkiksi Salmenniemen yhteiskuntakritiikki on kiinnostavaa juuri siksi, että se jättää aina hieman epävarmaksi sen, kenelle nauretaan ja miksi.

Sekä *Uraanilampussa* että *Delfiinimeditaatioissa* tuodaan yhteen erilaisia tekstejä ja näin läpivalaistaan niitä eri näkökulmista. Varsinkin avoimesti päällekirjoitusmenetelmällä työstetyiksi ilmoitetut novellit (vaikkapa rap-artisti Cheekin haastattelua hyvin uskollisesti seuraava ”Haastattelu”) rakentavat niin monimutkaisia viittaussuhteiden kehä, ettei tarkoituksena voikaan olla löytää jotakin ”oikeaa” viittauspistettä. Päinvastoin dekonstruktion hengessä tällaisen kiinteän ja vakaan viitepisteen olemassaolo kielletään.

Itseen loputtomasti hallinnoiva yksilö

Vaikka sekä Salmenniemen yksittäiset novellit että niistä kootut kokoelmat ovat teemoiltaan moninaisia ja muodoltaan fragmentaarisia, on niistä löydettävissä tietyjä vakioiteemoja. Esiin nousevat etenkin erilaiset itsen kontrolloinnin, monitoroinnin ja huoltamisen kysymykset.

Novelleissa puhutaan toistuvasti terapiasta, pohditaan optimaalisia valintoja ravinnosta lisääntymiseen sekä kärsitään mitä moninaisimmista

psykkisistä ongelmista ja selittämättömiksi jäävistä fyysisistä kivuista, joita yhtä lailla pyritään saamaan hallintaan. Yksi mahdollisuus on tulkita tekstien figuroivan yksilön itseensä kohdistamaa hallinnointia, joka vaatii erilaisia refleksiivisiä tekniikoita.

Sosiologi Nikolas Rose puhuu tällaisesta itsen hallinnoinnista modernissa klassikkoteoksessaan *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self* (1999), joka tarkastelee hallintaa Foucault’n käsitteellistämien itsetekniikoiden avulla. Moderneissa yhteiskunnissa yksilön minuuteen liittyvät ominaisuudet ovat olennaisesti yhteiskunnan toimivuuteen ja menestykseen vaikuttavia tekijöitä ja näin keskeisiä hallinnan kohteita. Hallinnan päämääränä on *tietyntyylinen* subjektiviteetin tuottaminen.

Länsimaisissa yhteiskunnissa yksilö asettuu läpi elämänsä erilaisten asiantuntijavaltojen ohjailun alle. Rosen mukaan elämästä on tullut taidokkuutta korostava suoritus, josta meistä jokainen voi oppia suoriutumaan paremmin. Tässä on apuna erityisesti psykoterapia, jonka eetos edustaa jonkinlaista valitsemisen ääritilannetta: terapian avulla itseensä tyytymättömät yksilöt voivat muokata itseään valitsemiinsa suuntiin. Voimme oppia itsesääntelyä, sosiaalisesti sopivia toimintamalleja, rentoutumista; voimme myös oppia arvostamaan itseämme.²

Tällä voimauttavalla ja demokraattisella, menestystä ja autonomiaa lupaavalla ilosanomalla on kuitenkin kääntöpuolensa: jatkuva itse-epäily, jatkuva oman suoriutumistason arviointi. Minuus rakentuu joksikin, jota voidaan jatkuvasti virittää paremmaksi ja arvioida mitä moninaisimmin tavoin. Itseä tarkkaillaan ikään kuin ulkopuolisella objektiivisellä katseella. Tavoitetiloja on runsain mitoin tarjolla, eikä niiden tavoittaminen vaadi muuta kuin oman taidokkuuden kehittämistä.³

Itsetekniikoiden teema näkyy yhteiskuntatieteellisen koulutuksen saaneen Salmenniemen tuotannossa kauttaaltaan. Uusimmassa teoksessa aihe vaikuttaa kuitenkin olevan selkeimmin pinnalla.

Novellin ”Crème fraîche” voisi nähdä parodioivan vaikkapa sitä, kuinka terveys muuttuu seksuaaliseksi pääomaksi. Alle kaksisivuisen tekstin rakastavaiset kulkevat oudossa maitotuoteympäristössä ”crème fraîche -pilvien keskellä”, valkoisen kermajäätelön naristessa heidän allaan. Täällä he ylistävät toisiaan mitä moninaisimmin vertauskuvin. Ensinnäkin, melkein sovinnaisesti: ”suusi on ulpukka ja punainen ruusu”; toisen iho on ”syvintä sametta”. Mutta, ja mikä tärkeintä, myös surrealistiseen tapaan ymmärtämisen ja siten tulkinna hidastamista tavoittelevin nyrjähtäen vertauksin: rakastetun korvat ovat kutsuvammat ”kuin laktoositon crème brûlée” (81).

Dialoginen ylistyskimara päättyy loppuhuipennukseen: rakastetun pyöreät pakarat ovat ”täysin vailla kyhmyjä ja kasvaimia”, eikä tämä puolestaan havaitse kertojan kasvoilla ”mitään atooppisuuteen tai psoriasikseen viittaavia piirteitä” (82). Adverbi *täysin* ja pronomini *mitään* toimivat molemmat korostavassa merkityksessä – ylistyksen kohteena olevassa rakastetun ruumiinosassa ei tosiaan ole havaittavissa ylipäänsä minkäänlaista terveydellistä ongelmaa. Hurmioitunutta kliimaksia vai voipunutta huokailua? Yhtä kaikki erittäin merkitykselliseksi tämä himoitun ongelmatomuus terveyden saralla määrittäytyy. Se muodostuu jopa niin keskeiseksi, että lukijan mielikuvitusta alkavat pakaroiden tai kasvojen sijaan hallita nämä nimenomaisesti kielletyt psoriasikset ja kyhmyt. Näin voisi ajatella käyvän myös novellin puhujalle.

Terveyspääomalla voi myös paikata puutteellista taloudellista tai sosiaalista pääomaa. Novellissa ”Reservatio mentalis” hyvinkin syrjäytyneeksi määrittäytyvä näkökulmahenkilö vaikuttaa olevan kovin terveystietoinen – vieläpä siinä määrin, että hän on huolissaan päättäjien, eliitin, terveydestä ja suunnittelee avaavansa heille jonkinlaisen retiriittikeskuksen, jossa nämä voisivat opetella rauhoittumaan ja rentoutumaan.

Eri elämäntilanteiden kyvykkyydet siis limittyvät. Terveyden tavoin sek-

suaaliseen pääomaan liittyy kiinteästi myös taloudellinen suorituskyky. Esimerkiksi novellissa ”Unen kutsu” maksuvalmius yhdistetään osoittelevan alleviivaavasti seksuaaliseen kyvykkyyteen. Teoksen Hokkaston, Mannelinien ja Markkula-Packalénien iloisessa joukossa ”Honkaseksi” nimetty hahmo tuskailee maksukorttinsa lerppuutta. Palvelutehtäväänsä nykyajan vaateiden mukaisesti koko persoonallaan hoitava ”myyjä” puhalttaa kortin jälleen kovaksi ja korttiin ilmestyy ”numeroita kuin metallisia juomuja” (122). Myöhemmin ”etukorttien turpeus” yllättää Honkasen. ”Niiden välissä pankkikortti oli käynyt niin raskaaksi ja pitkäksi, että teki mieli ottaa se esille” (132).

Koko tämä seksuaalis-taloudellinen yhteenliittymä yhdistetään edelleen *Kommunistiseen manifestiin*, jota myyjä olennaisilta osin mukaillen lausuu Honkaselle heidän jakamassaan intiimissä tilanteessa: ”Silloin unen kutsu mullisti teollisen tuotannon. Manufaktuureitoisuuden tilalle tuli nykyaikainen suurteollisuus, teollisen keskisäädyn tilalle tulivat

teollisuuden miljoonamiehet, kokonaisten *pornoteollisuusarmeijain* päälliköt, nykyajan porvarit, *unia tulkitsevat puoskarit, jotka kahviloissa pöhitivät ihmisen haavoittuvuutta kovaan ääneen...*” (133).⁴

”Unen kutsuun” vastaava yhteiskunta olisi siis tekemisissä teolliseen vallankumoukseen rinnastuvan vallankumouksen kanssa: mielikuvistamme ja ajatuksistamme ammentava ja niihin syvästi vaikuttava psykologiateollisuus saa aikaan jotakin todella mullistavaa toisaalta ihmiselämän materiaaliselle järjestymiselle ja toisaalta ihmisen itseymmärrykselle? Hallinnan teema yhdistyy *Kommunistisen manifestin* myötä yhteen klassisimmista ihmiselön materiaalisia reunaehtoja käsittelevistä teksteistä.

Delfiinimeditaatio ja muita novelleja tuo näkyviksi hallinnallisuuden vaikutukset yksilön kokemuksessa. Samalla se näyttää, kuinka itse toimillamme rakennamme hallintaa. Itsestä huolehtimisen ja keskiluokkaisen mielihyvän diskurssien kieltä oivaltavasti vääntäen Salmenniemen novellit onnistuvat

horjuttamaan niiden perusteita ja rakentavat näin lukijalle paikkoja suhteellistaa neuroottisen itsetarkkailun pakkoa. Ironian ja huumorin keinoja vapautuneesti käyttäen, säädylisyyden unohtaen, Salmenniemen teokset tekevät lukijastaan aristoteelisen klassisesti liittolaisen ja ystävän.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Harry Salmenniemi ja Sofia Blanco Sequeiros 2019: Siltala-kustantamon ”live podcast” kustantamon kirjakaupan tiloissa 26.1.2019.
- 2 Nikolas Rose, *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*. Free Association Books, London 1999 (231–232; 242).
- 3 Sama 243.
- 4 Vrt. Karl Marx & Friedrich Engels: ”Silloin höyry ja koneet mullistivat teollisen tuotannon. Manufaktuureitoisuuden tilalle tuli nykyaikainen suurteollisuus, teollisen keskisäädyn tilalle tulivat teollisuuden miljoonamiehet, kokonaisten teollisuusarmeijain päälliköt, nykyajan porvarit.” (Karl Marx & Friedrich Engels, *Kommunistisen puolueen manifesti* (Manifest der kommunistischen Partei, 1848). Kansankulttuuri, Helsinki 1963, I: Porvarit ja proletaarit.)

HENRIK RYDENFELT

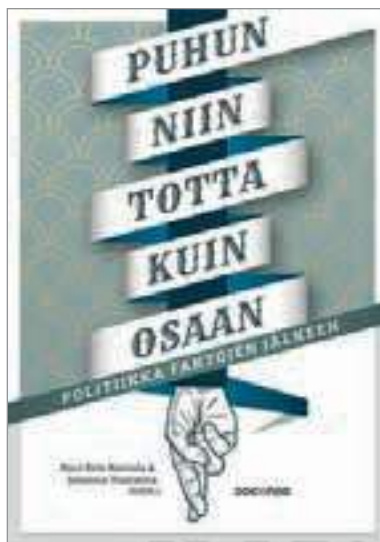
Totuuden jälkeisen jäljillä

Puhun niin totta kuin osaan.

Toim. Johanna Vuorelma & Paul-Erik Korvela. Docendo, Helsinki 2017. 231 s.

Antto Vihma, Jarno Hartikainen, Hannu-Pekka Ikäheimo & Olli Seuri. *Totuuden jälkeen*. Teos, Helsinki 2018. 296 s.

Johanna Vuorelman ja Paul-Erik Korvelan toimittama ja suurelta osin kirjoittama *Puhun niin totta kuin osaan* keskittyy – kuten otsikko antaa olettaa – poliittiseen lähihistoriaan ja viime vuosien julkisessa keskustelussa paljon huo-

miota saaneisiin epätosiin väitteisiin ja vääristelyihin. Kansainvälisessä tarkastelussa oman lukunsa saavat Italian Silvio Berlusconiin politiikan tekemisen tapa (Mira Söderman) sekä Turkin Recep Tayyip Erdoğanin ja Yhdysvaltain Donald Trumpin syntipukkeja kehittävä retoriikka (Vuorelma). Yksi Korvelan kirjoittamista luvuista käsittelee lisäksi poliittisen valheen pitkää historiaa, ja Ari-Elmeri Hyvönen tarkastelee 1900-luvun suurten totalitarististen yhteiskuntien harjoittamaa propagandaa suhteessa nykypäivään. Vaikka viitteitä teoksessa on laajasti Augustinuksesta Hannah Arendtiin, vähemmälle huomiolle jäävät yhtäältä totuudenjälkeisyyden filosofiset ja muut tieteelliset tarkastelut, toisaalta sosiaalitieteiden tutkimukset asenne- ja mielipideilmaston kehityksestä. Tämä on ymmärrettävää, koska tuore ja epämääräinen totuudenjälkeisen ajan käsite ei vielä sellaisenaan ole tarjonnut kovinkaan hedelmällistä lähtökohtaa tutkimukselle.

Puhun niin totta kuin osaan tuokin esiin tutkijoiden epävarmuuden siitä, tavoittaako puhe totuudenjälkeisestä ajasta jonkin todellisen muutoksen – tai jos tavoittaa, millaisen muutoksen. Johanna Vuorelma esittelee ajatuksen totuudenjälkeisestä ajasta länsimaisena rappio-tarinana. Jouni Tilli kuvaa termin ”totuudenjälkeinen” käyttöä Suomen eduskunnassa pannassa pidetyn va-lehteluterminologian vaihdokkaana poliittisten erimielisyyksien yhteydessä.

Myös Vuorelma tarkastelee kansanedustajien puhetta uskosta, joka näyttää joskus asettuvan selvitysten ja jopa tutkitun tiedon edelle. Uskopuhe liittyy yhtäältä taloudellisen optimismiin ja luottamuksen vala-miseen sekä toisaalta poliittiseen luottamukseen, joka kohdistuu esimerkiksi hallituspuolueiden yhteistyöhön. Puhe uskosta antaisi kuitenkin eväitä myös toisenlaiseen pohdintaan. Asiantuntijatiedon luonnetta kuvaavassa luvussaan Korvela ottaa esiin päätöksenteolle relevanttien tekijöiden mittaamisen ja arvioinnin vaikeuden sekä tilas-tojen vääristelyn tai ”spinnaamisen”

helppouden. Vuorelma kirjoittaa pitävänsä politiikan näennäistä mielikuvituksettomuutta ja keskitymistä hallintaan ja mittareihin seurauksena läpitunkevasta ideologiasta: ”[...] vaatii suuria ideoita ja värikästä mielikuvitusta rakentaa nykyisen kaltainen, jokaiselle elämänalalle ulottuva hallintakoneisto ja saada se näyttämään pragmaattiselta” (154). Tällaisesta näkökulmasta voisi pohtia sitäkin, missä määrin mittarit ja tilastot ohittava uskopuhe edustaa toisinaan ehkä yritystä pyristellä irti mielikuvituksettomuuden tilasta ja esittää hyväksytyille mittareille ja tavoitteille vieraita, uusia poliittisia vaihtoehtoja.

Ylipäätään vuonna 2016 voimistunut puhe totuudenjälkeisestä ajasta oli pitkälti osoitus pöyristymisestä sen äärellä, ettei demokraattisten instituutioiden – journalistinen media mukaan lukien – näkemyksiä järkevistä poliittisista päätöksistä ja niiden oikeuttamisen tavoista monesti jaettukaan niin laajasti kuin ehkä uskottiin. Seurauksena oli kritiikkiä näkemyksille, joita kuvattiin ”tunteiksi” tai ”mielikuviksi” vastakohtana ”faktoille” ja ”tiedolle”, joihin päätöksenteon tulisi pohjautua. Vaikka tässä oltaisiin monesti oikeassa, vaarana on, että joskus tärkeätkin näkökohdat lakaistaan sivuun emotionaalisenä hölyn-pölynä. Sosiaalisen median keskusteluissa tällainen retoriikka on valloillaan: ihmisoikeuksia puolustava aktivismi leimataan lähes säännön-mukaisesti mielensäpahoittamiseksi, kun taas kaikenlainen kansainvälistymisen kritiikki ilmentää ”vain” pelkoa ja ajan kuluttamisen muistojen fiilistelyä.

Mistä muusta totuudenjälkeisessä ajassa on kyse? Vuorelma mainitsee lyhyesti instituutioita kohtaan koetun luottamuksen laskun, Korvela tuo esiin asiantuntijatiedon vääristelyn. Hyvönen esittelee merkitykseltään pienet mutta ilmeisyydeltään suuret valheet, jollaisesta hyvä esimerkki on Donald Trumpin ja hänen esikuntansa itsepintainen väite, että Trumpin virkaanastujaisia seurasi ennätysyleisö. Miksi ryhtyä näin pieneen valheeseen?

Hyvönen ei ryhdy spekuloiimaan, mutta puhtaan todellisuuspakoisien narsismin ohella selitysvaihtoehtoja on monia: journalistisen median leimaaminen epäluotettavaksi vastustajaksi ja huomion vieminen toisaalle omasta poliittisesta agendasta.

Jonkinlainen arvojen konflikti lienee myös väistämättä käsillä. Tuore mutta samalla kyseenalainen on Vuorelman ehdotus, että Erdoğan ja Trump toimivat monista muista poikkeavan moraalikäsitteiden puitteissa. Sille on leimallista käsitys homeerisen, heroisen yhteiskunnan hyveistä, jotka sisältävät myös vihollisten huiputtamisen kaltaisia kykyjä. Erinomainen kyky petkuttaa ei liene hyve antiikin etiikan tarkoitamassa mielessä vaan pikemminkin kyky, jossa kuten missä tahansa joku voi olla toista parempi. Jotakin oman erinomaisuuden keskeisyydestä presidenttien arvomaailmassa ajatus silti tavoittaa.

Puhun niin totta kuin osaan -teoksen kiinnostavinta antia ovat Korvelan ja Vuorelman viimeisessä luvussa esittämät arvoja koskevat pohdinnat, joista kirjan olisi voinut vaikka aloittaa. 1990-luvulla liberaalin ”hallinnan ottaessa faktat haltuunsa ja kehystäessään politiikkakäsitteet talouden ja tehokkuuden ympärille, poliittiset erot työnnettiin juuri arvojen alueelle, minkä seurauksena on nähty kulttuurin ja identiteettien konfliktia” (209), Korvela ja Vuorelma väittävät ja ennustavat ideologioiden paluuta monien muiden aiheesta kirjoittaneiden tavoin.

Ajatusta voisi kehittää vielä pidemmälle. Ehkä totuudenjälkeisen ajan kokemuksen taustalla on murros 1900-luvun loppupuolen konsensuksessa, jossa talous- ja arvokäsitteet erotettiin keinotekoisesti toisistaan. Tämä sopi ilmeisen hyvin sekä perinteisille oikeistolaisille että vasemmistolaisille liikkeille: monissa maissa oikeisto sai edistää taloudellisen sääntelyn purkamista, kun taas vasemmisto edusti menestyksekkäästi liberaalia kantaa rajatuissa sosiaalisissa arvokäsitteissä valtion hyvinvointieroja tasoittavasta roolista muistuttaen. Jaottelu ei kestä

”Kaiken selitykseksi liberaalisen politiikan ja arvojen murros ei tietenkään riitä.”

ikuisesti. Yksille vaurastuminen ei riitä, jos se tapahtuu esimerkiksi perinteisen tai oikeaksi koetun elämäntavan kustannuksella. Toisille taas talous kasvaessaankin johtaa sietämättömään epäoikeudenmukaisuuteen tulonjaossa ja toiminnan mahdollisuuksissa. Populistisissa liikkeissä nämä kokemukset toisinaan kohtaavat.

Kaiken selitykseksi liberalistisen politiikan ja arvojen murros ei tietenkään riitä. Vuorelman ja Korvelan kirjassa vähäiselle huomiolle jäävät viestintäteknologian ja -kulttuurin sekä journalistisen median aseman voimakas muutos ja totuudenjälkeisen ajattelun akateemiset vaikutteet.

Näihin taustasyihin sitä vastoin pureutuu Antto Vihman, Jarno Hartikaisen, Hannu-Pekka Ikäheimon ja Olli Seurin kirjoittama *Totuuden jälkeen*. Teos listaa totuudenjälkeytyksen tekijöiksi politiikan polarisoinnin lisäksi viestintäteknologian ”murroksen” kuplineen ja algoritmeineen sekä tulkintoja ja todellisuuden konstruktioita korostavan postmodernin ajattelun. Tuhdissa mutta selkeästi jäsennetyssä opuksessa huomiota saavat sekä sosiaalisen median palveluntarjoajien toiminta, disinformaatio ja informaatiovaikuttaminen että akateeminen tutkimus, jossa totuuden käsite kyseenalaistetaan.

Vaikka totuudenjälkeisen ajan käsitettä ei tässäkään kirjassa yritetä tarkoin määritellä tai täsmentää, kirjoittajat viittaavat sillä lähinnä viestinnän muutokseen journalismin portinvartijoiden ja asiantuntijavallan maailmasta sosiaalisen median verkostojen ja vaikuttajien

aikakauteen. Homogeenisen kirjoittajajoukon vuoksi voisi sanoa, että teos kiteyttää omanlaisensa sukupolvikokemuksen siirtymästä varsin yhdenmukaisesta media- ja viestintäkulttuurista kohti nykyistä hajautunutta ja vaikeasti hahmotettavaa viestintäympäristöä. Nostalgisointiin ei kuitenkaan ryhdytä, vaan teoksen lopulla siitä jopa varoitetaan: ”Menneisyyden kulta-aika kiehoo, koska sitä on mahdollista tarkastella jälkiviisaasti. Asiat ovat tutuissa lokeroissaan, jakolinjat hohtavat selvinä, ratkaisut repiviin poliittisiin kiistoihin on jo keksitty” (250). Teos dokumentoikin muutosta, median toimintaa, disinformaation leviämistä sekä viestintäkampanjoita kiitettävällä tarkkuudella ja suoraviivaisia yleistyskiä välttäen.

Totuudenjälkeisen ajan – tai sen kokemuksen – taustalta paljastuu lopulta jonkinlainen liberaalin maailmanjärjestyksen ja sen edistymisen illuusion murtuminen, jonka kirjoittajat kiteyttävät tiettyjen suurten tarinoiden parasta ennen -päivän umpeutumisenä:

”Kertomukset siitä, että digitalisaatio voimauttaisi demokratian, pohjoismainen hyvinvointimalli olisi luonnostaan vastustuskykyinen polarisaatiolle ja populismille tai että sääntöperäinen maailmanjärjestys ja kauppa olisivat kaikkien suurvaltojen intressissä, ovat vanhentuneita” (248).

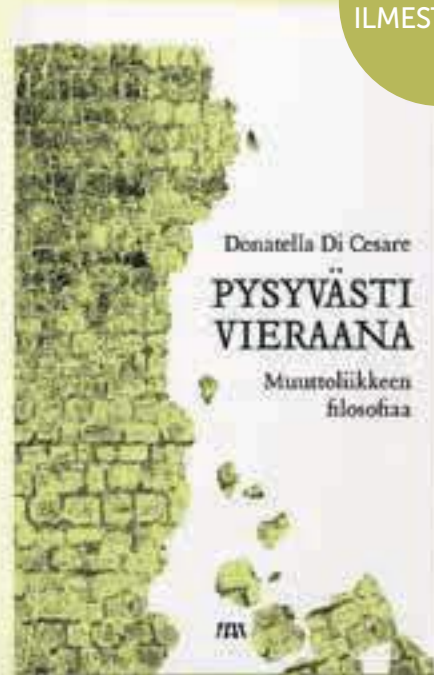
Tässä valossa voisi ajatella, että mahdolliset ratkaisut totuudenjälkeisen ajan vitsauksiin olisivat tarjolla lähinnä kansainvälisellä tasolla: kansallisvaltioista irronneiden sosiaalisen

median toimijoiden tarkemmassa sääntelyssä, johdonmukaisessa disinformaation kitkemisessä sekä osallisuuden, vaikuttamisen ja oikeudenmukaisuuden kokemuksen lisäämisessä.

Teoksen opetus on kuitenkin suunnattu lähinnä suomalaiselle mediakentälle. Totuudenjälkeisen ajan ilmiöt koskevat myös Suomea. Suomalaisen koulutustaso ja kulttuurinen yhteneväisyys eivät tuota pitävää vastustuskykyä valeuutisille ja informaatiovaikuttamiselle, joita vapaan tiedonvälityksen maassa on vaikea kenenkään kontrolloida. Myös Suomessa politiikka napaistuu, asiantuntijuutta kyseenalaistetaan ja digitaalinen teknologia mahdollistaa yhteiskunnallisen osallistumisen epätasaisesti. Vastauksena kirjoittajat tarjoavat näkemystä tulevaisuuden journalistisesta mediasta viestinnän verkoston solmukohtana, kuraattorina ja kumppanina. Tämä edellyttää journalistisen ”totuuskaivityksen” vahvistamista, huomionhakuksen ”paskapuheen” torjumista sekä entistä suurempaa läpinäkyvyyttä ja itsekritiikkiä medioiden sisällä ja välillä.

Journalismin on säilyäkseen epäilemättä ”löydettävä itsensä uudelleen”. *Totuuden jälkeen* -teoksen esittämiin ajatuksiin on helppo yhtyä. Toisaalta voi kysyä, onko ehdotuksista helppo olla samaa mieltä paljolti siksi, että ne edustavat kuitenkin jonkinlaista paluuta vanhaan maailmaan, jota ei enää ole – hyvän journalismin puolustuspuhetta ajassa, jossa media on yleisön tavoittamisen nimissä lähtenyt klikkiotsikoiden, polarisaation ruokkimisen ja itseaiheutettujen ”kohujen” tielle.

NYT
PUHUTAAN
ASIOISTA
NIIDEN
OIKEILLA
NIMILLÄ.

DONATELLA DI CESARE

PYSYVÄSTI
VIERAANA

Muuttoliikkeen filosofiaa

(Stranieri residenti. Una filosofia della migrazione, 2017)

Suom. Tapani Kilpeläinen

308 sivua

ISBN 978-952-7189-55-9

Sähkökirja 978-952-7189-56-6

35€

-25 % kestopilajalle

Sähkökirja 21 €

Muuttoliike, siirtolaisuus, pakolaisuus – käytetään ilmiökimpusta mitä nimeä tahansa, se herättää mielikuvia valtion järjestystä vankuttavista ihmisvirroista. Elleivät tulokkaat ole suorastaan uhka yhteiskuntajärjestykselle ja kansalliselle identiteetille, vähintäänkin heistä on vaivaa ja vastusta.

Filosofi Donatella Di Cesare (s. 1956) murtaa totunnaiset ajattelutavat. *Pysyvästi vieraana* on kiitetty ja kiistelty esitys siirtolaisuudesta ja pakolaisuudesta. Se paljastaa armottomasti, mitä lukija luulee ilmiöstä tietävänsä. Samalla teos hahmottelee vieraanvaraisuuden filosofiaa, jossa maahanmuuttaja lakkaa olemasta kodin, uskonnon ja isänmaan vihollinen.

TUOMO-PAAVO SALOKAS

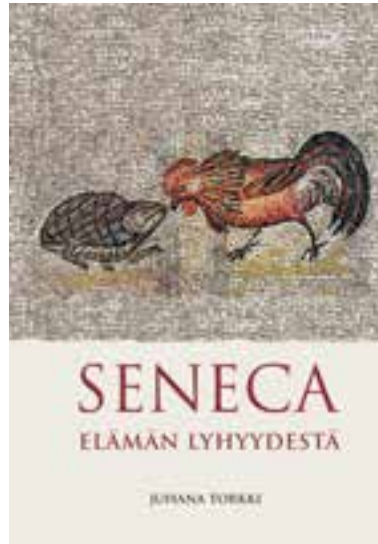
Hyvästä elämästä ja kuolemasta

Seneca, *Elämän lyhydestä*. Suom. Juhana Torkki. Otava, Helsinki 2018. 111 s.

Puhetaidon opettaja, kirjailija ja teologian tohtori Juhana Torkki on suomentanut Senecan kolme tutkielmaa otsakkeella *Elämän lyhydestä*. Käännöskokoelman aloittaa nimikkotutkielma *Elämän lyhydestä* (De brevitate vitae), ja sitä seuraavat kaksi muuta, *Joutilaisuudesta* (De otio) ja *Johdatuksesta* (De providentia). *Elämän lyhydestä* on kirjoitelmista laajin, ja se tarjotaan ensimmäistä kertaa suomeksi käännettynä, kuten myös fragmentaarisen säilynyt *Joutilaisuudesta*. Kirjoituksesta *Johdatuksesta* on vuonna 1928 ilmestynyt K. P. Kalliovaaran suomennos nimellä *Kaitsemuksesta*. Kahden jälkimmäisen kirjoitelman kääntäminen ja mukaan ottaminen on toimiva ratkaisu, sillä Seneca käsittelee niissä samoja hyvän elämän teemoja.

Kokoelma täydentää Senecan teosten aikaisempia käännöksiä, joita on ilmestynyt tasaisesti viime vuosinakin. Lisäksi suomennokset ovat aihealueensa puolesta erinomainen lisä toisen roomalaisen, Marcus Tullius Ciceron, teokseen *Vanhuudesta* (Cato maior de senectute). Torkin laatimaan esipuheeseen sisältyy lyhyt johdanto, jossa sivutaan Senecan elämää ja kuvaillaan kunkin teoksen sisältöä persoonallisella otteella. Tiivis johdatus aiheeseen on oikea ratkaisu, varsinkin kun käännökset on julkaistu enemmänkin suurelle yleisölle suunnattuna oppaana hyvään elämään kuin tutkimuksellisesti painokkaana laitoksena. Suomennoksissa on tarjottu selittäviä alaviitteitä säästeliäästi mutta kuitenkin riittävästi. Senecan retorista tyyliä pidetään usein vaikeasti käännettävänä. Tästä syystä on etu, että kääntäjä on perehtynyt puhetaitoon ja tuntee myös antiikin retoriikkaa.

Roomalainen filosofi Lucius Annaeus Seneca eli Seneca nuorempi (n. 4 eaa.–65 jaa.) syntyi al-

haisempaan yläluokkaan nykyisen Etelä-Espanjan alueella antiikin Cordubassa (nyk. Córdoba). Hän sai sittemmin ajan parhaan koulutuksen retoriikan ja filosofian aloilla Roomassa. Senecan varhainen elämä ajoittuu ajanjaksoon, jolloin roomalaiset filosofikoulut alkoivat varsinaisesti järjestäytyä. Merkittävimmin Senecaan vaikuttikin stoalainen Attalus. Claudiuksen noustua keisariksi vuonna 41 Seneca joutui kahdeksaksi vuodeksi maanpakoon. Palattuaan lopullisesti Roomaan Seneca eteni vauhdilla poliittisella urallaan ja alkoi samalla toimia nuoren keisari Neron tuutorina. Tänä ajanjaksona syntyi myös hänen ainoa poliittinen tutkielmansa, *De clementia*.

Puheista ja dialogeista muodostuneiden filosofisten kirjoitusten lisäksi Seneca kirjoitti tragedioita, yhden satiirin, luonnontieteellisiä tutkielmia ja kirjeitä. Vaikka hänen arvostuksensa alkoi laskea toisella vuosisadalla, hän vaikutti myöhemmin eritoten häneen suopeasti suhtautuvien kristillisten kirjailijoiden ansiosta. Seneca tunnetaan ylvästä lausahduksestaan *concordet sermo cum vita* ("Olkoon puheet

ja elämä yhdenmukaiset"). Kuitenkin jo omana elinaikanaan ja sen jälkeen Senecaa on syytetty kaksinaismoralismista: reetorina hän oli taitava ja puhui ja kirjoitti vakuuttavasti hyvästä elämästä, mutta hänen ei itse nähty antaneen mallia sellaisesta.

Esseessään *Elämän lyhydestä* Seneca kirjoittaa roomalaiselle virkamiehelle Pompeius Paulinukselle, joka oli hänen toisen vaimonsa veli tai isä. Hän pohti, miten viettää hyvä elämä: mietiskellen (*contemplatio*) vai jossakin vastuullisessa toimessa (*actio*). Senecan yksinkertainen neuvo *protinus vive!* ("Elä alituisen!") on eräänlainen muunnos tutummasta latinankielisestä lausahduksesta *carpe diem!* ("Tartu tähän hetkeen!"). Kaikki elämisen tavat eivät kuitenkaan ole yhtä toivottavia: ilmaisullaan Seneca tarkoittaa sitä, että ihmiset kykenisivät viettämään elinaikansa parhaalla mahdollisella tavalla eli aktiivisessa elämässä oikeanlaisine toimineen. Hän ruoskii ihmistyyppejä, kuten nautiskelijoita ja laiskottelijoita, ja turhamaisuuden kaltaisia paheita, mutta myös murehtimista ja pelkäämistä. Seneca kohdistaa arvostelunsa niin ikään ihmisten jatkuvaan kiireeseen. Viisas ei täyty elämänsä kiireellä, ja milloin elämä sitten päättyykin, se on ollut viisaalle riittävän pitkä. Tästä syystä Seneca patistaa viisauden harjoittamiseen. Essee *Joutilaisuudesta* jatkaa samoista teemoista. Seneca pohtii viisauden harjoittamisen, toimeliaan elämän ja nautiskelun välistä suhdetta.

Viimeinen essee *Johdatuksesta* on kirjoitettu Senecan elämän loppupuolella. Tämä käy ilmi muun muassa alkutekstien selvästi eroavasta kirjallisesta tyylistä mutta myös hyvin poikkeuksellisesta otteesta, jolla hän kirjoittaa kuolemasta. Seneca vastaa ystävänsä Luciuksen

kysymykseen, miksi pahoja asioita tapahtuu hyvillikin ihmisille. Perin stoalainen vastaus kuuluu, että hyvälle miehelle ei voi tapahtua mitään pahaa. Seneca on valmistautunut kuolemaan ja suunnitellut sen toteuttamistavankin.

Suomennos noudattaa pääasiassa latinankielistä alkutekstiä. Muutama lauseke ja lause on jäänyt kääntämättä, tai ehkä jätetty kääntämättä Senecan tyyliin kuuluvan toiston välttämiseksi. Lisäksi erityisesti teoksen *Johdatuksesta* pitkiä virkkeitä on pilkkottu lyhyemmiksi. Joitakin yksittäisiä sanoja olisi oikeamman merkityksen tavoitteekseen pitänyt kääntää toisin. Seuraavaksi esitän muutamia huomioita sekä kohdista, joista suomennosta voi erityisesti kiittää, että kohdista, joissa toisenlainen käänös olisi ollut mahdollinen.

Monin paikoin suomentaja on onnistunut avaamaan Senecan suppeita ilmaisuja. Lause *sunt quos ingratus superiorum cultus voluntaria servitute consumat* kuuluu suomeksi: ”Ja sitten on niitä, joiden elämä kuluu vapaaehtoisessa orjuudessa heidän madellessaan ylempiensä edessä kiitosta saamatta.” (26–27) Muita esimerkkejä onnistuneesta kääntämisestä ovat katkelmat ”Heidän elämänsä ei pidä kutsua joutilaisuudeksi vaan toime- liaksi vetelehtimiseksi” (*quorum non otiosa vita dicenda est, sed desidiosa occupatio*) (46) ja ”Saa- vuttuaan elämän päätepisteeseen he huomaavat onnettomina liian myöhään, että heillä oli kaiken aikaa kiire tyhjää toimittamaan” (*cum ad extrema venerunt, sero intellegunt miseri, tam diu se, dum nihil agunt, occupatos fuisse*) (57). Erityisesti näissä kohdissa tiiviit ja ajatusrikkaat ilmaisut on käännetty vivahteikkaiksi ja ytimekkäiksi suomenkielisiksi ilmaisuiksi.

Tiettyjen sanojen suomentaminen vaikuttaa tyylin ja tarkoituksen välittymiseen. Seneca kirjoittaa monissa kohdin omaisuudesta ja rikkauksista. Latinan sana *bona* ei ole aina yksiselitteisesti käännettävissä, mutta esimerkiksi toteamuksen ”He tukehtuvat

hyvään, mitä heillä on” voisi kääntää ”He tukehtuvat rikkauksiinsa” (*bonis suis offocantur*) (27). Useissa kohdissa *tot* pitäisi olla ”niin monet” eikä ”monet”. ”Kvestorin” (60) vastine tulisi tässä yhteydessä olla esimerkiksi ”kuulustelija” (kvestorit eivät toimineet enää näihin aikoihin oikeusistuimissa), ja *factio* (72) olisi parempi kääntää sanalla ”puolue” eikä ”lahko”. Lause *quosdam torquet cupido militiae numquam non aut alienis periculis intentos aut suis anxios* on suomennettu ”Jotain riivaa sodankäynnin himo, niin että hän on koko ajan joko aiheuttamassa vaaroja toisille tai huolia itselleen” (26). Kohdassa ”jotain” pitäisi lukea ”joitakuuta” ja ”itselleen” täytyisi olla ”omaisilleen”.

Jotkin kohdat käänöksessä eivät seuraa alkutekstiä. *Qui iumentorum suorum greges in aetatium et colorum paria diducit? Qui athletas novissimos pascit?* on käännetty: ”Se

joka järjestelee öljytyjen painijoidensa laumoja iältään ja ihonvä- riltään samanlaisiin pareihin? Se joka tuo tarjolle viimeistä huutoa olevat urheilijat?” (46–47) Ensimmäisessä virkkeessä Seneca kirjoittaa vetojuhtien laumoista, joita jaetaan iän ja värin mukaan, ja toisessa virkkeessä uusimpien urheilijoiden ruokkimisesta.

Torkki tarjoaa erittäin onnis- tuneen ja mieltä herättelevän suomennoksen: teos on käännetty sujuvalle suomen kielelle, syvälliset ajatukset tulevat välitetyiksi ja pai- koitellen tekstiin on saatu mukaan myös retorista paatoksellisuutta. Senecan elämäntaidonopas kahdentuhannen vuoden takaa tarjoaa lukijalle näkökulmia hyvän elämän viettoon. Senecan ruoskiva tyyli py- säyttää ja se voi jopa ärsyttää, mutta juuri vastaansanomista, ravistelua ja herättelyä moraalifilosofisen kirjalli- suuden tulisikin olla.

TOMMI KAKKO

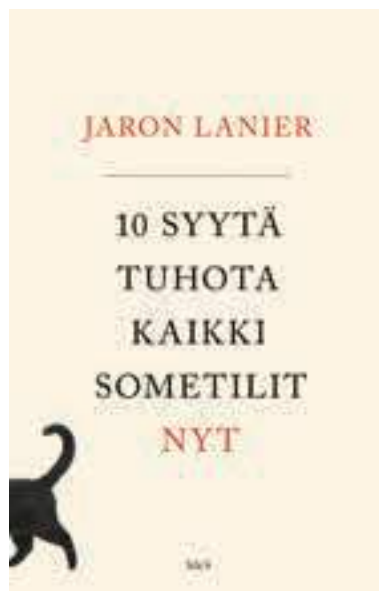
Hulluna somesta

Jaron Lanier, *10 syytä tuhota kaikki sometilit nyt* (Ten Arguments for Deleting Your Social Media Accounts Right Now, 2018). Suom. Kirsimarja Tielinen. S&S, Helsinki 2019. 180 s.

Tietokonefilosofi ja Pii-laakson pitkäaikainen sisäpiiriläinen Jaron Lanier listaa uusimmassa kirjassaan kymmenen syytä tuhota kaikki sometilit saman tien. Lanierin pääväite on, että sosiaalisen median jättien liiketoimintamalli on vaarallinen somen käyttäjille, yhteisöllisyydelle ja yhteiskunnalle. Sosiaalisen median käyttäjät eivät ole jättien asiakkaita, vaan näiden pääasiallinen tuote. Käyttäjien tiedot välitetään eteenpäin mainostajille, jotka ovat Facebookin, Twitterin ja Googlen oikeita asiakkaita. Ilmaisten sovellusten sijaan Lanier haluaisi maksaa palveluistaan ja pitää tietonsa itsellään, koska tietoja käytetään häikäilemättä massojen manipulointiin.

Vaarallisen liiketoimintamallin historiaa pohtiessaan Lanier viittaa vapaan ohjelmiston ideologiaan, jonka mukaan ohjelmistojen tulisi olla vapaasti saatavilla ja vapaasti jaettavia avoimella lähdekoodilla. Facebookin ja Googlen algoritmit ovat tarkoin varjeltuja salaisuuksia. Palvelut kustannetaan mainosvaroin, ja käyttäjät ovat valmiita luovuttamaan tietonsa palveluntarjoajille ilmaistuotteita vastaan. Alustat toimivat usein vapaan lähdekoodin ohjelmistoilla, mikä tekee salaailusta yhä nurinkurisempaa. Ne eivät ole perinteisiä julkisia foorumeja. Niitä ylläpitävät yritykset, jotka nettoavat suuria voittoja tiedoilla, joista alustojen käyttäjät luopuvat vapaaehtoisesti, usein ymmärtämättä tekojensa seurauksia.

Liiketoimintamallin tavoitteena on saada käyttäjät viipymään alustoilla mahdollisimman pitkään. Lanier kuvaa pyrkimysten takana olevaa teknologiaa behaviorismiin nojaavana koneistona, joka ohjailee käyttäjiään algoritmein. Myönteinen

palaute tuottaa käyttäjälle mielihyvää, mutta lukuisat tutkimukset ovat osoittaneet, että kielteinen palaute kiinnittää käyttäjien huomion myönteistä tehokkaammin. Liiketoiminnan keskiössä on algoritmisoitu syötteen automaattinen mukautus, joka tarjoilee käyttäjille sekä keppiä että porkkanaa. Satunnaisuus pitää käyttäjät varpaillaan ja sitouttaa heidät alustaan tehokkaasti. Algoritmien tuloksena on usein solipsistinen kissa ja hiiri -leikki: ihmisaivot yrittävät automaattisesti löytää syötteestä toistuvaa kaavaa, jonka jälkeen algoritmi muuttaa kaavaa sattumanvaraisesti. ”Mainosten” sijaan Lanier suosii termiä ”käyttäjätymisen muokkaaminen”; ”sitouttamisen” sijaan hän puhuu ”riippuvuudesta”.

Syötekuplat

Pirullisen ovela mekanismi oli somejättien perustajille tuttu rahapelimaailmasta. Se muuttuu dystooppiseksi, kun ottaa huomioon, että käyttäyty-

misen muokkaaminen on nykyisin mahdollista massiivisessa mittakaavassa. Useimmilla on hallussaan verkkoon yhdistetty älypuhelin, ja jokaisen käyttäjän henkilökohtaista syötettä ohjaavat yllämainitut käyttäytymistä muokkaavat algoritmit. Sosiaalinen media yhdistää käyttäjiään, mutta jokaisen käyttäjän syöte on omanlaisensa. Käyttäjätymistä muokkaavat algoritmit eristävät käyttäjänsä omaan kuplaansa, vaikka somen näennäinen tarkoitus on yhdistää käyttäjät. Television ja muun perinteisen median mainokset muokkaavat myös katsojien käyttäytymistä, mutta kaikki saman televisiokanavan katsojat näkevät samat mainokset. Yksi sosiaalisen median omituisimmista paradokseista onkin, että se rapauttaa käyttäjiensä empatiakykyä sulkemalla heidät omaan virtuaaliseen maailmaansa.

Lanier selvittää kummaa tilannetta analogialla. Kuvitellaan, että jokainen meistä näkisi Wikipediaa klikatessaan erilaisen sivun, joka määräytyy syötteemme algoritmin mukaan: mitä poliittista puoluetta kannatamme, mitä kissankuvia klikkasimme viime kuussa tai millä tuulella yleensä olemme klikkauspäivänä. Oma maailmankuvamme vääristyisi, ja vääristymiä olisi vaikea arvioida. Koska olemme eristyneitä muiden vastaavista syötteistä emmekä näe, mitä muut näkevät omissaan, elämme omassa manipuloidussa somekuplassamme eristettynä muista. Empatiakykymme surkastuu, koska emme havaitse mitä muut havaitsevat ja päinvastoin. Lisäksi havainnoillamme ei välttämättä ole mitään tekemistä todellisuuden kanssa.

Suurempia kuplia voi syntyä, kun käyttäjät kerääntyvät tietyn teeman ympärille vaihtamaan koke-

”Ainoastaan täysi boikotti voi korjata somen valuviat.”

muksiaan, mutta syötteen algoritmista eristyneisyydestä ei pääse yli noin vain. Yhteisöllisyys sosiaalisessa mediassa on Lanierin argumentin valossa tarkasteltuna kyseenalaista. Hänen mukaansa on toki mainiota, että esimerkiksi harvinaisista sairauksista kärsivät ihmiset voivat saada vertaistukea olemalla yhteydessä toisiinsa ympäri planeettaa. Mutta Internet on teoriassa täynnä samantaisia mahdollisuuksia ilman, että käyttäjien tarvitsee alistua sosiaalisen median manipulointikoneistolle. Lanier tilittää anteeksipyytelevänä, etteivät verkon pioneerit osanneet ottaa huomioon valtaviin somemonopoliin mahdollisuutta. Toisaalta hän kysyy:

”Eikö Facebookin omistamien Instagramin tai WhatsAppin käyttäminen saa sinua tuntemaan itseäsi nöyryytyksi? Minulla ei henkilökohtaisesti ole mitään Mark Zuckerbergia vastaan. [...] Mutta miksi alistaa suuri osa elämästään yhden ainoan tuntemattoman ihmisen valvontaan?” (112)

Useimmat meistä tekevät niin, koska ei ole muutakaan vaihtoehtoa.

Kuka oikeasti tuhoaa tilinsä?

Lanierin argumentteja on vaikea kumota, mutta sosiaalisen median

haittoihin on viime aikoina havahduttu. Somen haitallisuudesta kertoo paljon jo se, etteivät monet Piilaakson teknologiagurut halua lastensa käyttävän älypuhelimia. Laajemmat ratkaisut ongelmiin ovat edelleen kiven alla. Yhdysvaltain senaatti kuulusteli viime vuonna Zuckerbergia, joka ei itsekään näyttänyt tietävän, onko Facebook pelkkä julkaisualusta vai julkaisija. Tiedetään myös, että poliittisiin mielipiteisiin ja äänestystuloksiin vaikuttamiseen on käytetty botti- ja trollarmeijoita vaalien alla. Manipulointikoneiston käyttö ei siis rajoitu vain kaupalliseen markkinointiin. Lisäksi on paljon tutkimustietoa, joka osoittaa, että sosiaalisen median käyttö voi aiheuttaa riippuvuutta ja masennusta – manipulointikoneiston ansiosta jokaisen käyttäjän paha olo toimitetaan juuri hänelle räätälöitynä.

Oasis-yhtyeen Noel Gallagher totesi eräessä haastattelussa nenäkkäästi: ”Vain luuserit ovat somessa!” Hän osui tietämättään asian ytimeen: kaikki sosiaalisen median käyttäjät näyttävät häviävän. Ovatko asiat oikeasti näin huonosti? Lanieria lukiessa voi vain ajatella, että ne ovat oikeastaan vielä huonommin kuin yllä oleva lyhyt tiivistelmä antaa ymmärtää. Ja Lanier väittää silti olevansa optimisti. Tällä hän tarkoittaa, että netti on hänen mielestään

edelleen mainio keksintö. Somejättien liiketoimintamalli on sen sijaan hänen mielestään kumottava. Pienet muutokset eivät riitä. Facebook ja muut somejätit luottavat siihen, että tekoäly hoitaa jatkossa sosiaalisen median hallintaa, sensurointia ja yleistä datahygieniaa. Lanier tietää lupausten olevan sumutusta, koska ”tekoäly on tarina, jonka me tietokoneinsinöörit kyhäsimme kokoon joskus menneisyydessä saadaksemme toimintamme rahoitettua [...] pelkkä hätävalhe” (162). Ainoastaan täysi boikotti voi korjata somen valuviat.

Kuka sitten oikeasti tuhoaa tilinsä luettuaan Lanierin kirjan? Luultavasti ani harva. Lanier ymmärtää, että kaikki eivät ole yhtä etuoikeutetussa asemassa kuin hän. Mutta sosiaalisen median manipulointikoneistoa voi onneksi välttää melko helposti. YouTube-videoita voi katsella kirjautumatta Google-tiliinsä. Gmailia tai muita käyttäjiensä viestit lukevia sähköpostipalveluita voi myös välttää. Facebookille ei ole käytännössä vaihtoehtoa, mutta elämä ilman Facebookia on aivan mahdollista. Jos tilien lopullinen tuhoaminen ei houkuta, jokainen voi ainakin kokeilla elämää ilman somea. Lanierin kirja tuskin aiheuttaa somemaailman vallankumousta, mutta sen tehtävänä lieneekin vain kylvää epäilyksen siemeniä.

KIRJOITTAJALLE

Tarjota artikkeli-, esse-, puheenvuoro-, suomennos-, arvostelu- tai muita käsikirjoituksia lehdessä julkaistavaksi. **Artikkelin ihannepituus** on 30 000 merkkiä välilyön- teineen (yli 40 000 on yleensä liian pitkä), kolumnin 7 500. Kirja-arvioiden pituus on 4500–9000 merkkiä välilyön- teineen. Tieteellisissä tutkimus- ja katsausar- tikkeleissa noudatetaan *referee*-menettelyä. *niin & näin* käyttää Tieteellisten seurain valtuuskunnan (TSV) ver- taisarviotunnusta ja on sitoutunut noudattamaan tun- nuksen käytölle asetettuja ehtoja.

Lähetä käsikirjoitus toimitukselle sähköpostin doc-liitetiedostona. Liitä saateviestiin nimi, osoite, sähköpostiosoite ja puhelinnumero sekä kirjoittajatiedot (nimi, arvo ja/tai toimi, paikka) kirjoittajaluetteloa varten. Yhteensopivuusongelmista johtuen toimitus toivoo, että OpenOffice-ohjelmalla tehtyjä tiedostoja ei lähetetä tai toimitukseen otetaan ainakin yhteyttä etu- käteen tarvittavien muutosten takia.

Älä käytä mitään tekstinkäsittelyohjelmien muo- toilutoimintoja (ei tyylimäärityä, sarkaimia, sivunu- merointia eikä tavutusta). Käytä vain *kursiiv*ia tekstin korostamiseen ja vieraskielisiin termeihin, ei lihavoitua tai alleviivausta. Merkitse leipätekstiin kursii- villa myös teosten nimet, mutta artikkelien nimet lainausmerkeissä. Käytä kaksinkertaisia lainausmerkkejä sitaateissa, koros- taessasi tiettyä termiä ja ironisessa tms. merkityksessä. Käytä yksinkertaisia lainausmerkkejä käsitteiden koros- tamiseen sekä lainauksen sisällä. (Kaikenlaisia asioita kutsutaan ”työksi”. Professori toteaa: ”Työtä se on ’viher- piipertäjien’ filosofian.” Viime aikoina ’työn’ määrittely on noussut ”syvällisen” keskustelun aiheeksi.) Toisin kuin edellä, lainausmerkkien (kuten kursii- vin) ylikäyttöä kannattaa kuitenkin välttää. Käytä vain samaan suuntaan kaartuvia lainausmerkkejä.

Laadi artikkelin alkuun 2–6 virkkeen pituinen ingressi, joka johdattaa lukijan kirjoituksen teemoihin. Vältä kuitenkin tyyliä ”Tässä artikkelissa käsittelen... Lopuksi totean...”. **Jaa teksti väliotsikoilla.** Huomaa, että lehtitekstissä hyvin pitkät kappaleet ja luvut ovat kan- keita. Vältä myös liian pitkiä väliotsikoita. Jutun päätös- sikossa voi olla alaotsikko. **Jos haluat merkitä sitaatin**, luettelon tms. erillisenä sisennettynä kappaleena, mer- kitse sen alkuun [SISENNYS] ja loppuun [SISENNYS LOPPUU].

Käytä viitteisiin tekstinkäsittelyohjelman viiteto- mintoa. Käytä vain viitenumeroituja loppuviitteitä, ei ala- eikä teksti- tai sisäviitteitä. Ilmoita loppuviitteessä kirjoittajan nimi, vuosiluku ja sivunumerot (Drakuli 2007, 14–15). Toistuvaan viitteeseen viitataan merkin- nällä ”Sama” + tarvittaessa sivunumerot. Huom: kirja- arvioissa voit kuitenkin viitata arvosteltuun teokseen tekstin sisäisellä sulkuviitteellä, mutta muihin teoksiin normaali- listi loppuviitteellä.

Merkitse kirjallisuusluetteloon kirjoittajan suku- ja etunimi, teoksen nimi, kustantaja, kustantajan ko- tipaikka ja ilmestymisvuosi. Teos kursii- villa, artikkelin nimi ilman kursii- via. Aikakauslehtiartikkelista ilmoita julkaisun nimi, lehden numero ja sivunumerot. Ko- koelma-artikkeleista artikkelin nimi ensin, sitten teos kursii- villa ja sen julkaisutiedot normaaliin tapaan. Mai- nitse suomennoksista myös alkuteoksen nimi, ilmes- tymisvuosi ja kääntäjä. Myös uudelleen julkaistuista klassikkoteksteistä on hyvä mainita alkuperäinen julkai- suvuosi. **Viitteissä ja lähdeluettelossa on, toisin kuin leipätekstissä, hyvä käyttää lyhenteitä (mm., esim., ks., vrt.).**

Dewey, John, *Democracy and Education. An Introduction to the Philo- sphy of Education* (1916). Free Press, New York 1997.

Hacking, Ian, *Mitä sosiaalinen konstruktioismi on?* (The Social Con- struction of What?, 1999). Suom. Inkeri Koskinen. Vastapaino, Tampere 2009.

Nagel, Thomas, What Is It Like to Be a Bat? *Philosophical Review*. Vol. 83, No. 4, 1974, 435–450.

Petman, Jarna, Pahuuden patologisesta dialektiikasta. Teoksessa *Imma- nuel Kant. Radikaali paha. Paha eurooppalaisessa perinteessä*. Toim. Ari Hirvonen & Toomas Kotka. Loki, Helsinki 2004, 271–288.

Simmel, Georg, Eräistä filosofian nykyongelmista (Über einige gegenwärtige Probleme der Philosophie, 1912). Suom. Olli Pyyh- tinen. *niin & näin* 4/06, 42–45.

Viittaukset kokonaisuun toimitettuihin teoksiin (mutta mieluiten yksilöidysti artikkeleihin):

Visions of Value and Truth. Understanding Philosophy and Literature.

Toim. Floora Ruokonen & Laura Werner. Acta Philosophica Fen- nica, Vol. 79. Societas Philosophica Fennica, Helsinki 2006.

Tarkempia ohjeita löytyy lehden kotisivuilla olevista laajennetuista kirjoittajaohjeista.

Laita kaikki kysymykset tai huomautukset saate- viestiin. Lähetä kaaviot tai taulukot erillisinä tiedostoina. Tarkemmat muotoiluohjeet lähetetään pyydettyäessä.

Julkaistavaksi hyväksytyt kirjoitukset voidaan jul- kaista samalla tai myöhemmin myös lehden verkkosi- vuilla.

Neuvoja kirjoittajille

- Tarkista, että tekstin aikamuoto ei vaihdu perusteetta.
- Vältä liian pitkiä ja koukeroisia virkerakenteita.
- Vältä tarpeettomia kankeita ilmaisutapoja (kautta, ta- holla, myötä, välityksellä, johdosta, toimesta, koskien, liittyen, suhteen, nähden, osalta).
- Vältä anglismeja kuten: ”Olen kiinnostunut en vain metafysiikasta vaan myös etnografiasta.”; ”Se on han- kalaa, että keskustelu puuroutuu.”